

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІСНИК ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: Психологія

Науковий журнал

Виходить 4 рази на рік

Серія заснована у липні 2006 р.

Том 18. Випуск 1 (27). Частина 1. 2013

Матеріали

Першої Міжнародної науково-практичної конференції

*«Розвиток особистості у рамках просторово-часової організації
життєвого шляху»*

Одеса

«Астропринт»

2013

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
Odesa I. I. Mechnikov National University

ODESA NATIONAL UNIVERSITY HERALD

Series: Psychology

Scientific journal

Published four times a year

Series founded in July, 2006

Volume 18. Issue 1 (27). Part 1. 2013

Odesa
«Astroprint»
2013

Засновник: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Редакційна колегія журналу:

І. М. Коваль, д-р політ. наук (*головний редактор*), **О. В. Запорожченко** (*заступник головного редактора*), **В. О. Іваниця** (*заступник головного редактора*), **Є. А. Стрельцов** (*заступник головного редактора*), **С. М. Андріївський**, **Ю. Ф. Ваксман**, **В. В. Глебов**, **Л. М. Голубенко**, **Л. М. Дунаєва**, **В. В. Заморов**, **Є. В. Круглов**, **В. Г. Кушнір**, **В. В. Менчук**, **О. В. Сминтина**, **В. І. Труба**, **О. В. Тюрін**, **Є. А. Черкез**, **Є. М. Черноіваненко**

Редакційна колегія серії:

Т. П. Вісковатова, д-р психол. наук (*науковий редактор*); **В. І. Подшивалкіна**, д-р соціол. наук (*заступник наукового редактора*); **З. О. Кіреєва**, д-р психол. наук; **Ж. П. Вірна**, д-р психол. наук; **Л. В. Засекіна**, д-р психол. наук; **В. Й. Бочелюк**, д-р психол. наук; **Т. В. Сак**, д-р психол. наук; **В. У. Кузьменко**, д-р психол. наук; **О. С. Цокур**, д-р пед. наук; **Т. П. Чернявська**, д-р психол. наук

Editorial board of the journal:

I. M. Koval (*Editor-in-Chief*), **O. V. Zaporozhchenko** (*Deputy Editor-in-Chief*), **V. O. Ivanytsia** (*Deputy Editor-in-Chief*), **E. L. Streltsov** (*Deputy Editor-in-Chief*), **S. M. Andrievsky**, **Yu. F. Vaksman**, **V. V. Glebov**, **L. M. Golubenko**, **L. M. Dunaeva**, **V. V. Zamorov**, **V. E. Kruglov**, **V. G. Kushnir**, **V. V. Menchuk**, **O. V. Smyntyna**, **V. I. Truba**, **O. V. Tyurin**, **E. A. Cherkez**, **E. M. Chernoiivanenko**

Editorial board of the series:

T. P. Viskovatova, Doctor of psychological sciences (*scientific editor*); **V. I. Podshivalkma**, Doctor of sociological sciences (*deputy of scientific editor*); **Z. O. Kireeva**, Doctor of psychological sciences; **Z. P. Virna**, Doctor of psychological sciences; **L. V. Zasekina**, Doctor of psychological sciences; **V. Y. Bochelyuk**, Doctor of psychological sciences; **T. V. Sak**, Doctor of psychological sciences; **V. U. Kuz'menko**, Doctor of psychological sciences; **O. S. Tsokur**, Doctor of pedagogical sciences; **T. P. Chernyavska**, Doctor of psychological sciences

ЗМІСТ

Акимова Л. Н. Категории и понятия психологии времени	8
Барінова Л. Я. Теторетичні підходи до вивчення психологічної компетентності	16
Бетина А. О. Возможности развития социальной компетентности дошкольника в детской игровой комнате и детском дошкольном учреждении	22
Блинова О. Є. Криза ідентичності особистості у нестабільні періоди розвитку суспільства	30
Большакова А. М. Часові перспективи та життєтворчий потенціал особистості	38
Брага Є. О. Уявлення про батьківство: аналіз поняття та дослідження	45
Броцило О. Ю. Аналіз проблеми посадових змін у професійній діяльності фахівця ДСНС	53
Бугерко Я. М. Рефлексивні механізми формування суб'єктного простору особистості.....	59
Будиянский Н. Ф., Данчева Т. Д. Возрастные различия в проявлении психологического здоровья личности	67
Буланов В. А. Роль соціальної ситуації у становленні салютогенетичної спрямованості особистості	75
Булгакова О. Ю. Психологічні фактори безпеки життєдіяльності підлітків	81
Варіна Г. Б. Особливості формування професійної стійкості майбутнього практичного психолога як компонента його позитивної Я-концепції у просторі сучасного культурно-освітнього простору	87
Васюк К. М. Методологічні проблеми досліджень темпоральності в сучасній психологічній науці	96
Васютинська О. Г. Особистісна пасіонарність як психологічна проблема	103

Векличева К. Ю. Темпорально-процессуальное описание страха познания нового в учебном процессе	110
Венгер Г. С. Порівняльна характеристика структури і функцій традиційної та дистантної сім'ї.....	116
Войтович Н. О. Специфіка образу майбутнього в дискурсі життєвої перспективи у старшокласників	122
Воронов О. І. Психологічні аспекти працевлаштування майбутнього менеджера	130
Галабурда Л. О. Імідж як психологічний феномен	137
Главінська О. Д. Проблема самоусвідомлення та самовизначення студентської молоді	143
Гнезділов Д. Ю. Емпіричне дослідження внутрішньої структури емпатії	149
Горбаль І. С. Психологічні кореляти суб'єктивного благополуччя	156
Горбач Г. М. Життєвий шлях особистості як психологічна проблема	164
Гордеева А. В. Особенности видео-общения личности в виртуальном пространстве	170
Гуз Н. В. Методологічні основи дослідження особистості, схильної до перебування у деструктивних культурах	178
Гусєв І. М. Суб'єктивне переживання бідності молоддю: проблема вимірювання та психологічний зміст	185
Густодымова В. С. Возрастные особенности формирования психологической зависимости в парадигме аналитической психологии К. Г. Юнга	192
Данилова Е. С. Социальная перцепция иконы — индикатор духовного потенциала человека	200
Дворник М. С. Майбутнє особистості крізь призму відтермінування	207

Демчук О. О. Аналіз основних наукових підходів до феномена життєвої компетентності як складової життєтворчості особистості	216
Джабраїлова Г. В. Особливості зв'язку індивідуальних характеристик жінок із переживанням ними ситуації розлучення	222
Джелилов А. А. Фразеосемантическое микрополе <i>воображение</i> в крымскотатарском, английском и украинском языках	229
Дзюба Т. М. Духовна криза в життєвому просторі особистості	235
Дмитрук О. Є. Життєва перспектива як особистісний конструкт: мотиваційний, ситуативний та ціннісний підходи.....	242
Єрмоєнко С. Характеристика психологічної складової здоров'я	251
Інформація для авторів	257

УДК 159.922

Акимова Л. Н.

кандидат психологических наук,
доцент кафедры общей психологии и психологии развития личности
Одесского национального университета им. И. И. Мечникова

КАТЕГОРИИ И ПОНЯТИЯ ПСИХОЛОГИИ ВРЕМЕНИ

Представлен краткий обзор использования понятия переживания времени в психологии времени. Проведен анализ субъективных и объективных детерминант временной организации психики человека, развертывания и осуществления им жизненного пути. Дано описание типологий Б. И. Цуканова, В. И. Ковалева, в которых человек рассматривается как носитель временных свойств.

Ключевые слова: категория переживания, переживание времени, восприятие времени, сознание, типология.

Постановка проблемы. Новые реалии развития науки в целом, и психологи в частности, имеют тенденцию к дифференциации и интеграции различных направлений внутри самой отдельно взятой науки. Так, например, внутри психологической науки за последние 20 лет возник ряд новых направлений: психология переживания (Ф. Е. Василюк), психология времени (Б. И. Цуканов), темпоральная психология (С. А. Кравченко), психология здоровья (В. А. Ананьев, Г. С. Никифоров), психология телесности (А. Ш. Тхостов) и др.

В каждом из направлений возрастает стремление как к расширению сферы научного исследования, так и к использованию результатов исследований в практической деятельности. Это в свою очередь выдвигает задачи теоретического осмысления предмета новых научных направлений, их методологических подходов и методов, понятийного аппарата и поиска способов ассимиляции психологических знаний, полученных из различных источников.

Следствием инновационных процессов в науке является осмысление ее основных понятий и категорий. В данной статье проводится анализ категориального аппарата психологии времени.

Анализ исследований и публикаций. Психология времени — современное научное направление, обозначенное Б. И. Цукановым [10]. Автором была разработана оригинальная концепция психологического времени, основным понятием которой является собственная единица времени. В своей концепции Б. И. Цуканов рассматривает человека как носителя временных свойств, как органический часовой механизм, который продуцирует время и этим временем отмеривает свою жизнь. Для каждого психологического типа, а их автор выделил пять, существует собственная единица времени, особый индивидуальный квант, с помощью которого индивиды конструируют собственную событийную картину своей жизни. Таким обра-

зом, время рассматривается как психологическая величина, константная для каждого отдельно взятого индивида как носителя временных свойств. Для определения этой величины им была использована диагностическая процедура воспроизведения длительности. Суть данной диагностической процедуры заключается в воспроизведении индивидом объективно заданных временных интервалов от 2 до 5 секунд. Однако, для того, чтобы воспроизвести заданные интервалы времени, человек их должен сначала воспринять и запомнить. А сам процесс диагностики предполагает измерение отклонения от объективно заданных временных величин. Итак, рассматривая человека как носителя субъективного времени, Б. И. Цуканов не может отрицать равномерное объективное время, так как использует его в качестве инструмента измерения.

Важным для понимания созданной им концепции времени является использование понятия переживания времени и уход от понятия восприятия времени, так как собственное, внутреннее время может переживаться, а внешнее, объективное время может восприниматься.

Гуманизация психологии и современные тенденции ее развития привели к переориентации направлений научных исследований. Категория переживания, оттеснив категорию образа, вышла в лидеры приоритетно разрабатываемых категорий психологии. Исследуя переживания как ключевую характеристику развития личности Л. Р. Фахрутдинова, А. Ю. Узикова указывает на различную трактовку функций переживания как психологического феномена [9; 8]. По этой причине можно столкнуться с такими терминами, как переживание-проживание, переживание-состояние, переживание как механизм презентации субъекту проблемы, «значащее переживание», «ключевое переживание» и т. д.

Ф. Е. Василюк в работе «Психология переживания» вводит понятие переживания как внутренней деятельности по принятию фактов и событий жизни, по установлению смыслового соответствия между сознанием и бытием, обретению внутренней, смысловой разрешенности действия [2]. Переживание представляет собой особую деятельность, соотносящую субъекта с миром. Как деятельность оно определенным образом использует для своих целей мышление, воображение, память, эмоции человека и т. д. Переживание как деятельность разворачивается во внутреннем мире человека. Человек сам и только сам может пережить события, обстоятельства своей жизни. Процесс переживания и его характеристики зависят как от внешнего мира (восприятия его субъектом), так и от внутреннего мира самого субъекта, ибо процесс переживания — это работа по примирению внутреннего и внешнего в условиях их противоречия.

Автор «Психологии переживания» описывает 4 основных жизненных мира личности, каждому из которых присущ свой хронотоп. Так, например, первому типу жизненного мира присущ хронотоп, в котором не существует перспективы и ретроспективы, прошлое и будущее как бы вдавнены в настоящее, а точнее, еще не вычленены из него. Для второго типа жизненного мира характерен хронотоп с наличием «протяженности» и временной длительности (необходимой для устранения удаленности). Феноме-

нологически это выражается в появлении во внешнем аспекте хронотопа наряду с «тут» и «сейчас» новых измерений «там» и «тогда». Иначе говоря, внешний аспект психологического мира развертывается в некоторую пространственно-временную перспективу. Для третьего типа внутреннего мира хронотоп описывается следующим образом: «Сложность внутреннего мира — это «сопряженность» отдельных его единиц (жизненных отношений) во внутреннем пространстве и времени. С пространственной стороны «сопряженность» выступает как симультанная связанность отношений, т. е. способность держать в поле внутреннего зрения одновременно два и более отношений, что феноменологически выражается как «то и это». Во временном аспекте «сопряженность» означает наличие между отношениями связей последовательности «сначала-потом». В симультанном срезе субъективно присутствуют многие жизненные отношения («то и это»), развертывающиеся сукцессивно в некотором порядке — сначала одно, потом другое» [2, с. 117]. И, далее: «Хронотоп четвертого типа жизненного мира с первого взгляда представляется суммой внешнего аспекта хронотопа второго типа и внутреннего аспекта третьего, однако в действительности — это скорее результат своего рода «умножения» этих хронотопов, или, точнее, синтеза их в неаддитивную целостность» [2, с. 136].

Таким образом, Ф. Е. Василюк рассматривает переживание, с одной стороны, как феномен самосознания субъекта, с другой — как феномен, осуществляющий связь между внутренним интенциональным миром субъекта и внешним миром, в котором возникающая интенция может быть реализована. Поскольку способность организовывать событийную связь присуща сознанию, а переживание времени является индикатором этой способности, можно заключить, что происходит восприятие переживания времени, которое фиксируется сознанием.

Основной материал исследования. Проблема связи внутреннего субъективного и внешнего объективного явилась «камнем преткновения» психологии начала XX столетия. Психические явления мыслились как детерминированные субъективно или как детерминированные объективно. Именно тогда психология имела в своем арсенале несколько предметов своего изучения. «Ядерную» триаду категорий психологии составляли образ, действие и мотив [5]. Но именно категория психического образа изначально выступала в качестве основы представлений о душе и сознании.

Давая обзор подходам к пониманию категории образа в психологии, Е. А. Полищук обращает внимание на то, что психический образ был предметом рассмотрения в ассоциативной психологии, структурализме, аналитической психологии К. Юнга, а также в трудах отечественных и зарубежных психологов [6].

Категорией переживания в психологии описывались психические явления, представленные в сознании как замкнутой в себе сущности, явления индетерминированные, не поддающиеся каузальному объяснению, но которые могут быть поняты и осмыслены. Актуальность переживания как предмета психологического исследования было подчеркнуто В. Дильтеем в концепции «двух психологий». Л. С. Выготский рассматривал пережива-

ние в качестве единицы анализа личностного развития в контексте проблемы взаимовлияния личности и среды. К понятию переживания обращается и С. Л. Рубинштейн в контексте проблемы развития личности и сознания.

Анализируя понятия сознания, С. Л. Рубинштейн акцентирует внимание на его двойственной природе. В сознании находит свое отражение переживание, как продукт и зависимый компонент органической жизни индивида, и знание, как продукт отражения окружающего внешнего мира [7]. Он пытается обосновать позицию, согласно которой психическое и физическое образуют некое единство, сохраняя при этом присущие им свойства и характеристики. Сознание рассматривается им как не сводимое ни к психическому (в интроспективном понимании), ни к физическому, но как единство того и другого, носящее противоречивый характер. Переосмыслив понятие сознание, как отдельно взятую, замкнутую в себе психическую реальность, С. Л. Рубинштейн достаточно четко провел границы между понятиями самосознание, сознание и бессознательное.

Если рассматривать категорию времени как одну из категорий, на основе которой конструируется психический образ в сознании субъекта, то она в сознании человека имеют как чувственную, так и мыслимую умственную основу. Это было показано в ряде фундаментальных экспериментальных исследований по восприятию времени (Д. Г. Элькин, В. В. Бойко, Г. С. Геллерштейн). В качестве чувственной основы было признано непосредственное переживание, ощущение или «чувство» времени, относящееся к метрическим временным свойствам и ритмические процессы «висцеральных факторов», имеющие отношение к топологическим временным характеристикам. В качестве ментальных основ рассматривались идеомоторные акты, временные понятия и категории, в том числе представления о точках отсчета времени. Таким образом, воспринятое время воспроизводилось субъектом на основе собственных метрических и топологических свойств.

Первая попытка описать и измерить собственные временные свойства субъекта принадлежит Б. И. Цуканову. Анализируя природу ошибок, возникающих при воспроизведении воспринятых длительностей (зона временных интервалов от 2 до 5 с), он приходит к выводу, что каждый субъект имеет устойчивую погрешность измерения. Субъект рассматривался как «измерительный прибор особого рода», который отмеривает собственное время жизни. Единицей измерения времени такого прибора является квант времени — непосредственно переживаемая длительность, индивидуальная константа, проживая которую субъект организывает себя в пространстве собственной жизни и соорганизовывает себя с окружающим природным и социокультурным пространством.

Б. И. Цуканову принадлежит идея типологии индивидов в зависимости от их метрических временных свойств. Им было выделено пять топологических групп, границы индивидуальных временных констант которых лежат в пределах от 0,7 с до 1,1 с. В дальнейшем, давая феноменологические характеристики выделенным типам, он сводит их к трем: спешащим, точным и медлительным. Временная характеристика индивида, зафиксиро-

рованная как собственная единица времени, получила название тау-типа. Определив, что тау-тип является субъективной детерминантой динамики переживаний и работоспособности, темпоритмической организации деятельности индивида, он описывает индивидуальные периоды «сна — бодрствования», вводит понятие «большого биологического цикла», отражающее универсальные индивидуальные кванты жизненного цикла на жизненном пути субъекта.

Свою типологию индивидов Б. И. Цуканов разрабатывал исключительно как типологию темперамента, в которой природа индивидуальных различий основана на способности переживать длительность определенным образом, стабильно и ритмично ее отмеривать. Возникшая из анализа природы временных ошибок при восприятии длительности, использующая понятие непосредственно переживаемой длительности, т. е. психического факта, относящегося к бессознательному и субъективно-переживаемому, данная типология имеет определенные ограничения.

По мнению К. А. Альбухановой, Т. Н. Березиной, типология личностной организации времени жизни должна выявлять: 1) наличие двух встречных — объективной и субъективной детерминант в развертывании и осуществлении жизненного пути; 2) различное соотношение осознания, переживания и практической организации деятельности; 3) функциональные временные ограничения и возможности типов [1].

В. И. Ковалев, проведя глубокий методологический анализ проблемы времени, предложил и разработал два основных принципа ее анализа и концептуализации. Первым являлось выделение и дифференциация психологической организации у человека и человеком времени, которая включала процессы восприятия, переживания, осознания и отношения ко времени жизни, и личностной регуляции — использования, овладения и управления (преобразования) времени [3].

Второй принцип заключался в выделении уровней организации психологических времен, имеющих «следующую восходящую последовательность: субъективно-переживаемое, перцептуальное, личностное, субъектное и индивидуальное время» (цит по: [1, с. 34]).

Реализуя выделенные принципы, В. И. Ковалев разработал типологию личностной организации времени и отношения к нему. В основу типологии были положены два биполярных дифференцирующих фактора: пролонгированность — ситуативность, активность — пассивность. Так стихийно-обыденный тип характеризуется зависимостью личности от событий и обстоятельств жизни; личность не успевает за временем, не может организовать последовательность событий, предвосхищать их наступление и предотвращать осуществление. Этот способ организации жизни отличается ситуативностью поведения, отсутствием личностной инициативы. Функционально-действенный тип, при котором личность активно организует течение событий, направляет их ход, своевременно включается в них, добиваясь эффективности, инициатива же охватывает только отдельные периоды течения событий, но не их субъективные или объективные последствия, отсутствует пролонгированная регуляция жизни. Созерцатель-

ный тип, который проявляется в отсутствии способности к практической организации времени, в пассивности, но духовно-интеллектуальной, творческой жизни. Творчески-преобразующий тип, которому свойственна пролонгированная организация времени, соотношенная со смыслом жизни, с общественными тенденциями [4].

Претендуя на универсальность, данная типология ограничена личностным уровнем организации времени.

Выводы. Подводя итоги проведенному обзору, следует выделить несколько основных положений. В психологии времени базовой категорией стала категория переживания, посредством которой описываются метрические и топологические свойства субъекта на телесном и личностном уровнях его организации. К этому следует добавить, что единого понимания понятия переживания не сформировалось. Ключевым в понимании переживания является способность человека к проживанию жизни и реализация себя путем развития на жизненном пути.

Психические явления и феномены, которые описываются с использованием понятия переживания, можно отнести к сфере бессознательного, сознания и самосознания. Это обуславливает сложности с операционализацией переживания времени и описанием диагностических процедур его измерения.

На современном этапе формирования психологии времени не существует общего представления об уровне организации времени. Актуальность приобрел вопрос не о приоритетности субъективного или объективного времени, а о способах соотношения и согласования времен различной природы: биологической, субъективной психологической, социальной, исторической. В психологии вопрос о согласовании двух векторов времени субъективно-переживаемого и перцептуально-объективного приобретает существенное значение для обоснования и разработки диагностических процедур.

В психологии времени интенсивно ведется разработка типологий человека на индивидуальном, личностном, индивидуальном, субъектном уровнях его организации. Исследование человека с системно-классификационной позиции его рассмотрения как «организма особого рода», обладающего способностью продуцировать время и отмеривать время жизни собственной метрической единицей, проведено Б. И. Цукановым. Им выделено пять топологических групп, которые отличаются друг от друга метрическими и топологическими временными характеристиками.

В основу типологии личностной организации времени, разработанной В. И. Ковалевым, положено два биполярных дифференцирующих фактора: пролонгированность — ситуативность, активность — пассивность и выделено четыре топологические группы. Другие существующие типологии организации времени на индивидуальном, личностном и субъектном уровне не рассмотрены в настоящей статье. Как правило, разработанные типологии претендуют на универсальное описание человека как носителя временных свойств, организатора и конструктора своего жизненного пути, не учитывая привязанности классификации к природному уровню времени, на основе которой они конструировались.

Список литературы

1. Абульханова К. А., Березина Т. Н. Время личности и время жизни / К. А. Абульханова, Т. Н. Березина. — СПб.: Алетейя, 2001. — 304 с.
2. Васильок Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф. Е. Васильок. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. — 200 с.
3. Ковалев В. И. Особенности личностной организации времени жизни // Гуманистические проблемы психологической теории. — М., 1995. — С. 179–185.
4. Ковалев В. И. Категория времени в психологии (личностный аспект) // Категории материалистической диалектики в психологии / Под ред. Л. И. Анциферовой. — М.: Наука, 1988. — С. 216–230.
5. Петровский А. В., Ярошевский М. Г. Основы теоретической психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 528 с.
6. Полищук Е. А. Подходы к пониманию категории образа в психологии // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов [Электронный ресурс]. — 2010. — № 5. — Режим доступа: <http://jurnal.org/articles/2010/psih11.html>
7. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. — СПб.: Питер, 2002. — 720 с.
8. Узикова А. Ю. Ключевое переживание как единица анализа развития личности // Психологический журнал Международного университета природы, общества и человека «Дубна» [Электронный ресурс]. — 2009. — № 3. — Режим доступа: <http://www.psyanima.ru/>
9. Фахрутдинова Л. Р. Психология переживания человека / Л. Р. Фахрутдинова. — Казань: Изд-во Казан. гос. ун-та, 2008. — 676 с.
10. Цуканов Б. И. Время в психике человека / Борис Иосифович Цуканов; ОДУ ім. І. І. Мечникова; Наук. центр психології часу. — Одеса: Астропринт, 2000. — 217 с.

Акімова Лариса Наумівна

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри загальної психології та психології розвитку особистості

Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

КАТЕГОРІЇ ТА ПОНЯТТЯ ПСИХОЛОГІЇ ЧАСУ

Резюме

Представлено короткий огляд використання поняття часу, що переживається в психології часу. Проведено аналіз суб'єктивних і об'єктивних детермінант часової організації психіки людини, розгортання і здійснення нею життєвого шляху. Дано опис типологій Б. Й. Цуканова, В. І. Ковальова, в яких людина розглядається як носій часових властивостей.

Ключові слова: категорія переживання, час, що переживається, сприйняття часу, свідомість, типологія.

Akimova L. N.

candidate of psychological sciences, associate professor,
department of general psychology and personal development
I. I. Mechnikov Odessa National University

CATEGORIES AND CONCEPTS OF PSYCHOLOGY OF TIME

Summary

A brief review of the concept of time in psychology is given. The analysis of subjective and objective determinants of temporal organization of the human consciousness is proposed, the deployment and implementation of their way of life is shown. A description of typologies B. I. Tsukanova, V. I. Kovalev, in which a person is regarded as a carrier of the temporal properties is given.

Key words: category of experience, the experience of time, the perception of time, consciousness, typology.

УДК 159.923(043.5)

Барінова Л. Я.

аспірант кафедри диференціальної і спеціальної психології
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

Стаття присвячена вивченню необхідності теоретичного обґрунтування та подальшого емпіричного дослідження феномену психологічної компетентності особистості, який є інноваційним та недостатньо представленим у вітчизняній психології.

У статті розкриваються погляди вітчизняних та зарубіжних вчених на структуру компетентності, її найбільш повне визначення.

Ключові слова: компетентність, компетенція, структура компетентності, компетентнісний підхід.

В умовах інтенсивних соціальних змін у суспільстві потреба у психологічно стійкій, гармонійній особистості, яка легко адаптується у різних умовах життєдіяльності, все більше зростає. Сьогодні важливішими універсальними особистісними якостями є такі як гнучке креативне мислення, адаптивність, спрямованість на результат, відповідальність за себе та за інших, стресостійкість тощо. При цьому суттєво підвищується значимість навичок самоорганізації та саморефлексії, міжособистісного спілкування (вміння встановлювати контакти та руйнувати міжособистісні конфлікти, налагоджувати взаємодію з оточуючими та ін.), планування своєї діяльності. Тобто, можна констатувати, що соціальні зміни диктують вимоги до формування та застосування в процесі життєдіяльності суб'єкта особливих особистісних конструктів, які можна об'єднати категорією «психологічна компетентність».

Як свідчить аналіз наукової літератури, повноцінне існування суб'єкта в соціумі практично неможливе без реалізації його особистісного потенціалу, який передбачає пізнання суб'єктом себе через розвинуту систему оцінних ставлень до себе як до особистості (К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, Р. О. Ануфрієва, Г. О. Балл, Ф. Баррон, І. Бергер, Л. В. Виноградова, О. І. Головаха, Є. О. Донченко та ін.).

Саме тому за об'єктивними причинами необхідність дослідження психологічної компетентності як інтегрального особистісного конструкту стає актуальною та востребуваною як з точки зору теорії і методології, так і з точки зору практики психокорекційної та реабілітаційної роботи психолога.

Однак, не дивлячись на очевидну значимість, ця проблема не отримала відповідного розвитку в сучасній психологічній науці, за виключенням окремих напрямків, які, в основному, пов'язані з дослідженням професійної компетентності.

Аналіз наукової літератури з даної проблеми показує всю складність, багатовимірність та неоднозначність трактовки як самих понять «компетенція», «компетентність», так і заснованого на них підходу до процесу й результату становлення особистості, а також необхідність аналітичного розгляду компетентнісного підходу, впроваджуваного в загальну психологію.

Загальнопсихологічна дефініція «компетентність»/«компетенція» може позначати, на наш погляд, будь-які різні явища: мисленнєві дії (процеси, функції), особистісні якості суб'єкта, мотиваційні тенденції, ціннісні орієнтації (установки, диспозиції), особливості міжособистісної та конвенціональної взаємодії, практичні уміння, навички та ін.

Окремі компетенції як специфічні внутрішні, потенційні, приховані психологічні новоутворення (знання, уявлення, алгоритми дій, системи цінностей та ставлень) проявляються у цілісній психологічній компетентності особистості.

Найбільш повно ця полісемія знайшла своє відображення в Tuning Project [5]. В ньому компетенції представлені наступним чином:

- інструментальні, що містять в собі когнітивні, методологічні здібності, технологічні та лінгвістичні уміння;
- міжособистісні, пов'язані зі здібністю суб'єкта виражати почуття, здібність до критики та самокритики; а також соціальні уміння, такі як уміння працювати в команді тощо;
- системні компетенції, такі як уміння та здібності щодо цілісних систем.

Дійсно, Tuning Project представляє найбільш повний перелік компетенцій, якими повинна володіти особистість, однак, на наш погляд, і він не відображує потенційно можливої множини складових компонентів. До розгляду та подальшого моделювання інтегрального конструкту психологічної компетентності можна підійти з іншого боку. Ми припускаємо, що цей розгляд може бути здійснений з позиції:

- а) рівневої зв'язаної супідрядності окремих складових підструктур,
- б) виділення цілого, єдиного та парціального,
- в) домінування процесів або розвитку, або формування для кожної з груп виділених підструктур.

Наше дослідження даної проблеми дозволяє припустити, що в процесі індивідуального розвитку у людини повинна бути сформована деяка цілісна соціально-психологічна якість, що дозволить їй успішно реалізовувати свій особистісний потенціал, взаємодіяти з іншими людьми, адекватно вирішувати стандартні та особливо нестандартні задачі, які потребують творчості, переживати почуття внутрішнього комфорту та психологічної захищеності. Ця інтегральна якість і може бути визначена нами як цілісна інтегральна психологічна компетентність особистості.

Виходячи з деяких теоретичних передпоширок дослідження психологічної компетентності, а саме, з тези Б. Г. Ананьєва про те, що людина є суб'єктом спілкування, пізнання, праці; з основних положень теорії В. М. Мясіщева про те, що людина проявляється в системі ставлень до

суспільства, інших людей, до себе, до праці; з акмеологічного вектору дослідження компетентності (Н. В. Кузьміна, О. О. Деркач), нами були умовно виділені три основні підвиди компетентнісного підходу до вивчення суб'єкта:

- до самого себе як особистості, як суб'єкта життєдіяльності;
- до взаємодії людини з іншими людьми;
- до діяльності людини, що проявляється у всіх її типах та формах.

При цьому необхідно враховувати трактування компонентної структури компетентності, надану Л. М. Мітіною, згідно якої:

- а) компетентність ширше знань та умінь, вона містить їх в собі;
- б) компетентність містить емоційно-вольову регуляцію її поведінкового прояву;
- в) зміст компетентності значимий для суб'єкта її реалізації та
- г) виступаючи активним проявом людини в її діяльності, поведінці, компетентність характеризується мобілізаційною готовністю як можливістю її реалізації у будь-якій ситуації, що потребує цього [2].

В соціальному плані компетентність можна розглядати як «грамотну поведінку» або здібність оптимально використовувати власні індивідуальні характеристики для конструктивної взаємодії зі світом [1; 4]. У цьому смислі цікава трактовка компетентності пропонує Дж. Равеном: компетентність — це специфічна здібність, необхідна для ефективного виконання конкретної дії в конкретній галузі, яка містить вузькоспеціальні знання, специфічні предметні навички, способи мислення та розуміння відповідальності за свої дії [3]. Бути компетентним фотографом, вченим, батьком, керівником, людиною взагалі — означає мати специфічні компетентності різного рівня (спостерігати, бути глибоко зануреним у предмет, самостійно ставити питання, вміти доводити власну правоту, долати міжособистісні конфлікти тощо) (цит. за: [1]).

Компетентність, на думку Дж. Равена, містить в собі велику кількість компонентів, деякі з яких відносно незалежні один від одного. Причому одні компоненти відносяться переважно до когнітивної сфери, інші — до емоційної і т. д., вони можуть замінювати один одного в якості складових ефективною поведінки особистості [3].

Дж. Равеном були виділені наступні 37 видів компетентностей: тенденція до більш ясного розуміння цінностей та установок відносно конкретної цілі; тенденція контролювати свою діяльність; залучення емоцій до процесу діяльності; готовність та здібність навчатися самостійно; пошук та використання зворотнього зв'язку; упевненість в собі; самоконтроль; адаптивність: відсутність почуття безпорадності; схильність до розмірковування про майбутнє: звичка до абстрагування; увага до проблем, пов'язаних з досягненням поставлених цілей; самостійність мислення; оригінальність; критичне мислення; готовність вирішувати складні питання; готовність працювати над чимось, що є спірним і таким, що викликає неспокій; дослідження оточуючого середовища для виявлення її можливостей і ресурсів (як матеріальних, так і людських); готовність покладатися на суб'єктивні оцінки та йти на помірний ризик; відсутність фаталізму; готовність вико-

ристовувати нові ідеї та інновації для досягнення цілі; знання того, як використовувати інновації; упевненість у благоприємному ставленні суспільства до інновацій; установка на взаємний виграв та широту перспектив; наполегливість; використання ресурсів; довіра; ставлення до правил як до вказівок щодо бажаних способів поведінки; здібність приймати рішення; персональна відповідальність; здібність до спільної роботи заради досягнення цілі; здібність спонукати інших людей працювати разом заради досягнення поставленої цілі; здібність слухати інших людей та приймати до уваги те, що вони говорять; прагнення до суб'єктивної оцінки особистісного потенціалу співпрацівників; готовність дозволяти іншим людям приймати самостійні рішення; здібність розв'язувати конфлікти; здібність ефективно працювати в якості підлеглого; терпимість відносно різних стилів життя оточуючих; розуміння плюралістичної політики; готовність займатися організаційним та суспільним плануванням [3].

Однак, не дивлячись на представлену повну диференціацію компетентностей, їхня чітка структуризація в науковому підході Дж. Равена відсутня, що дозволяє розглядати компетентність в інтерпретації Дж. Равена як набір окремих, не пов'язаних між собою та не систематизованих соціальних та особистісних характеристик. Суттєвим недоліком даного підходу, на наш погляд, є відсутність індивідуального рівня в структурі компетенції, що не дозволяє говорити про її стійкість та інтегральність.

В сучасних дослідженнях поняття «компетентність» визначають не тільки як володіння знаннями, що дозволяють судити, висловлювати авторитетну думку. Сьогодні «компетентність» частіше визначають як:

1) суму здібностей, умінь та знань, достатніх та адекватних тому, що необхідно зробити (виконувати певні функції);

2) поєднання психічних якостей та психічних станів, що дозволяють діяти самостійно та відповідально (дієва компетентність) (О. М. Борисова, Дж. Л. Гібсон, Д. Х. Доннеллі, Д. М. Іванцевич, Е. Х. Шейн та ін.).

Різноманітність та багатозначність поняття «компетентність» знайшли своє відображення в різних підходах до вивчення даного феномену, які, в основному, торкалися професійної діяльності (У. Дж. Дункан, Е. Ф. Зеєр, В. І. Маслов, А. К. Маркова, Л. М. Мітіна, Г. М. Павлова, Е. Е. Симанюк та ін.)

Як правило, під компетентністю у професійному контексті розуміють володіння фахівцем набором необхідних для його роботи компетенцій, або відповідність даного фахівця вимогам його посади, або здібність фахівця ефективно здійснювати свою професійну діяльність.

Найбільш значимим (системоутворюючим) елементом професійної моделі компетентності вважається алгоритм ефективної діяльності фахівця — його технологія, «ноу хау», оскільки у будь-якій діяльності, яку здійснює фахівець, завжди можна побачити певну структуру. Саме обраний алгоритм призводить до запланованого результату, а уся решта компонентів компетенції (знання, навички, установки) по відношенню до нього є допоміжними. Причому алгоритм цей повинен бути достатньо складним, варіативним та індивідуалізованим. І чим вище кваліфікація фахівця, чим

складніше його діяльність, чим невизначеніше за умову цієї діяльності, тим більш складний, більш варіативний і більш індивідуалізований алгоритм потрібний.

Основними елементами професійної компетентності вважаються:

1) алгоритм ефективної діяльності — послідовність кроків та їхній характер, оптимальні для досягнення запланованого результату в даних умовах;

2) теоретичні знання — систематизована інформація про виконувану діяльність та її умови (теоретичні знання необхідні для усвідомленого формування навичок і варіативного застосування алгоритму ефективної діяльності);

3) психологічні установки — розуміння смислу здійснюваної діяльності, позитивне відношення до неї, упевненість в своїх силах;

4) уміння і навички — набір «програм», що дозволяють ефективно реалізовувати алгоритм ефективної діяльності;

5) особистісні і професійні якості — забезпечують якість, а часто і саму можливість реалізації усіх виконуваних дій. Від умінь і навичок особистісні і професійні якості відрізняються своєю відносною неспецифічністю;

6) професійний досвід — забезпечує стабільність і економічність реалізації вибраного алгоритму діяльності, особливо у складних умовах (на тлі втоми, за наявності перешкод, після довгих перерв і т. п.).

За даними багатьох дослідників даної проблеми, якщо компетенція співробітника перевищує компетенцію його посади хоч би за одним з параметрів, то співробітник відчуває себе незадоволеним, а його компетентність починає знижуватися. Більш того: для того, щоб такий співробітник відчував себе щасливим, необхідно, щоб вимоги його посади перевищували його поточну компетентність хоч би за одним з параметрів (Є. О. Климов, А. К. Маркова, Л. М. Мітіна, Ю. П. Поварьонков, М. С. Пряжников та ін.).

Проте, недивлячись на практичне значення і безперечний науковий інтерес до даної проблеми, в більшості випадків дослідники обмежувалися вивченням набору професійно важливих якостей, особливостей їх формування і оцінки, часто ототожнювалися поняття професійної компетентності і професіоналізму. Залишилися не розкритими питання, що стосуються загальнопсихологічного, універсального розуміння компетентності, її внутрішньої моделі, що дозволяє особистості не тільки успішно адаптуватися до будь-яких умов і нових обставин, але і зберігати при цьому свій індивідуальний, соціальний, валеологічний і внутрішньосімейний статус.

Ось чому постановка проблеми психологічної компетентності особистості є актуальною, а розробка її моделі вимагає окремого наукового дослідження.

Список літератури

1. Борисова Е. М. О роли профессиональной деятельности в формировании личности / Е. М. Борисова // Психология формирования и развития личности / [Под ред. Л. И. Анцыферовой]. — М.: Наука, 1981. — С. 159–177.

2. Митина Л. М. Психология развития конкурентоспособной личности / Л. М. Митина. — М. : МПСИ ; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЕК». — 2002. — 400 с.
3. Равен Дж. Выходя за рамки стандарта «3 Rs» (чтение, письмо, арифметика): достижение и оценивание более широких целей в сфере образования (реферат) (версия текста от 12.1999) / Дж. Равен // Метод проектов. — Минск: БГУ ЦПРО, 2003.
4. Шейн Э. Х. Организационная культура и лидерство / Э. Х. Шейн. — СПб., 2002. — 234 с.
5. Tuning Educational Structures in Europe. Line 1. Learning Outcomes.Competences. Methodology. 2001-2003. — Phase 1/ <http://www.relintdeusto.es/TuningProject/index.htm>.

Баринова Л. Я.

аспирант кафедры дифференциальной и специальной психологии
Одесского национального университета
имени И. И. Мечникова

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ
КОМПЕТЕНТНОСТИ**

Резюме

Статья посвящена изучению необходимости теоретического обоснования и последующего эмпирического исследования феномена психологической компетентности личности, который является инновационным и недостаточно исследованным в отечественной психологии.

В статье раскрываются взгляды отечественных и зарубежных исследователей на структуру компетентности, ее наиболее полное определение.

Ключевые слова: компетентность, компетенция, структура компетентности, компетентностный подход.

Barinova L. J.

graduate student
departments of differential and special psychology
Odessa National university to the name of I. I. Mechnikov

**THEORETICAL GOING IS NEAR STUDY OF PSYCHOLOGICAL
COMPETENCE**

Summary

The article is devoted the study of necessity of theoretical ground and subsequent empiric research of the phenomenon of psychological competence of personal, which is innovative and not enough investigational in domestic psychology.

In the article the looks of domestic and foreign researchers open up to the structure of competence, it the most complete determination.

Key words: competence, jurisdiction, structure of competence, competence approach.

УДК 159.922.7

Бетина А. О.

аспірантка факультета психології
Таврического національного
університета ім. В. І. Вернадського

ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ДОШКОЛЬНИКА В ДЕТСКОЙ ИГРОВОЙ КОМНАТЕ И ДЕТСКОМ ДОШКОЛЬНОМ УЧРЕЖДЕНИИ

Статья посвящена анализу возможностей развития социальной компетентности дошкольника в различных социальных ситуациях. В работе отражены отличительные принципы работы детской игровой комнаты, выделены структура и содержание социальной компетентности дошкольника, а также представлен анализ статистических данных исследования.

Ключевые слова: детская игровая комната, принципы работы детской игровой комнаты, социальная компетентность, детское дошкольное учреждение, компетенции.

Постановка проблемы

Темп современной жизни неминуемо возрастает. Появляются новые технологии, информационные системы, материалы, которые в свою очередь изменяют не только материальную реальность, но и психическую. Эти изменения коснулись и детско-родительских отношений и развития ребенка в целом. Родители пытаются соответствовать высоким материальным стандартам реальности. Большую часть времени они проводят на работе, оставляя меньшую его часть на общение и воспитание собственных детей. Все чаще эту роль выполняет телевизор или оснащенный игрушками дом. Даже двор, который раньше мог компенсировать эти недостатки и предоставлял бесценный социальный опыт, сейчас уже не выполняет этой функции. На смену двору и улице пришли персональные няни, развивающие центры, детские комнаты. Предполагается, что гувернантки и центры развития больше влияют на становление интеллекта ребенка, а в детских игровых комнатах основное внимание уделяется социальному развитию. Особенно это касается детей, которые не посещают детское дошкольное учреждение.

Цель исследования

Определить различия в выраженности компонентов структуры социальной компетентности старших дошкольников в разных социальных ситуациях.

Предполагалось, что у детей, посещающих детское дошкольное учреждение (ДДУ), в большей степени развиты коммуникативная компетент-

ность и коллективистская направленность, а у детей, посещающих специально ориентированную на развитие социальной компетентности детскую игровую комнату (ДИК) — эмоциональный интеллект и умение адекватно реагировать в ситуации конфликта (поведенческий компонент).

В соответствии с целью и гипотезой исследования были поставлены следующие задачи:

1. Определить структуру социальной компетентности дошкольника;
2. Охарактеризовать специфические принципы работы детской игровой комнаты;
3. Изучить количественные и качественные изменения структуры социальной компетентности дошкольника в детской игровой комнате и детском дошкольном учреждении;
4. На основании итогов диагностической работы разработать коррекционно-развивающую программу и рекомендации, направленные на развитие наименее выраженных компетенций.

Анализ последних публикаций и исследований

Теоретико-методологическим основанием данной работы являются представления об игре и игровой деятельности, характерные для концепций И. Е. Берлянд, Л. С. Выготского, А. И. Захарова, М. Кляйн, А. Н. Леонтьева, М. И. Лисиной, Г. Л. Лэндрет, М. Монтессори, Г. А. Урунтаевой, А. Фрейд, Д. Б. Эльконина.

Основная идея, которая, в определенном смысле, объединяет все эти подходы, может быть выражена просто: игра — это основное средство коммуникации ребенка с окружающим миром, его способ познания реальности и вхождения в нее. Однако неясно, как должно быть организовано детское игровое пространство и что именно в нем должно происходить для оптимизации процесса развития ребенка, приобщения его к социуму.

Основной материал и результаты исследования

В данной работе рассмотрены проблемы социального развития дошкольника в рамках детской игровой комнаты, так как именно эти специально организованные игровые пространства еще не были проанализированы в психологической литературе в отличие от небольших детских садов или центров развития ребенка. В нашем случае речь идет о комнате временного пребывания ребенка, в которой под руководством (контролем) детских психологов происходит его игра (игровая деятельность). Выводы, представленные в этой работе, сделаны на основе анализа принципов работы психологов детской игровой комнаты «Арбуз» в городе Симферополе. Эта комната имеет ряд отличительных особенностей, выделяющих ее среди других подобных учреждений.

Перечислим основные принципы работы детской игровой комнаты и организованного в ней игрового пространства, которые способствуют развитию социальной компетентности дошкольника.

1. Пространство игровой комнаты организовано с целью осуществления в первую очередь разнообразной игровой деятельности, соответствующей возрасту и уровню развития каждого ребенка;

2. Принцип самостоятельного (без присутствия родителей) пребывания ребенка в игровой комнате;

3. Принцип свободной познавательной активности. В комнате установлена система правил: разделение игровой и операционно-технической зоны; поощрение самостоятельного выбора игровой деятельности; невмешательство в игру ребенка; поддержание порядка; вербальное выражение эмоций; поощрение совместной игровой деятельности.

Следует отметить, что специфика игровой комнаты обуславливает специфический контингент детей. Они, как правило, не посещают детское дошкольное учреждение и это оказывает влияние на структуру социальной компетентности. Наблюдение и анализ многочисленных кейзов, позволяют предположить, что дети старшего дошкольного возраста (5–6 лет), посещающие игровую комнату, имеют ряд отличительных характеристик в выраженности социальных компетенций.

Под социальной компетентностью в данном случае понимается сумма знаний, умений, навыков, а также определенных психологических характеристик личности, наличие которых позволяет дошкольнику адекватно взаимодействовать в социальной среде.

В рамках данного исследования мы выделяем следующую структуру и содержание социальной компетентности:

1. Компетенция — «Развитие коммуникативных способностей»

Содержание: умение знакомиться; просить сверстника или взрослого о помощи или предлагать помощь; умение вербально выражать потребности и интересы; умение понимать вербальные инструкции; умение слушать, задавать вопросы.

2. Компетенция — «Развитие эмоционального интеллекта»

Содержание: умение воспроизводить чувства; распознавать чувства других; сочувствовать; регулировать собственное эмоциональное состояние.

3. Компетенция — «Готовность адекватно реагировать в ситуации стресса и конфликта»

Содержание: умение проигрывать; умение говорить «нет»; умение адекватно реагировать на отказ; умение справляться с ситуацией игнорирования; умение справляться со смущением; умение справиться со стрессом с помощью двигательной активности.

4. Компетенция — «Готовность быть частью коллектива»

Содержание: умение мирно отстаивать свои интересы / уступать; спрашивать разрешения/делиться; спокойно реагировать, когда не принимают в совместную деятельность группы; адекватно реагировать, когда дразнят / умение проявлять толерантность; умение принимать последствия, реагировать в ситуации, когда виноват сам.

Для оценки каждой компетенции применялись несколько методик: основная, дополнительная, а также авторская карта наблюдений. Основная и дополнительная методики выполняются дошкольником под руко-

водством психолога. Авторская карта наблюдений заполняется взрослым (психологом или воспитателем), чаще всего контактирующим с дошкольником в рамках выбранной социальной ситуации.

В частности, были применены:

1. Для оценки компетенции «*Развитие коммуникативных способностей*»: методика М. И. Лисиной «*Формы общения ребенка со взрослым*» — основная; методика «*Определение уровня развития коммуникативных способностей*» (понимание ребенком задач, предъявляемых взрослым в различных ситуациях взаимодействия) (Н. Е. Веракса, Н. С. Денисенкова, О. А. Шиян, А. В. Ильин); дополнительная — разработанная нами карта наблюдений.

2. Для оценки компетенции «*Развитие эмоционального интеллекта*»: методика определения уровня творческого воображения и эмпатии у дошкольников (Г. А. Урунтаева, Ю. А. Афонькина (1995), субтест № 2: «*Определение эмпатии*» (эмоциональной восприимчивости) — основная; методика «*Понимание ребенком состояния сверстника*» (Н. Е. Веракса, Н. С. Денисенкова, О. А. Шиян, А. В. Ильин); дополнительная — разработанная нами карта наблюдений.

3. Для оценки компетенции — «*Готовность адекватно реагировать в ситуации стресса и конфликта*». Методика Е. О. Смирновой, Е. А. Калягиной «*Картинки*» — основана. Авторская карта наблюдений — дополнительная.

4. Компетенция — «*Готовность быть частью коллектива*»: разработанная нами карта наблюдений — основная.

Экспериментальная база исследования

В данном исследовании принимали участие две группы испытуемых.

Первая группа (А): 30 дошкольников 5–6 лет, не посещающих детское дошкольное учреждение (ДДУ), но посещающих детскую игровую комнату (ДИК).

Вторая группа (Б): 30 дошкольников 5–6 лет, посещающих детское дошкольное учреждение (ДДУ), но не посещающих детскую игровую комнату (ДИК).

Результаты исследования.

Общая характеристика психологических данных в выборках

Поскольку распределение большинства изучаемых показателей отличалось от нормального распределения (нормальность распределения проверялось критерием хи-квадрат), в описание статистических данных были включены: среднее значение, стандартное отклонение, минимальное и максимальное значения.

Анализ статистических данных показал, что в группе А (группа детей, посещающих ДИК) были выражены следующие компоненты структуры социальной компетенции: *развитие эмоционального интеллекта; готов-*

ность адекватно реагировать в ситуации стресса и конфликта (поведенческий компонент).

Меньше выражена коммуникативная компетентность, а наименее развитой оказалась компетенция — готовность быть частью коллектива.

Результаты статистических данных испытуемых группы А представлены в таблице 1.

Таблица 1

Данные психологического тестирования в группе А

Показатели	среднее значение ± станд. откл.	min. и max. значения
Коммуникативная компетентность Ситуативно-деловое общение	13,50 ± 2,13	9–17
Коммуникативная компетентность Внеситуативно-познавательное общение	17,80 ± 3,85	11–24
Коммуникативная компетентность Внеситуативно личностное общение	19,93 ± 5,08	11–27
Коммуникативная компетентность Авторская карта	8,43 ± 1,91	6–13
Эмоциональный интеллект Авторская карта	4,47 ± 0,63	3–5
Эмоциональный интеллект Авторская карта	11,30 ± 2,20	6–14
Умение реагировать в конфликте Авторская карта	2,43 ± 0,73	1–3
Умение реагировать в конфликте Авторская карта	11,20 ± 1,67	7–13
Коллективная направленность Авторская карта	7,43 ± 1,45	5–11

Анализ статистических данных группы Б (дети, посещающие ДДУ): были выражены следующие компоненты социальной компетенции: Развитие коммуникативной компетентности и Коллективной направленности. Менее выраженной оказалась компетенция Эмоциональный интеллект, а наименее развитой компетенция — Готовность адекватно реагировать в ситуации стресса и конфликта. Результаты статистических данных испытуемых группы Б представлены в таблице 2.

Таблица 2

Данные психологического тестирования в группе Б

Показатели	среднее значение ± станд. откл.	min. и max. значения
Коммуникативная компетентность Ситуативно-деловое общение	13,93 ± 1,76	10–17
Коммуникативная компетентность Внеситуативно-познавательное общение	17,17 ± 2,13	13–21
Коммуникативная компетентность Внеситуативно личностное общение	22,73 ± 3,34	13–27
Коммуникативная компетентность Авторская карта	12,37 ± 1,65	9–15
Эмоциональный интеллект	3,67 ± 0,76	3–5

Окончание табл. 2

Показатели	среднее значение ± станд. откл.	min. и max. значения
Эмоциональный интеллект Авторская карта	7,67 ± 0,92	6–9
Умение реагировать в конфликте Авторская карта	2,10 ± 0,71	1–3
Умение реагировать в конфликте Авторская карта	7,87 ± 1,41	6–11
Коллективная направленность Авторская карта	12,07 ± 1,53	9–15

Межгрупповое сравнение

Поскольку методики «*Определение уровня развития коммуникативных способностей*», «*Понимание ребенком состояния сверстника*» (в числе авторов Н. Е. Веракса, Н. С. Денисенкова, О. А. Шиян, А. В. Ильин); «*Определения уровня творческого воображения и эмпатии у дошкольников*» субтест № 2: «*Определение эмпатии*» (эмоциональной восприимчивости) Г. А. Урунтаева, Ю. А. Афонькина (1995); методика «*Картинки*» Е. О. Смирновой, Е. А. Калягиной имели меньший разброс баллов по шкалам, результаты были проанализированы с помощью частотного анализа.

Компетенция «*Коммуникативная компетентность*»

Количество детей в группе Б характеризуются высоким уровнем данного показателя, однако достоверные различия по сравнению с группой А не обнаружены.

Компетенция «*Эмоциональный интеллект*»

В группе А достоверно чаще встречалось максимальное количество баллов — «5» в оценивании уровня эмоционального интеллекта по сравнению с другими группами ($\varphi_{эмп.} = 2,826$ при $p < 0,01$).

Компетенция «*Готовность адекватно реагировать в ситуации стресса и конфликта*»

В группе А по встречаемости преобладал показатель высокого уровня по сравнению со всеми остальными выборками ($\varphi_{эмп.} = 1,852$ при $p < 0,05$ при сравнении с группой Б). Частота встречаемости этой компетенции у детей со средним показателем «конфликт» не различалась достоверно в группах.

Выводы

1. Выраженность компонентов социальной компетентности дошкольников данных двух групп испытуемых отличается как по количественным, так и по качественным показателям.

2. Специфика принципов работы детской игровой комнаты в значительной мере способствует положительной динамике развития компетенций «*эмоциональный интеллект*» и «*готовность адекватно реагировать в ситуации стресса и конфликта*» (поведенческий компонент). На наш взгляд, это обусловлено тем, что дошкольники группы А (дети, посещаю-

щие ДИК) пребывают в меньших по составу группах (до 10 человек), что позволяет психологу чаще и более качественно помогать конструктивно разрешать конфликты в группе, проводить индивидуальную работу и точнее анализировать эмоциональные состояния детей. Соблюдение правила вербального выражения эмоций благотворно влияет на развитие эмоционального интеллекта детей, способствует пониманию ими как собственных эмоций, так и эмоциональных состояний окружающих. Сформированное пространство позволяет приобретать детям недостающий опыт спонтанных игр, а также игр в отсутствие значимых взрослых (ранее, в более безопасные времена, это была функция так называемых «дворовых игр»).

3. У дошкольников из группы Б (дети, посещающие ДДУ), наоборот, выражены компетенции: *«коммуникативная компетентность»* и *«коллективная направленность»*. На наш взгляд, это обусловлено значительным количеством контактов в группе, поскольку в ней, как правило, 30 и более детей. Четкий режим дня, относительное постоянство состава группы, а также преобладание коллективных занятий над индивидуальными способствуют выраженности такой компетентности как коллективная направленность.

4. Анализ количественных и качественных данных позволил выявить основные проблемы в работе психолога как в детской игровой комнате, так и в детском дошкольном учреждении. В итоге была разработана коррекционно-развивающая программа для дошкольников, посещающих детскую игровую комнату. Данная программа включает в себя набор игровых практик, способствующих развитию наименее выраженных компетенций: *«коллективной направленности»* и *«коммуникативной компетентности»*. Для детского дошкольного учреждения были разработаны рекомендации, направленные на развитие наименее выраженных компетенций: *«эмоциональный интеллект»* и *«готовность адекватно реагировать в ситуации стресса и конфликта» (поведенческий компонент)*.

Список литературы

1. Берлянд И. Е. Игра как феномен сознания. — Кемерово: «АЛЕФ» Гуманитарный центр, 1992. — 96 с.
2. Захаров А. И. Игра как способ преодоления неврозов у детей. — СПб.: КАРО, 2006. — 416 с.
3. Лэндрет Г. Л. Игровая терапия: искусство отношений: Пер. с англ. / Предисл. А. Я. Варга. — М.: Международная педагогическая академия, 1994. — 368 с.
4. Монтессори М. Помогите мне сделать это самому / Сост., вступ. статья М. В. Богуславский, Г. Б. Корнетов. — М.: Издат. дом «Карапуз», 2000. — 272 с.
5. Урунтаева Г. А., Афонькина Ю. А. Практикум по детской психологии / Под редакцией Г. А. Урунтаевой. — М.: Просвещение; Владос, 1995. — 279 с.
6. Эльконин Д. Б. Психология игры. — М.: Владос, 1999. — 360 с.

Бетіна Г. О.

аспірантка факультету психології

Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського

**МОЖЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
ДОШКІЛЬНИКА У ДИТЯЧІЙ ІГРОВІЙ КІМНАТІ ТА ДИТЯЧІЙ
ДОШКІЛЬНІЙ УСТАНОВІ**

Резюме

Стаття присвячена аналізу можливостей розвитку соціальної компетентності дошкільника в різних соціальних ситуаціях. У роботі відображені відмітні принципи роботи дитячої ігрової кімнати, виділені структура і зміст соціальної компетентності дошкільника, а також представлений аналіз статистичних даних дослідження.

Ключові слова: дитяча ігрова кімната, принципи роботи дитячої ігрової кімнати, соціальна компетентність, дитяча дошкільна установа, компетенції.

Betina A. O.

Postgraduate student of Psychology

Taurida National V. I. Vernadsky University

**OPPORTUNITIES FOR THE DEVELOPMENT OF SOCIAL
COMPETENCE AMONG PRESCHOOL CHILDREN IN A CHILDREN'S
PLAYROOM AND CHILD CARE CENTERS**

Summary

This article analyzes the possibilities of development of social competence among preschool children in different social situations. It reveals the distinctive principles of work in children's play room. It also describes the structure and content of social competence of preschool children as well as the analysis of the statistical data in the research

Key words: children's play room, the principles of work of children's play room, social competence, child care centers, competence.

УДК 159.9:316.6

Блинова О. Є.

доктор психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри загальної та соціальної психології
Херсонського державного університету

КРИЗА ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У НЕСТАБІЛЬНІ ПЕРІОДИ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

У статті аналізуються наукові підходи до визначення кризи ідентичності особистості, її особливості у період соціокультурної та економічної трансформації суспільства.

Ключові слова: соціальна нестабільність, особистісна ідентичність, соціальна ідентичність, криза ідентичності.

У період трансформації українського суспільства, заповнення інформаційного простору особливої актуальності набувають завдання вивчення механізмів пізнання взаємодії соціального середовища і особистості. Швидкість, з якою відбувається процес переоцінки історичних знань, теорій, подій минулого нашої держави і народу в складних умовах економічного реформування та політичної нестабільності, справляє глибокий вплив на свідомість людини, істотно ускладнюючи процеси її соціалізації, спонукаючи до пошуків найбільш стійких соціальних образів, символів, еталонів, зразків для самоотождоження.

Аналізуючи психологічні особливості соціального пізнання, Г. М. Андреева акцентує увагу на тому, що такий важливий механізм пізнання, як категоризація, містить як передумову ідею стабільності, тобто категорії і виникають саме як фіксація певних стабільних взаємозв'язків у навколишньому середовищі. Враховуючи той факт, що реальні соціальні процеси містять поряд з періодами відносно стабільності й етапи гострої дестабілізації, варто розглянути питання про те, яким чином відбувається людське пізнання та самопізнання саме в соціально нестабільні часи. Соціальна нестабільність — це непогодженість соціальних процесів, відсутність збігу їх у різних сферах соціального життя й суспільства в цілому (Л. Е. Орбан-Лембрик).

Наш час передбачає варіативність економічних і соціальних рішень, тому він є надзвичайно важким для сприймання масовою свідомістю й тим більше для сприймання та пізнання окремою особистістю. Можна виокремити особливості сприймання людиною нестабільного суспільства (Г. М. Андреева) [1]: абсолютна невизначеність ситуації, що унеможливорює найближчий прогноз власної долі, кар'єри; почуття тривоги, розгубленості, неготовності жити і працювати за нових умов; уявлення про те, що будь-який контроль у суспільстві відсутній; сприймання нових механізмів соціальної регуляції як неефективних; відсутність впевненості в тому, що від рядової людини щось залежить; почуття негативізму, незадоволеності;

на фоні осмислення й переосмислення ситуації виникнення стану когнітивного дисонансу у зв'язку з невідповідністю уявлень і очікувань, що вже склалися в людей, реальним змінам соціальної дійсності; незнання людьми критеріїв оцінок нових способів соціальних дій і вчинків.

Серед найзагальніших соціально-психологічних проблем, котрі постають на шляху індивідуальної і масової свідомості, необхідно звернути увагу перш за все на глобальну ломку соціальних стереотипів і зміну системи цінностей. Злам стереотипів у масовій свідомості відбувається непросто й часто сприймається окремими групами людей як крах ідеалів, втрата смислу життя. Система цінностей характеризується появою нового набору затребуваних суспільством ціннісних орієнтацій, новою ієрархією цінностей.

Аналізуючи процес соціального пізнання в нестабільний період розвитку суспільства, Г. М. Андреева виокремлює низку показників, які найгостріше характеризують суперечливість історичного процесу на етапі радикальних перетворень [1]. Серед них важливе місце займає криза соціальної ідентичності особистості, котра окреслюється як особлива ситуація свідомості, коли більшість соціальних категорій, за допомогою яких людина визначає себе і своє місце в суспільстві, здаються такими, що втратили свої межі й цінність.

Метою дослідження є аналіз наукових психологічних підходів до визначення змісту та характеристик феномену кризи ідентичності особистості.

Окреслення змісту та структури поняття «ідентичність» ґрунтується на багатих наукових традиціях різних галузей знання щодо визначення сутності феномену людини, розуміння її самобутності та унікальної природи, тому основні ідеї можна простежити в працях класиків філософії, антропології, соціології, психології. Філософське тлумачення становлення та розвитку особистості виявляється у працях І. Канта, І. Фіхте, Г. Гегеля, Л. Фейєрбаха, М. Хайдегера, А. Шопенгауера, серед вітчизняних науковців — М. М. Бахтіна, В. С. Біблера, А. Ф. Лосєва, М. К. Мамардашвілі. У працях антропологічного напрямку сутність людини розглядали М. Бубер, Л. Леві-Брюль, М. Мід, Ж.-П. Сартр, П. Тейяр де Шарден.

Соціологи визначають ідентичність як комплекс ролей, соціальних статусів, що організовані у відповідності із вимогами соціальної системи. Тобто суспільство, соціальні інститути є основними категоріями оформлення поняття ідентичність. Саме у соціології активно досліджувалася тема особистісної і соціальної ідентичності, а також проблеми впливу соціального середовища на механізми ідентифікації (праці Е. Гідденса, І. Гоффмана, І. С. Кона, Дж. Міда, С. Московічі, Т. Парсонса, В. О. Ядова та ін.).

У психології ідентичність найчастіше розглядається як суттєвий психічний феномен, що уможливорює взагалі існування особистості, характеризується динамічною постійністю та зазнає трансформації впродовж життя індивіда. В західній психології проблему ідентичності вирішували А. Адлер, М. Борневасер, Дж. Бьюдженталь, У. Джеймс, Е. Еріксон, Д. Марсія, Дж. Мід, Г. Теджфел, Дж. Тернер, З. Фрейд, К. Хорні, Б. Шефер, Б. Шледер, К. Юнг та ін.; у радянській та вітчизняній — І. В. Антонова, Л. С. Ви-

готський, П. І. Гнатенко, М. В. Заковоротна, В. Л. Зливков, Н. Л. Іванова, Ю. Л. Качанов, І. С. Кон, К. В. Коростеліна, В. С. Малахов, В. С. Мухіна, Л. Е. Орбан-Лембрик, В. М. Павленко, Т. М. Титаренко, Л. Б. Шнейдер та ін. [3; 5; 6; 7; 9; 10; 11; 13].

В умовах економічних, політичних та соціокультурних трансформацій сучасного українського суспільства відбуваються зміни уявлень особистості про себе та світ, тобто надзвичайно актуалізується проблема особистісної та соціальної ідентифікації людини, що виявляє себе у формі кризи ідентичності.

Змінювання (або трансформація) ідентичності відбувається, коли людина потрапляє в нові соціальні умови, у зв'язку з чим уявлення особистості про себе, про світ, про своє становище у соціальному світі перебудовується та з'являється нова ієрархія соціальних ідентичностей. Цей процес реалізується під впливом різних чинників: вступ людини до нової групи, формування нових зовнішніх груп, зміна статусів груп, виникнення протиріч між групами тощо.

Будь-яка система, що еволюціонує, наприклад, система ідентичності, рухається у бік усталеного стану. Якщо в результаті зміни соціального оточення на перший план виходить і стає провідною раніше не актуалізована ідентичність, відбувається перебудова усередині всієї системи ідентичностей. Якщо на передній план виходить одна з базових ідентичностей, зміни в системі менш суттєві, тому що зв'язки усередині базисних ідентичностей більш стабільні і сильні. Якщо провідною стає одна з короткочасних ідентичностей, асиметрія стає значною і потрібен час і значна перебудова в системі ідентичностей, щоб система прийшла до стану стійкої рівноваги. Отже структура ідентичності складна, багаторівнева, цілісна і містить актуальні і неактуальні, значущі та незначущі, стрижневі (базисні, домінуючі і стійкі у часі) і локальні (ситуативні — варіативні) ідентичності.

Процес ідентифікації особистості може відбуватися повно і гармонійно з явно вираженими позитивними ефектами ототожнення, а може перебігати складно і дискомфортне. На думку Л. І. Анциферової [2], процес ідентифікації ускладнюється, якщо особистість перебуває в життєво невизначених ситуаціях.

Втрата ідентичності призводить до ціннісної деструкції, неузгодженості цінностей або їх повної втрати — аномії, що особливо небезпечно в масштабах нації, суспільства, оскільки такий стан є ґрунтом і соціальних деструкцій. Втрата ідентичності заперечує здатність розуміти та знаходити істинні буттєві смисли, не припускаючись прийняття повної індивідуалізації людини та, одночасно, безсилля суспільства. Як підкреслює В. Хьосле, «будь-хто, бажаючи зрозуміти сучасний світ, не зможе досягнути своєї мети, не зрозумівши логіки кризи ідентичності» [12, с.112].

Процес переоцінки та відбору ідентичностей відбувається протягом життя людини, набуваючи особливої значущості у періоди складних соціальних змін. Люди починають усвідомлювати «непридатність», неефективність старих переконань, норм і цінностей, у той же час нові цінності є

ще несформованими, що призводить до почуття розгубленості та невизначеності.

Під кризою ідентичності розуміється періодично повторюване протягом життя гостре, обмежене в часі, суб'єктивне переживання неможливості реалізації життєвих цілей, завдань, планів. Такі переживання «блокують» можливості й ресурси особистості, позбавляють її на деякий час здатності протистояти ситуації, що призводить до втрати контролю над нею, над своїми емоціями, поведінкою та діяльністю. Дефініцію «криза ідентичності» розуміють як нелінійний нерівномірний розвиток переживання цілісності буття, втілення своєї «самості», реалізованості власної «Я»-концепції [13].

Ідентичність є гомеостатичною системою, що прагне до збалансованої узгодженості соціальних та особистісних аспектів: якщо збільшується прояв особистісних компонентів, це підсилює індивідуалізованість життєвих практик, але одночасно може призвести до конфліктів із соціальними інститутами; з іншого боку, стійке превалювання соціального полюсу й критичне зменшення представленості індивідуальної ідентичності може призвести до кризи особистості, пов'язаної із втратою самості.

Можливі варіанти подолання кризи ідентичності описуються як конструктивні (гармонійні) та деструктивні (дисгармонійні). Як правило, у визначенні поняття «криза» підкреслюються наступні моменти:

- неузгодженість між реальною та ідеальною ідентичністю;
- конфлікт між сформованою конфігурацією елементів ідентичності і відповідним способом «вписування» себе в оточуючий світ;
- невідповідність поведінки нормативним вимогам соціального середовища;
- руйнування умов можливості цілісного сприйняття суб'єктом себе як аутоотождної особистості;
- втрата біографії [6].

Водночас криза — це момент розвитку, зміни, критичний період підвищеної чутливості зростаючих потенцій, антагоністичне джерело формування пристосованості до соціального середовища.

У соціологічних дослідженнях звертається увага на протиріччя розвитку сучасного суспільства та їх вплив на ідентифікацію людини. Зокрема виявлено тенденції, що ведуть до зростання в структурі ідентичності елементів спонтанності, фрагментарності, випадковості. До цих тенденцій належать: зростання значущості розвитку суб'єктивного світу людини, «авторство людини на власну особистість» (Ф. Ю. Василюк); зміна способів побудови процесу соціальної ідентифікації — на зміну традиційному принципу відносин індивіда та соціальних інститутів, на перше місце виходить процес дезінтеграції й опору індустріальним соціальним інститутам, бюрократії, належності до національної держави, суто ринковим відносинам, невизначеностям глобальної економіки і масової культури.

Серед соціальних причин, які породжують ситуацію «ідентифікаційної невизначеності», виокремлюються зміни в статусних структурах і позиціях соціальних груп, що виникли у пострадянський період; становлення ринкової економіки, що послаблює почуття захищеності та спонукає

шукати власний індивідуальний шлях виживання і реалізації; «системна криза суспільства», що створена суперечливими тенденціями в розвитку українського суспільства (глобалізацією та, одночасно, національно-етнічним і державним відокремленням, орієнтацією у своїх перевагах на Захід і на Схід). Особливо А. С. Зубенко підкреслює такий чинник, як вузький спектр застосовуваних ідентифікаційних практик. На її погляд, сьогодні в Україні в основному використовуються дві таких практики: консервативно-ретроспективна модель, що спирається на ідентифікацію з власною історією і народною культурою, і практика орієнтації «на інших» шляхом ототожнення з демократичними «розвинутими» країнами Заходу.

У психології життєвого шляху, яка виникла у радянській психологічній науці в руслі подійно-біографічного підходу, розглядається поняття «події життєвого шляху», тобто поворотного, зламного, кризового етапу, на якому особистістю приймаються важливі рішення на тривалий час (Б. Г. Ананьєв, Л. Ф. Бурлачук, Ф. Ю. Василюк, С. Л. Рубінштейн). Такі поворотні моменти позначаються різними дослідниками як «кризи» (Е. Еріксон, Дж. Марсія), «критичні ситуації», «складні життєві ситуації» (Л. І. Анциферова), «біографічні події» (О. О. Кронік).

Коли людина визначає себе, вона застосовує процеси ідентифікації / відчуження для цілей категоризації та самокатегоризації. Збереження балансу між ідентифікацією та відчуженням у конкретних історичних умовах формування індивіда, на думку Л. Б. Шнейдер, забезпечує найбільш гуманне ставлення індивіда до іншого індивіда в системі «Я» — «Інший» [13, с. 34].

При порушенні балансу процесів ідентифікації / відчуження мова йде про кризу ідентичності. Ідентифікаційні процеси переважають у знайомих, звичних, стабільних ситуаціях, навіть у крайніх випадках, коли почуття тотожності явно виражається, що забезпечує внутрішню безпеку і спокій, людина намагається зовсім уникати нових людей, невизначених ситуацій, незнайомих видів діяльності. Проте почуття індивідуалізації та самодостатності є «розмитим», нечітким, тобто Л. Б. Шнейдер зауважує, що людина здатна назвати свої різні ідентифікації (визначити для себе «Хто «Ми»?), але певний стрижень та вектор розвитку, що їх поєднує, відсутні.

Коли ситуація є незвичною для людини або нестабільною, мінливою, людина не встигає орієнтуватися в ситуації, оскільки оточуючі люди не є взірцем поведінки — це «Інші», вони діють, говорять інакше, дотримуються інших норм і правил — зростає почуття відчуження, порушується динаміка ідентичності, людина може опинитися в ізоляції. Таким чином, поняття «криза» характеризує ситуацію, коли колишня ідентичність є неадекватною новій ситуації та умовам, що вже змінилися. Криза може завершитися навіть втратою ідентичності, коли існують «Вони» та існує «Я», але у людини виникають складнощі з чітким визначенням «Хто «Я»?

«Вихід із кризи можливий через пошук, знаходження нових джерел інформування, розширення усвідомлення реальності, зустріч зі значущим Іншим (транслятором). Інформація накопичується, виокремлюється су-

купність диференціюючих ознак, ситуація довивначається і знов стає прийнятною, знайомою, терпимою. Знов виникає причетність до інших людей та їх розуміння, з'являється почуття «Ми», досягається ідентичність як почуття тотожності до самого себе, інших людей, навколишнього світу. Структурування ідентичності означає певну цілісність та упорядкованість процесу розгортання ідентичності як феномену функціонального та екзистенційного буття» [13, с. 35–36].

В період трансформаційних змін сучасна особистість опиняється в ситуації, що провокує виникнення кризи ідентичності, яка проявляється у негативній автономії, відсутності життєвих планів, розмитості системи цінностей, невизначеності, почутті безпорадності, дезінтеграції (Л. Ф. Бурлачук, П. П. Горностай, Л. Е. Орбан-Лембрик, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко). Кризові події викликають, як правило, негативні емоції, переживання, сприяють розвитку психосоматичних станів, невротичних розладів, стереотипізації поведінки, формуванню неадекватних психологічних захистів, зменшують ефективність професійної діяльності. Серед радянських учених, що внесли вагомий вклад у дану проблему, слід назвати О. М. Леонтьєва, О. Р. Лурію, В. С. Мерліна, В. М. М'ясищева, С. Л. Рубінштейна та ін. О. М. Леонтьєв у своїй концепції довів, що людина, навіть якщо вона має чітко визначений провідний мотив та головну мету у житті, не живе тільки одним мотивом — поведінка людини завжди полімотивована. Внутрішньоособистісний конфлікт породжується суперечливою, конкурентною взаємодією різноманітних мотивів особистості.

Ф. Ю. Василюк наголошує на тому, що криза ідентичності — це початок становлення справжнього авторства у визначенні та реалізації своїх поглядів на життя, тому що особистість стає відповідальною за власну суб'єктність за допомогою відособлення від образу «Я» в очах найближчого довкілля, подолання професійно-позиційних та політичних детермінацій покоління. Цей період, який має назву кризового або конфліктного, визначається через переживання втрати попередніх цінностей, уявлень, інтересів і пов'язаних з цим розчарувань [4]. Тому Ф. Ю. Василюк підкреслює, що криза має не тільки негативні, але й позитивні наслідки. Криза часто призводить до індивідуального і культурного оновлення, особистісного росту і прогресу у розвитку. Криза ідентичності сприяє подоланню стагнації розвитку особистості, що виражається у набутті змісту, визначенні цінностей та їх реалізації, тобто завдяки подоланню кризи виникає можливість зміни ситуацій, що перешкоджають розвитку особистості.

Висновки. Соціально-психологічними механізмами поведінки людини у нестабільних ситуаціях життєдіяльності є побудова ієрархії в системі соціальної ідентичності особистості в залежності від оцінки індивідуальної значущості та міри усвідомлення у певному соціальному контексті. Для «відбору» найбільш вдалої ідентичності, стійкої, такої, що відповідає соціальній ситуації, застосовується механізм конкуренції між різними видами ідентичностей, завдяки чому здійснюється переоцінка важливого та неважливого, актуального та неактуального, зараз неактуальні ідентичності

відходять на другий план, відбувається взаємне посилення або послаблення, зміна співвідношення базисних та ситуативних ідентичностей.

До основних механізмів, які оформлюють соціальну ідентичність особистості, належать соціальна категоризація, як приписування себе до певної соціальної групи членства або соціальної категорії; соціальна ідентифікація — з'ясування та прийняття загальних рис з цією групою, завдяки чому окреслюється і набуває змісту феномен «Ми»; соціальне порівняння, що надає можливість відмежувати свою групу від «Інших».

Соціально-психологічними механізмами набуття людиною соціальної ідентичності є процеси ідентифікації / відчуження, тобто отожднення себе з певною соціальною групою, набуття відповідних ролей і статусів, або суб'єктивне відторгнення соціальної групи. Порушення балансу між ідентифікацією — відчуженням є механізмом виникнення кризи ідентичності особистості.

Список літератури

1. Андреева Г. М. Социальная психология в современном обществе: Учебное пособие для вузов / Т. Л. Алавидзе, Г. М. Андреева, Е. В. Антонок и др.; Под. ред. Г. М. Андреевой, А. И. Донцова. — М. : Аспект Пресс, 2002. — 335 с.
2. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. — 1994. — № 1. — С. 15–16.
3. Бурлачук Л. Ф. Психология жизненных ситуаций / Л. Ф. Бурлачук, Н. Б. Михайлова // Психологический журнал. — 2002. — Т.23, № 1. — С. 5–17.
4. Василюк Ф. Е. Жизненный мир и кризис: типологический анализ критических ситуаций / Ф. Е. Василюк // Психологический журнал. — 1995. — № 3. — С. 90–101.
5. Зливков В. Л. Самоідентифікація в педагогічній комунікації / В. Л. Зливков. — К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2005. — 144 с.
6. Зубенко А. С. Особистісна ідентичність як філософська проблема і результат світоглядних та соціальних трансформацій / А. С. Зубенко // Науковий вісник. Філософія / Харків. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. — 2004. — Вип. 16. — С. 31–36.
7. Кон И. С. Жизненный путь как предмет междисциплинарного исследования / И. С. Кон // Психология личности в трудах отечественных психологов. — СПб. : Питер, 2000. — С. 269–279.
8. Коростелина К. В. Идентичность и толерантность. Методические указания к тренингу «Идентичность и толерантность» / К. В. Коростелина. — Симферополь : Доля, 2001. — 44 с.
9. Павленко В. Н. Представления о соотношении социальной и личностной идентичности в современной западной психологии / В. Н. Павленко // Вопросы психологии. — 2000. — № 1. — С. 135–142.
10. Середницька І. Психологічні особливості осіб з різним рівнем і типом кризи ідентичності / І. Середницька // Наука і освіта. — № 6–7. — 2004. — С. 261–264.
11. Титаренко Т. М. Життєві кризи: технології консультування / Т. М. Титаренко. — К. : Главник, 2007. — Ч. I. — 144 с.
12. Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / В. Хесле // Вопросы философии. — 1994. — № 10. — С. 112–123.
13. Шнейдер Л. Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики / Л. Б. Шнейдер. — М. : Московский психолого-социальный институт, 2007. — 128 с.
14. Ядов В. А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности / В. А. Ядов // Мир России. — 1995. — № 3–4. — С.18–21.

Блинова Е. Е.

доктор психологических наук, доцент,
заведующая кафедрой общей и социальной психологии
Херсонского государственного университета

КРИЗИС ИДЕНТИЧНОСТИ ЛИЧНОСТИ В НЕСТАБИЛЬНЫЕ ПЕРИОДЫ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА

Резюме

В статье анализируются научные подходы к определению кризиса идентичности личности, его особенности в период социокультурной та экономической трансформации общества.

Ключевые слова: социальная нестабильность, личностная идентичность, социальная идентичность, кризис идентичности.

Вlynova O. Y.

PhD in Psychology, associate professor
head of the chair of general and social psychology
of Kherson State University

PERSONALITY'S IDENTITY CRISIS IN INSTABLE PERIODS OF HUMAN SOCIETY DEVELOPMENT

Summary

The article analyzes the scientific approaches to the definition of the crisis of personality's identity, especially during its socio-cultural and the economic transformation of society.

Key words: social instability, personal identity, social identity, crisis of identity.

УДК 159.9.072.4

Большакова А. М.

доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри соціальної психології
Харківської державної академії культури

ЧАСОВІ ПЕРСПЕКТИВИ ТА ЖИТТЄТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОСОБИСТОСТІ

Встановлено, що життєтворчий потенціал (рівень розвитку життєтворчих здібностей особистості) можна вважати особистісним корелятом часових перспектив в осіб юнацького віку. Показано, що здатність до життєтворчості пов'язана із орієнтацією «майбутнє». Визначено, що низький рівень розвитку життєтворчих здібностей пов'язаний із часовими перспективами «негативне минуле» та «фаталістичне теперішнє». Виявлено, що часова перспектива «гедоністичне теперішнє» виражена в осіб юнацького віку незалежно від рівня розвитку їх життєтворчих здібностей.

Ключові слова: часові перспективи, минуле, теперішнє, майбутнє, життєтворчі здібності, життєтворчий потенціал, юнацький вік.

Постановка проблеми

Найбільший науковий потенціал з точки зору гуманістичної парадигми у психології мають дослідження онтогенетичних закономірностей розвитку активної, творчої, відповідальної людини — суб'єкта власного життєвого шляху, здатного до ефективного здійснення важливих життєвих виборів. Специфічним психологічним механізмом здійснення суб'єктної регуляції життєвого шляху є часові перспективи — бачення з теперішнього в минуле та майбутнє, здатність до осмислення плину часу власного життя в будь-якому його напрямку, можливість співвіднесення минулого, теперішнього й майбутнього та поєднування цих часових компонентів життя у свідомості та підсвідомості. Істотний вплив цього феномену на регуляцію життєвого шляху людини зумовлює особливу актуальність проблеми вивчення особистісних факторів побудови часових перспектив особистості.

Аналіз досліджень та публікацій

Одним з найважливіших проявів суб'єктності людини є те, що, за висловом Л. Анциферової, «будуючи свій життєвий шлях, людина керується певною системою уявлень про своє минуле, теперішнє та майбутнє... саме вони є основою довгострокової регуляції особистістю свого життя» [1, с. 15]. Визнання цього факту привело до того, що часові перспективи стали предметом вивчення у зв'язку з розробкою наукової проблематики суб'єктної регуляції життєвого шляху.

В історії психологічної науки початок експериментального вивчення цієї проблеми пов'язують з ідеями К. Левіна, який запропонував термін «часова довжина» та Л. Френка, який запровадив поняття «часова перспектива» [3]. Аналогічним до часової перспективи є поняття «часовий кругозір», запроваджене П. Фрессом, який розглядав його як інтеграційну характеристику розвитку часових уявлень особистості, що формуються в процесі соціальної діяльності [3].

К. Левін розглядав психологічне минуле, теперішнє та майбутнє як частини психологічного поля: «Психологічне поле, що існує на даний момент, містить у собі також і уявлення індивіда про своє минуле та майбутнє. Індивід сприймає не тільки свою поточну ситуацію, у нього наявні також певні очікування, бажання, страхи та мрії про майбутнє. Його погляди на своє минуле часто неправильні, втім, вони становлять у його життєвому просторі «рівень реальності» минулого» [6, с. 246]. Отже, К. Левін говорить про часову перспективу, що «містить у собі психологічне минуле, і психологічне майбутнє рівня реальності та різних рівнів ірреального» [6, с. 246].

У радянській та сучасній російській і українській психології також використовують поняття часової перспективи або близькі до неї категорії.

Так, специфічним психологічним механізмом, завдяки якому особистість здійснює суб'єктну регуляцію психологічного часу, є те, що В. Ковальов називав індивідуальною часовою транспективою, яка представляє собою «наскрізне бачення з теперішнього в минуле та майбутнє, тобто здатність осмислення індивідом плину часу власного життя в будь-якому його напрямку, можливість співвіднесення минулого, майбутнього і теперішнього та поєднування цих часових компонентів людського життя в його свідомості та підсвідомості» [5, с. 224]. Формування часової транспективи, на думку В. Ковальова, тісно пов'язане із самим процесом розвитку дорослої людини, оскільки вона є, по суті, специфічною формою психічного відображення та свідомого опосередкування цього процесу.

Відому сучасну концепцію часової перспективи, що відображає установки, переконання й цінності, пов'язані із часом, розробили Ф. Зімбардо та Дж. Бойд [4]. Вони виділили шість найпоширеніших часових перспектив:

– позитивне минуле — люди із цією часовою перспективою мають тепле, сентиментальне ставлення до минулого;

– негативне минуле так само оцінює ставлення людини до подій, що вже відбулися, але, на відміну від попередньої орієнтації, відображає загальне песимістичне, негативне, відрозливе ставлення до пройденого етапу життя;

– гедоністичне теперішнє пов'язане з безтурботним ставленням до життя, орієнтацією на пошук задоволень, насолоди в теперішньому, відсутність турботи про завтрашній день;

– фаталістичне теперішнє відображає безпорадне, безнадійне ставлення до майбутнього, відсутність планів та значних життєвих цілей;

– майбутнє відображає загальне прагнення до планування та реалізації обраних цілей.

За твердженням дослідників, хоча ці часові перспективи теоретично не взаємопов'язані, втім емпірично можна визначити певні паттерни в індивідуальних часових профілях: холістичний (вміння жити теперішнім, долучаючи до нього минуле та майбутнє), гедоністичний (знаходження приемних переживань на всіх етапах життя) та фаталістичний (негативне ставлення до минулого, теперішнього та майбутнього) [4].

Численні експериментальні дослідження Ф. Зімбардо та Дж. Бойд виявили суттєвий вплив часових перспектив на різні аспекти існування людини: схильність до ризикованої поведінки, вживання алкоголю та наркотиків, азартних ігор, турботу про фізичне здоров'я, побудову дружніх та інтимних міжособистісних відносин, регулювання кар'єри, витрачання грошей та ін. [4].

Отже, суттєве значення часових перспектив як суб'єктного механізму організації та регуляції здійснення людиною власного життєвого шляху доведено, хоча не всі важливі аспекти цієї проблеми вивчено, що й зумовило актуальність теми цього дослідження.

Метою дослідження було вивчення взаємозв'язку між розвитком життєтворчих здібностей (життєтворчого потенціалу) особистості та часовими перспективами осіб юнацького віку.

Виклад основного матеріалу дослідження

В якості досліджуваних в роботі брало участь 110 осіб віком від 19 до 24 років (49 дівчат та 61 юнак). Обрання цієї вікової категорії досліджуваних було визначено великим значенням юнацького віку для створення психологічного майбутнього особистості, його сутністю як етапу життєвого самовизначення та побудови найважливіших життєвих планів і перспектив.

При побудові дослідження ми виходили з припущення про те, що в якості важливого фактору побудови часових перспектив можна розглядати життєтворчий потенціал особистості, оскільки життєтворчість виступає особливою, вищою формою інтеграції найбільш конструктивних характеристик життєвої стратегії, проявів творчої природи особистості та її суб'єктності. Життєвий світ життєтворчої людини є керованою, відкритою системою, яка підвладна регуляції, корекції та розвитку через трансформацію як внутрішнього світу, так і зовнішнього оточення [7]. У багатьох дослідженнях було доведено, що життєтворчість є запорукою формування життєвої компетентності — інтегральної системної характеристики особистості, що є сукупністю здатностей до вільного та творчого життєвого визначення й життєздійснення, розвитку індивідуальності, подолання життєвих труднощів та власних обмежень, досягнення важливих життєвих цілей, здійснення вирішальних виборів, гармонізації стосунків з оточенням (О. П. Варламова та С. Ю. Степанов, 2002; І. Г. Єрмаков, 2003, 2006, 2007; О. Г. Злобіна, 1996; Д. О. Леонт'єв, 2001; І. О. Мартинюк, 1996; Л. В. Сохань, 1996, 1997; О. С. Сухоруков, 1996; Н. О. Татенко, 2007; М. О. Шульга, 1996 та ін.).

Діагностику життєтворчого потенціалу юнаків у нашому дослідженні було здійснено за допомогою власного авторського Опитувальника життєтворчих здібностей [2], який дозволяє вивчати загальний рівень їх розвитку та рівень розвитку окремих видів цих здібностей за допомогою семи шкал:

– осмисленість життя — характеризує здатності людини знаходити смисл свого існування, відчувати безумовну цінність життя, формулювати власне життєве призначення;

– життєстійкість — описує здібності людини, пов'язані зі здатністю протистояти життєвим труднощам: долати проблеми та перешкоди, розв'язувати конфлікти, опиратися деструктивному тискові та маніпуляціям оточуючих;

– цілеспрямованість — відображає життєтворчі здібності, що проявляються в умінні формулювати життєві цілі, бути активним, енергійним, рішучим, послідовним та наполегливим у реалізації задумів;

– пластичність — характеризує такі життєтворчі здібності, як толерантність до невизначеності, готовність до непередбачуваного майбутнього, гнучкість у плануванні, готовність до змін у житті, відкритість до нового досвіду, комфортні відчуття у незвичайних ситуаціях та несподіваних обставинах;

– прагнення до особистісного зростання — відображає впевненість у необхідності постійного особистісного та професійного зростання, активність у напрямку саморозвитку та самовдосконалення, прагнення до підвищення власної компетентності у різних сферах активності;

– креативність — відображає здатність людини зробити своє життя привабливим та цікавим, вміння знайти щось захоплююче у будь-якій справі, прагнення до створення нового у всьому, чим займається;

– рефлексивні здібності — висвітлює зацікавленість людини у розумінні своїх особливостей, здатність знаходити психологічні причини своїх вчинків, прагнення до самоспостереження з метою самопізнання.

Для діагностики часових перспектив досліджуваних було використано Опитувальник ZTPI (Zimbardo Time Perspective Inventory) Ф. Зімбардо [4], який дозволяє оцінити мотиваційні, емоційні, когнітивні та соціальні складові уявлення людини про своє минуле, теперішнє та майбутнє життя за п'ятьма шкалами, які відповідають охарактеризованим вище часовим перспективам: «негативне минуле»; «гедоністичне теперішнє»; «майбутнє»; «позитивне минуле»; «фаталістичне теперішнє».

Для оцінки взаємозв'язку між рівнями розвитку життєтворчих здібностей та часовими перспективами досліджуваних було проведено кореляційний аналіз, результати якого (статистично значущі коефіцієнти кореляції) наведено у табл. 1.

Значну кількість статистично значущих прямих зв'язків було отримано між життєтворчими здібностями досліджуваних та вираженістю їх часової перспективи «майбутнє» (див. табл. 1). Таким чином, життєтворчі орієнтації досліджуваних юнацького віку виявляються пов'язаними із часовою орієнтацією на загальне прагнення до планування та реалізації обраних цілей.

Таблиця 1

**Взаємозв'язок розвитку життєтворчих здібностей
та часових перспектив осіб юнацького віку**

Показники Опитувальника життєтворчих здібностей	Часові перспективи за опитувальником ЗТРІ				
	Нега- тивне минуле	Пози- тивне минуле	Гедоніс- тичне теперішнє	Майбут- нє	Фаталіс- тичне теперішнє
осмисленість життя	-0,541*	0,249**	- ****	0,457*	-0,587*
життєстійкість	-0,303**	- ****	- ****	0,389*	-0,384*
цілеспрямованість	-0,508*	- ****	- ****	0,607*	-0,536*
пластичність	-0,203***	- ****	- ****	- ****	-0,23***
прагнення до особистіс- ного зростання	-0,309**	0,301**	- ****	0,376*	-0,384*
креативність	-0,432*	- ****	- ****	0,466*	-0,509*
рефлексивні здібності	-0,262**	- ****	- ****	0,25**	-0,292**
загальний рівень	-0,554*	0,198***	- ****	0,553*	-0,627*

Примітки: * — $p < 0,001$; ** — $p < 0,01$; *** — $p < 0,05$; ****– відсутність статистично значущого зв'язку.

Слід зазначити, що у взаємозв'язках життєтворчого потенціалу та орієнтації на майбутнє виняток (відсутність статистично достовірної кореляції) становлять оцінки життєтворчих здібностей за шкалою «пластичність» (див. табл. 1). З урахуванням психологічного змісту цієї шкали (яка оцінює готовність до непередбачуваного майбутнього та змін у житті, відкритість до нового досвіду, толерантність до незвичних ситуацій та несподіваних обставинах) такі результати є досить несподіваними та потребують подальшого дослідження з метою заходження пояснення цьому факту.

Найменшу кількість кореляційних зв'язків із показниками життєтворчого потенціалу утворили оцінки досліджуваних за часовою перспективою «позитивне минуле» (див. табл. 1). Схильність до ідеалізації минулого, його сентиментального сприйняття притаманне юнакам із високим рівнем спрямованості на пошук смислу життя та прагненням до невпинного особистісного зростання.

Оцінки досліджуваних за шкалою «гедоністичне теперішнє» не утворили жодної статистично значущої кореляції з показниками життєтворчого потенціалу досліджуваних (табл. 1). Отже схильність до безтурботного ставлення до життя, орієнтація на пошук насолоди та задоволень у теперішньому при відсутності турботи про завтрашній день притаманні особам юнацького віку незалежно від рівня розвитку їх життєтворчих здібностей, прагнення до набуття можливостей вільного, творчого та активного проектування власного життя.

Висновки. Часові перспективи є дієвим психологічним механізмом здійснення суб'єктної регуляції життєвого шляху.

Проведене дослідження дозволило встановити наявність взаємозв'язків між розвитком життєтворчих здібностей (життєтворчого потенціалу) особистості та часовими перспективами осіб юнацького віку.

Життєтворчий потенціал можна вважати особистісним корелятом вираженості часової перспективи «майбутнє» — орієнтації на загальне прагнення до планування та реалізації обраних цілей.

Низький рівень розвитку життєтворчих здібностей і загальної здатності до життєтворчості пов'язаний із часовими перспективами «негативне минуле» (негативне, відразливе ставлення до минулого) та «фаталістичне теперішнє» (безпорадне, безнадійне ставлення до майбутнього, відсутність планів та значних життєвих цілей).

Часова перспектива «позитивне минуле» (схильність до ідеалізації минулого, його сентиментального сприйняття) пов'язана з рівнем розвитку лише двох життєтворчих здібностей — до осмисленості життя та прагнення до особистісного зростання.

Часова перспектива «гедоністичне теперішнє» (схильність до безтурботного ставлення до життя, орієнтація на пошук насолоди та задоволень у теперішньому при відсутності турботи про завтрашній день) виражена в осіб юнацького віку незалежно від рівня розвитку їх життєтворчих здібностей.

Перспективи подальших досліджень мають полягати у пошуку причинно-наслідкових зв'язків між життєтворчим потенціалом та часовими перспективами особистості а також у вивченні цієї проблематики із залученням досліджуваних інших вікових груп.

Список літератури

1. Анциферова Л. И. Личность в динамике : некоторые итоги исследования / Л. И. Анциферова // Психологический журнал. — 1992. — № 5. — С. 12–25.
2. Большакова А. М. Опитувальник життєтворчих здібностей / А. М. Большакова // Вісник НТУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка : зб. наук. праць. — К. : ІВЦ «Політехніка», 2010. — № 2 (29). — С. 70–75.
3. Головаха Е. И. Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. — К. : Наукова думка, 1984. — 207 с.
4. Зимбардо Ф. Парадокс времени. Новая психология времени, которая улучшит вашу жизнь / Ф. Зимбардо, Дж. Бойд. — СПб. : Речь, 2010. — 352 с.
5. Ковалев В. И. Категория времени в психологии (личностный аспект) / В. И. Ковалев // Категории материалистической диалектики в психологии. — М. : Наука, 1988. — С. 216–230.
6. Левин К. Динамическая психология : избр. тр. / К. Левин. — М. : Смысл, 2001. — 572 с.
7. Сохань Л. В. Життєтворчість як мистецтво жити / Л. В. Сохань // Психологія і педагогіка життєтворчості : навч.-метод. посіб. / Мін. освіти України, Ін-т змісту і методів навчання, Ін-т педагогіки АПН України, Ін-т соціології НАН України. — К., 1996. — С. 156–167.

Большакова А. Н.

доктор психологических наук, доцент,
профессор кафедры социальной психологии
Харьковской государственной академии культуры

ВРЕМЕННЫЕ ПЕРСПЕКТИВЫ И ЖИЗНЕТВОРЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ЛИЧНОСТИ

Резюме

Установлено, что жизнетворческий потенциал (уровень развития жизнетворческих способностей личности) можно считать личностным коррелятом временных перспектив у лиц юношеского возраста. Показано, что способность к жизнетворчеству связана с ориентацией «будущее». Определенно, что низкий уровень развития жизнетворческих способностей связан с временными перспективами «негативное прошлое» и «фаталистическое настоящее». Выявлено, что временная перспектива «гедонистическое настоящее» выражена у лиц юношеского возраста независимо от уровня развития их жизнетворческих способностей.

Ключевые слова: временные перспективы, прошлое, настоящее, будущее, жизнетворческие способности, жизнетворческий потенциал, юношеский возраст.

Bolshakova A. N.

doctor of psychological sciences,
Professor of Social Psychology,
Kharkiv State Academy of Culture

TIME PROSPECTS AND LIFE-GIVING POTENTIAL OF THE INDIVIDUAL

Summary

It is set that life-creation potential (level of developing of life-creation abilities) can be considered the personality correlate of time perspectives of youth. It is shown that life-creation abilities are related to the orientation time perspective «future». Certainly, that the low level of developing of life-creation abilities is related to the time perspectives «negative past» and «fatalistic present». It is educed, that time perspective «hedonistic present» expressed at youth regardless of level of development of life-creation abilities.

Key words: time perspectives, past time, present time, future time, life-creation abilities, life-creation potential, youth age.

УДК 159.9.07

Брага Є. О.

аспірант кафедри психології
Донецького національного університету

УЯВЛЕННЯ ПРО БАТЬКІВСТВО: АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті аналізуються роботи вчених, що займаються проблемами батьківства та досліджують особливості уявлень про батьківство. Оскільки визначення «уявлення про батьківство» в науковій літературі не вказані, в цій роботі розглядаються більш загальні поняття — «уявлення» і «уявлення про батьківство». Для детальнішого розкриття проблеми виділені етапи формування батьківства; етапи в онтогенезі комплексу батьківства; а також фактори, що обумовлюють батьківство. В статті аналізуються дослідження, які розглядають особливості поглядів та існуючих уявлень про батьківство сучасної молоді.

Ключові слова: батьківство, уявлення, узагальненність образу, фактори впливу.

Висока якість життя сучасного суспільства обумовлена необхідністю самореалізації особистості у сімейній сфері життєдіяльності. Все своє життя чоловіки навчаються бути батьками. Вони навчаються разом із дітьми, отримують нові знання, набувають звичок і навичок, які згодом мають передати дитині. Але не кожен дорослий чоловік розуміє свої функції та обов'язки як батька. Тому нам здається дуже важливим актуалізувати і досліджувати проблему уявлення про батьківство. Вивчення цієї теми охоплює широке коло проблем: психофізіологічних (Е. П. Ільїн, І. С. Кон), історичних, соціальних, різних аспектів родинної психології, а також психології особистості (Д. Кенфільд, Е. Еріксон, Б. А. Маслоу), дитячої психології (Л. С. Виготський, Р. Кемпбелл).

Аналіз літератури виявив, що, незважаючи на те, що проблема широко досліджується, єдиної думки щодо поняття батьківства, як і чіткого визначення не існує. Тому **ціль** роботи полягає у дослідженні і виявленні сучасних підходів до поняття «уявлення про батьківство». Для досягнення цілі нами були визначені наступні **завдання**:

1. Виявити етапи формування батьківства;
2. Зробити аналіз онтогенезу комплексу батьківства;
3. Розглянути фактори, що обумовлюють батьківство.

Традиційно проблема батьківства вивчається психологами залежно від реторичного підходу до цієї проблеми. Існує два підходи до вивчення батьківства, залежно від того, хто вважається відправною точкою вивчення — дитина або батько: перший, найбільш поширений, розглядає батьківство стосовно розвитку дитини. У своєму дослідженні ми дотримувалися другого підходу, розглядаючи феномен батьківства крізь призму особистості самого батька.

Різні підходи розглядаються у роботах Ю. В. Євсеєнкової, І. С. Кона, Р. В. Овчарової, Н. П. Фетіскіна та інших, але саме цей термін рідко обговорюється в науковій літературі, тому розглянемо поняття «уявлення» та «уявлення про батьківство» (тут і далі — *ideas about paternity*). «Уявлення» трактують як предмет мислення, думки, хвилювання, фантазії або мрії [5]. У вузькому значенні «уявлення» — це образ раніше сприйнятого предмета або процесу зовнішнього світу після того, як об'єктивно вже не присутнє [6]. Більшість уявлень — це уявлення минулого (спогади), але вони також можуть відноситися і до майбутнього (викликатися очікуванням, передчуттям, турботою, страхом і т. п.) або бути результатом вільної переробки сприймань (фантастичні уявлення). Зв'язок уявлень з майбутнім можна розглядати як істотні елементи мислення.

Також вчені розглядають поняття «уявлення» як психічний акт, за допомогою якого передбачуване, згадуване, очікуване, плановане, те, що було замислене, пізнане в поняттях, «підіймається» зі сфери несвідомого (в даний час) і перетворюється в часткове утримання свідомості. Уявлення є результатом цього процесу.

Оскільки уявлення виникають у відсутності належних до них об'єктів, вони звичайно менш детальні, ніж сприйняття, але більш схематизовані і узагальнені: у них відбиваються найбільш характерні наочні особливості, властиві цілому класу подібних об'єктів. Одиначні уявлення на відміну від загальних більш індивідуальні і конкретні за своєю наочністю, але в них міститься узагальнення, тому вони є суммою образів багатьох сприйнять окремих об'єктів [2].

Багато вчених розглядають і характеризують уявлення про ідеальних батьків (*parents*). Наприклад, у роботах Р. В. Овчарової надається таке визначення: уявлення про батьківство — наочний образ цього явища, що виникає на основі наявного у людини досвіду шляхом його уяви. Воно менш яскраве і менш деталізоване, ніж сприйняття цього образу в реальній ситуації, але більш узагальнене і схематизироване [6]. В нього входять образи емоцій, пов'язаних з процесом виховання дітей, когнітивні схеми (планування), образи окремих поведінкових актів і всієї поведінки в цілому.

Для того, щоб виявити специфіку уявлень про батьківство (тут і далі — *fatherhood*), з вище наведених визначень виділимо основну характеристику уявлень: це узагальненість образу, що відноситься як до минулого, так і до майбутнього; уявлення можна розглядати як настанову і як плановану мету. Якщо співвіднести ці визначення із батьківством, то зміст цілей і настанов батька — їх реальна практика, яка характеризується функціями і компонентами батьківства.

Синтезуючи поняття «батьківство» та «уявлення», можна розглядати уявлення про батьківство як образ виконання чоловіком функцій батька — захисної, ментальної, презентативної, соціалізуючої (Ю. В. Борисенко, І. С. Кон), при реалізації яких виявляються такі компоненти батьківства, як «участь», «сталість», «обізнаність», «турбота» (Ж. Кенфілд).

Для більш детального розкриття теми нашої роботи зупинимося на сучасних дослідженнях, в яких вивчені деякі особливості уявлень про батьківство і формування даних уявлень чоловіків.

Проаналізувавши роботи вчених, ми виявили, що у середньому до 18–23 років формуються основні уявлення про батьківство, характерні для цього періоду: молоді люди вважають за необхідне планувати народження дітей і розглядають це як перспективу наступних п'яти років. Беручи соціальні стереотипи сучасності як власну думку, молоді люди вважають, що батько для дитини є зразком для наслідування, виховує фізично і духовно, соціально підтримує, дає почуття впевненості в собі, захист. Ці положення підтверджуються результатами досліджень Ю. В. Борисенко щодо якостей ідеального батька у чоловіків, які не мають дітей. Вченим були виділені відповідальність, доброзичливість, любов, турбота, справедливість, дисциплінованість як якості ідеального батька.

Також можна стверджувати, що уявлення про батьківство (тут і далі *paternity*) базуються на здатності і готовності виконувати ряд функцій в родинній системі: господарсько-побутову, репродуктивну, сексуально-еротичну, функції виховання дітей, духовного спілкування, соціального контролю та опіки, емоційної підтримки та прийняття (психотерапевтичну) [1]. В останні десятиліття значно зросла роль функції емоційної підтримки та прийняття, включаючи емпатію і прихильність як реалізацію аффіліативної потреби людини, що є специфікою сучасної родини. Сучасна родина, стверджуючи себе як «психотерапевтичний союз», пов'язана із створенням унікальних умов для саморозвитку і самореалізації особистості, як для подружжя, так і для дітей.

У дослідженнях Н. П. Фетіскіна вказано, що уявлення чоловіків про батьківство є проявом особистісно-розумової сфери і складають сукупність наступних уявлень: уявлень чоловіків про себе; уявлень чоловіків про себе як про батька; уявлень чоловіків про дитину; усвідомлення потреб у батьківстві; ставлення до власного життєвого досвіду.

В особистісно-розумовій сфері чоловіка є наступні категорії в уявленні про себе, як про батька: високий життєвий тонус; відповідальність як прояв любові; функція батька — турбота про дитину; люблячий батько; метафоричність; неприйняття себе як батька.

В уявленнях про дитину чоловіки виділяють наступні категорії: дитина — відображення батьківських потреб; дитина — відповідальність і об'єкт любові; батько — є цінність для дитини; ідентифікація дитини з батьками (*parents*); дитина — життєва цінність; неприйняття дитини.

На думку автора, ці дані свідчать про те, що уявлення про себе як про батька і про свою дитину у молодих чоловіків досить різноманітні і в той же час суперечливі. Наприклад, у багатьох чоловіків поряд з такими поняттями, як «любов», «турбота», «відповідальність», «доброта» в свідомості присутні поняття, що не мають нічого спільного з батьківством (*paternity*) і навіть суперечать йому.

Згідно з дослідженнями Р. В. Овчарової, існуючі уявлення молоді (17–22 роки) про батьківство (тут і далі *parenthood*) пов'язані з почуттям від-

повідальності, любові і турботи, припускають різного роду труднощі, у зв'язку з чим їм знадобляться терпіння, воля, розуміння, довіра і прийняття. В уявленнях багатьох батьківство принесе радість і щастя. Найважливішим для батьків, на думку опитаних, бути суворим, але справедливим, люблячим, розуміти дитину, бути уважним, приділяти достатньо часу. Для дітей вважають важливим: розуміння з боку батьків, приділяти час і увагу, добрі взаємини між батьком (father) і матір'ю, любов. Батькам у відносинах з дітьми, згідно з наявними уявленнями, не можна: карати і бити дитину, тиснути на неї, зриватися на дітях, у всьому їм потурати, руйнувати родину [6].

На жаль, молодь не виділяє вміння правильно виховувати, психологічну готовність до батьківства, особистісні якості, які необхідно розвивати в собі, роботу над собою, щоб стати хорошим батьком (daddy). Це відображає тенденцію вузькості уявлень молоді про батьківство, разом з тим недостатню психологічну готовність до нього.

Уявлення молодих людей про батьківство взагалі, та про своє майбутнє батьківство слабо диференційовані. Відмінність в уявленнях про батьківство молоді різного віку полягає в оцінці значущості характеристик батьківства. Старша молодь пріоритетними бачить радість, турботу, труднощі та відповідальність, молодша — відповідальність, любов, розуміння і турботу. Відрізняються також погляди у юнаків і дівчат. Останні на перші місця вивели любов, відповідальність, увагу і труднощі у вихованні дітей, альтруїстичність батьків. В уявленнях юнаків важливі забезпечення майбутньої дитини, витрати часу і проблеми авторитету (бути прикладом, але уникати покарань), відповідальність, любов і розуміння.

Вчений Н. П. Фетіскін пропонує виділити такі етапи формування батьківства (тут і далі fatherhood) [8].

Перший етап — «Формування матриці батьківські відносини». Особливості батьківського ставлення, крім культурного і соціального статусу чоловіка, визначаються його власною психічною історією. Взаємини зі своїм батьком (або з особою, яка його заміняє) чи відсутність цих взаємин, осмислення та інтерпретація батьківства, особливо у зв'язку зі статевим життям і подружжям, впливають на ставлення батька до своєї дитини, до свого батьківства. Для багатьох чоловіків вже сама думка про свою дитину, і про батьківсько-дитячі стосунки (parent-child relation), може актуалізувати власний досвід взаємин зі своїм батьком [8].

Другий етап — «Початок психологічної адаптації до батьківської ролі». Особливості початку адаптації до ролі батька визначаються тим, наскільки успішно сформулася матриця батьківських відносин на попередньому етапі. Етап починається з моменту звістки про вагітність дружини. Спільно з дружиною необхідно прийняти рішення про збереження або штучне переривання вагітності. Вагітність дружини впливає на самосвідомість чоловіка в плані прийняття ним нової соціальної ролі. Усвідомлення змін образу «Я», усвідомлення себе батьком перетворюється на ключовий момент формування індивідуальної стратегії адаптації чоловіка до батьківства. Адаптивні процеси складаються з переоцінки чоловіком смисложиттєвих

пріоритетів, розширення спектра реалізованих соціальних ролей, збагачення емоційного досвіду, зміни міжособистісних відносин.

Третій етап — «Пологи і поява дитини». На відміну від матері, у батька прихильність до майбутньої дитини формується поза зв'язком з новими тілесними відчуттями. Особливо сильна прихильність до своєї дитини з'являється у тих чоловіків, хто був присутній на пологах: перший крик дитини справляє саме відчутну дію на виникнення не тільки материнського, але й батьківського інстинкту.

Четвертий етап — «Доглядання за дитиною і налагодження батьківсько-дитячої взаємодії» (father-child interaction). Народження дитини змушує чоловіка освоювати нові для себе сфери діяльності. Нерідко він повинен поєднувати роль годувальника родини та материнські обов'язки. Дитина дозволяє чоловіку ствердитися в суспільстві в новій ролі — ролі батька. Батьківство припускає досягнення нового рівня самоідентичності, нового етапу сприйняття свого образу «Я». Це можливо тільки завдяки тому, що чоловік відмовляється від багатьох форм минулого досвіду, від стереотипів міжособистісної взаємодії та взаємодії з собою.

Також треба звернути увагу на три основні етапи в онтогенезі комплексу батьківства (Ю. В. Борисенко): 1) стереотипне уявлення про батьківство до вагітності дружини; 2) переосмислення стереотипів протягом вагітності; 3) власне формування почуття батьківства після народження дитини, з яким у пренатальний період чоловік не має такого зв'язку, як жінка, відповідно, і зміна ставлення до себе, формування ставлення до дитини, прийняття нової ролі батька — складний і багатофакторний процес. Дослідження Ю. В. Борисенко дозволили дати розгорнуту характеристику кожного з цих періодів.

Автор вважає, що формування стереотипів про батьківство відбувається в процесі взаємодії з власними батьками (parents), а ступінь впливу батька і матері залежить від віку дитини. Спілкування з матір'ю в період новонародженості і дитинства інтенсивніше, ніж з батьком. Батько є фігурою, яка допомагає дитині вивчити світ, власне тіло і його можливості через силові ігри. Пізніше взаємини батьків (parents) стають моделлю поведінки в суспільстві однолітків у молодшому шкільному та підлітковому віці. Однак чоловік, який виріс без батька, також може стати хорошим батьком, якщо у нього є модель чоловічої поведінки (дідусь, тренер спортивної секції, вчитель та ін.). Корективи вносить і соціальне середовище, що оточує дитину (цінність батьківства в патріархальному суспільстві прищеплює певне ставлення до старшого покоління і до власних дітей).

Період після народження дитини — практичний період. Це час, що є критичним з точки зору виникнення бондинга — зв'язку чоловіка з народженою дитиною. Лише 10 % чоловіків відчувають себе батьком по закінченню 6–7 місяців, 90 % — відразу після народження дитини. На даному етапі більшість чоловіків вважає, що батько виховує в дитині раціональність, сприяє естетичному, моральному розвитку. В цей період 50 % батьків оцінили себе за середнім балом за шкалою «Ідеальний батько». Таким

чином, реальна практична взаємодія з дитиною призводить до більш реалістичного оцінювання власної поведінки.

Таким чином, аналіз поняття «уявлення» і синтез його з поняттям «батьківство» дозволяє нам розглядати уявлення про батьківство як образ виконання чоловіком функцій батька — захисної, ментальної, презентативної, соціалізуючої (Ю. В. Борисенко, І. С. Кон), при реалізації яких виявляються такі компоненти батьківства, як «участь», «сталість», «обізнаність», «турбота» (К. Кенфілд).

У дослідженнях уявлень про батьківство розглядаються різні їх особливості. В основному уявлення про батьківство у молоді носять позитивний характер, але іноді суперечливі і не диференційовані. З віком вони стають більш реалістичними, з'являється більше відповідальності, менше романтизму. Виявлено зв'язок уявлень молоді про батьківство з якостями їх особистості. Наведені дослідження підкреслюють значення уявлень про батьківство для підготовки та реалізації батьківства [3; 5; 7].

Разом з тим залишається багато проблем, що стосуються уявлень про власне батьківство (own fatherhood), які поки не вивчені. Одна з найважливіших — це питання детермінації формування уявлень. Питання про детермінації батьківства залишається відкритим. Дослідження окремих аспектів батьківства не дозволяє говорити про систему факторів, які впливають на особливості батьківства та материнства. Разом з тим системний підхід дає можливість розглянути багатовимірність явищ.

Висновки. Розглядаючи фактори, що обумовлюють батьківство (parenthood), ми виявили, що воно є комплексом чинників. Вплив факторів макросистеми зводиться до впливу соціальних явищ, які визначають установки і ціннісні орієнтації особистості; батьківська родина, як первинне середовище соціалізації, є прикладом моделі батьківської поведінки; рівень власної родини включає форми реалізації батьківства та конкретні умови життя подружжя; індивідуальний рівень характеризується впливом особистісних особливостей подружжя.

Власне, батьківство (paternity) обумовлюють наступні фактори: ідеальний образ батька, стосунки зі своїм батьком і його образ, повна / неповна батьківська родина, наявність / відсутність власної дитини у чоловіка, ієрархія його родинних цінностей. Серед них виділяються фактори, що можна віднести до об'єктивних: повна / неповна батьківська родина чоловіка і наявність / відсутність у нього власної дитини, і віднести до суб'єктивних: образ ідеального батька, образ свого батька, а також складена у чоловіка ієрархія сімейних цінностей.

У ході дослідження ми виявили, що під впливом цих факторів поступово формується і уявлення про себе як про батька. У цих уявленнях чоловік орієнтується на прийнятий в соціумі ідеал батька, на образ свого батька, коли дитинство чоловіка проходило в повній або в неповній родині. Сформовані уявлення коректуються залежно від системи цінностей чоловіка та досвіду власного батьківства.

Таким чином, нами були вирішені завдання роботи і досягнута ціль дослідження.

Рекомендації. Виходячи з вищезазначеного, ми виявили необхідність проведення роботи по зміні та коректуванню існуючих уявлень про батька:

1. Дати розуміння сутності *батьківства* для чоловіків та жінок;
2. Робота повинна будуватися на усвідомленні суспільних стереотипів батька і матері, труднощів батьківства (parenthood), що заважають отримати задоволення від батьківських функцій;
3. Необхідно підвищувати у батьків (майбутніх батьків) рівень розвитку когнітивного компонента — усвідомлення ними родинного зв'язку з дітьми, усвідомлення себе як батька, усвідомлення уявлення про ідеального батька, образу реального та ідеального чоловіка, як батька спільної дитини, знання реального і ідеального образу, вивчати сферу батьківських функцій.

Проведене дослідження не вичерпує всієї багатогранності розглянутої проблеми, саме тому потребують глибокого психологічного дослідження питання формування уявлень про батьківство (ideas about paternity) у сучасної молоді.

Список літератури

1. Культурные модели материнства и отцовства как факторы формирования родительского отношения [Электронный ресурс]: материалы первой научно.-практ. интернет-конференции «Психология я семья» / К. Н. Белогай. — Режим доступа: <http://papaland.ru/library/explorers/psychology/69.html>
2. Евсеенкова Ю. В. Родительство как психологический фактор развития личности: автореф. дис. ... канд. психолог. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология» / Евсеенкова Юлия Вячеславовна; Новосибирский государственный педагогический ун-т. — Новосибирск, 2006. — 30 с.
3. Евсеенкова Ю. В., Портнова А. Г. Родительство как структурно-динамический феномен: сб. научн. ст. «Сибирская психология сегодня: Сборник научных трудов». — Кемерово: Кузбассвузиздат, 2003. — Вип. 2. — 410 с.
4. Кон И. С.. Человек в изменчивом мире [Текст] / И. С. Кон. — М.: Время, 2009. — 496 с.
5. Новикова А. В. Гендерный подход в исследовании современных практик семейных пар и семьи [Текст] // Мужское и мужественное в современной культуре: Научные доклады и выступления / отв. ред. Н. Х. Орлова. — СПб., 2009. — С. 92–94.
6. Овчарова Р. В. Психологические особенности родительства в молодой семье [Текст] / Р. В. Овчарова, Е. Г. Смирнова // Семья XXI века: ценности, ориентиры: материалы II Международной научно-практической конференции. — Самара: Изд-во «Универс групп», 2008. — С. 197–200.
7. Смирнова Е. Г. Психолого-педагогическое сопровождение формирования осознанного родительства в молодой семье: автореф. дис. ... канд. психолог. наук: спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / Смирнова Елена Геннадиевна; Курганский государственный ун-т. — Курган, 2009. — 31 с.
8. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. — М.: Издательство Института психотерапии, 2002. — 490 с.

Брага Е. О.

аспірант кафедри психології
Донецького національного університета

**ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ОБ ОТЦОВСТВЕ:
АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ И ИССЛЕДОВАНИЯ**

Резюме

В статье анализируются работы ученых, занимающихся проблемами отцовства и исследующих особенности представлений об отцовстве. Поскольку определение «представление об отцовстве» в научной литературе не указано, в данной работе рассматриваются общие понятия — «представления» и «представления о родительстве». Для детального раскрытия проблемы выделены этапы формирования отцовства; этапы в онтогенезе комплекса отцовства, а также факторы, обуславливающие отцовство. В статье анализируются исследования, которые рассматривают особенности взглядов и существующих представлений об отцовстве современной молодежи.

Ключевые слова: отцовство, представления, обобщенность образа, факторы влияния.

Braga E. O.

Department of Psychology, graduate
Donetsk National University

**REPRESENTATIONS OF FATHERHOOD:
CONCEPTS AND ANALYSIS STUDY**

Summary

This article analyzes the work of scientists dealing with paternity, and explore features the ideas about paternity. As the definition of «the ideas about paternity» are not listed in the scientific literature, in this paper we consider the most general concept -«images» and «the ideas of fatherhood». For a detailed analysis of the issue identified stages of paternity, parenting stage, stages in the ontogeny of complex paternity, as well as factors that determine paternity. The paper examines studies that research characteristics of existing views and ideas about paternity today's youth.

Key words: paternity, images, concepts, generalized image, factors of influence.

УДК 159.345

Броцило О. Ю.

аспірант Донецького національного університету

АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПОСАДОВИХ ЗМІН У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ФАХІВЦЯ ДСНС

У статті проведено аналіз проблеми професійної діяльності та професійного становлення в екстремальних професіях. Визначена роль посадових змін в професійній діяльності фахівців ДСНС. Розглянуто моделі посадових змін; визначено місце професійної адаптації в процесі посадових переміщень.

Ключові слова: професійна діяльність, професійне становлення, посадові зміни, моделі посадових змін, адаптація, професійна адаптація.

Постановка проблеми. Професійна діяльність фахівців ДСНС (МНС) має низку особливостей, які пов'язані з вузькою спеціалізацією цієї системи, а також з її періодичною реструктуризацією, що має значний вплив на працівників, зумовлюючи відчуття тривожності, нестабільності та невпевненості щодо свого майбутнього.

Крім того, що професійна діяльність в ДСНС характеризується надмірною стресогенністю через значний об'єм інформації та необхідність швидкої реакції на неї, певним стресором також є така організаційна особливість, як посадові зміни або переміщення по службі.

Переміщення фахівця на вищу або рівнозначну посаду завжди створює додаткові навантаження на працівника, які пов'язані зі змінами у функціональних та службових обов'язках та вимагають від суб'єкта переміщення розвитку певних особистісних якостей. Даний процес тісно пов'язаний з професійною адаптацією, що може ускладнювати чи полегшувати процес посадових змін.

У зв'язку з цим на сьогодні є актуальною проблема вивчення процесу посадових змін, зокрема, особливостей перебігу професійної адаптації у цей період та її зв'язок з особистісними, інтелектуальними та емоційно-вольовими якостями суб'єкта посадових змін.

На основі отриманих даних також стає актуальним питання розробки та впровадження заходів щодо оптимізації процесу посадових змін в ході професійного становлення фахівця ДСНС.

Мета і завдання дослідження. Метою даної роботи є наступні позиції:

- Теоретичний огляд проблеми посадових змін в межах професійної діяльності ДСНС та її особливостей;
- Планування заходів, спрямованих на оптимізацію процесу посадових змін в професійній діяльності фахівця ДСНС.

Стан дослідження. Процес професійного становлення фахівця в цілому розглядався в роботах багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників, серед яких А. Р. Фонарьов, Е. Ф. Зеєр, Є. С. Романова, О. В. Овчинніков, Є. А. Клімов, В. Ф. Орлов, Я. С. Хамер та інші [3; 4; 5; 7; 8; 10; 13; 18].

Професійне становлення розуміється як складний процес, що супроводжується накопичуванням та засвоєнням професійно необхідних для даної роботи якостей. Вчені також наголошують на такій особливості професійного становлення, як стадіальність даного процесу (Р. А. Ахмер, Е. Ф. Зеєр) [3; 6; 17], при цьому етапи професійного становлення частково співпадають з життєвими етапами розвитку особистості, займають значну частину його життя та представляють собою розвиток людини від рівня непрофесіонала до професійного рівня (А. Р. Фонарьов, Є. М. Борисова, Е. Ф. Зеєр, А. А. Щеколдіна) [2; 6; 16].

Особливості процесу професійного становлення в силових структурах розглядалися в роботах В. О. Лефтерова, О. П. Євсюкова, О. Р. Охременко, А. А. Щеколдіної [5; 8; 10; 16]. В наведених дослідженнях були визначені стресори, що є специфічними для екстремальних видів діяльності та фактори, що впливають на професійну діяльність в екстремальних умовах. До таких стресорів відносяться: висока соціальна значущість помилок, великий об'єм інформації, висока емоційна та психологічна напруженість (О. Р. Охременко) [10]. серед факторів впливу виокремлюють рівень інтелекту, ділову спрямованість та емоційну врівноваженість (О. П. Євсюков) [5]. Разом із цим було обґрунтовано необхідність розвитку професійно важливих якостей шляхом розробки та впровадження психологічних тренінгів з метою розвитку необхідної характеристики (В. О. Лефтеров) [8].

Проблема посадових переміщень пов'язана з етапністю та стадіальністю професійного становлення та кар'єри (Е. Ф. Зеєр, Т. С. Кабаченко, І. К. Кряжева) [6; 7; 9; 11], що суттєво впливають на життєвий цикл людини. Посадові зміни як зміна діяльності можуть спровокувати кризу та потребують значного розвитку адаптаційних можливостей суб'єкта переміщення. Проблема посадових змін вивчалася Є. С. Жаріковим, Ю. К. Стрелковим, А. А. Щеколдіною, Ф. Тейлором, Я. С. Хамером [12; 13; 16; 19]. Посадові зміни є складним процесом переміщення співробітника з однієї посади на іншу, який характеризується стадіальністю, часовими межами та зв'язком з об'єктивними та суб'єктивними характеристиками працівника. Особливого значення посадові переміщення набувають в структурі ДСНС, де вони є обов'язковою частиною професійної діяльності в цілому.

Таким чином, незважаючи на вивченість та достатню висвітленість особливостей професійного становлення в екстремальних професіях, а також визначеність терміну посадових змін, залишається невирішеною проблема професійної адаптації та її особливостей в самому процесі посадових змін.

Виклад основних положень. Проблема професійної діяльності та процесу професійного становлення в межах певної професії була досліджена в роботах багатьох вчених, серед яких Є. А. Клімов, В. Ф. Орлов, Л. Купер, Л. С. Мітіна, А. Р. Фонарьов, Е. Ф. Зеєр, Є. М. Борисова, Дж. Джуелл та інші [3; 6; 7; 9]. В процесі вивчення даних питань було визначено, що професійне становлення передбачає тривалий процес формування якостей, які є професійно важливими для певної професії та складається з певних етапів (Е. Ф. Зеєр, Р. А. Ахмер, Я. С. Хамер) [3; 6; 13]. При цьому варто зазначити, що стадії професійного становлення в цілому відрізняються

від стадій кар'єрного розвитку (І. С. Пряжніков, Е. Ф. Зеєр, Я. С. Хамер, А. А. Щеколдіна) [3; 6; 13; 16]. Професійне становлення представляє собою цикл, що починається з професійного вибору людини; подальшої корекції цього вибору та початку професійної діяльності; професійної кризи як вторинної професіоналізації та кризи втрати професії як завершення всього циклу (Е. Ф. Зеєр) [6]. Тобто професійне становлення представляє собою загальний огляд життєвого шляху людини з перспективи її професійної діяльності. Кар'єрний розвиток представляє собою відносно стабільний процес професійного розвитку людини зазвичай в межах однієї професії, який протікає більш стабільно. Кар'єрний розвиток починається з позиції залежного у співробітництві молодого та досвідченого робітників; переходить в процес самостійної роботи і завершується зміною позиції залежного молодого робітника на домінуючого, досвідченого керівника. Для більшості людей ця стадія кар'єри є піком розвитку (Я. С. Хамер, Дж. Джуелл) [3; 13; 17; 18].

Процес професійного становлення, а також його стадії мають свої особливості в екстремальних видах професійної діяльності, де до працівника висуваються вимоги, пов'язані зі специфікою діяльності. Особливості роботи в екстремальних видах діяльності, зокрема, у професійній діяльності в структурі ДСНС та силових структурах, розглядалися в роботах О. П. Євсюкова, О. Р. Охременко, В. О. Лефтерова, А. А. Щеколдіної [5; 8; 10; 16]. Крім високого рівня стресогенності та специфічності умов роботи екстремальних видів діяльності, авторами звертається увага на таку особливість, як явище посадових змін, що частково зумовлюється певною закритістю системи (А. А. Щеколдіна, О. Р. Охременко, В. О. Лефтеров, Є. С. Жаріков) [8; 10; 12; 16].

Під посадовими змінами розуміється переміщення робітника з однієї посади на іншу, що супроводжується низкою особливостей. Ці особливості в значній мірі залежать від моделі, в межах якої розглядається конкретне посадове переміщення. Існують три моделі посадових змін: формально-організаційна, аналітична та модель часу та діяльності (А. А. Щеколдіна) [16].

Модель часу та діяльності розглядає посадові зміни з позиції співвідношення певних етапів діяльності в часі. Модель заснована на тому, що людина усвідомлює свою зануреність у процес посадових змін на даний момент, а також усвідомлює свою попередню та майбутню позицію. Аналітична модель посадових змін заснована на безпосередньому аналізі всіх можливих параметрів переміщення як процесу та його кінцевого результату. Основним принципом цієї моделі є визначення значущості попередньої посади та майбутньої з урахуванням того, наскільки дане переміщення є необхідним, та факторів, що впливають на його успішність. Формально-організаційна модель поділяється на прогностичну та процесуальну. Сутність прогностичної моделі полягає в оцінці ймовірності успішної адаптації до нової посади з урахуванням суб'єктивних факторів, які представлені, здебільшого, індивідуальними характеристиками особистості, та об'єктивних факторів, які представлені вимогами на новій посаді, особли-

востями сімейних стосунків та різнопланових організаційних заходів. Процесуальна модель розглядає посадове переміщення виключно як процес, що характеризується певними часовими межами та має певні етапи розвитку (А. А. Щеколдіна, Є. С. Жаріков) [12; 16].

Процес посадових змін представляє собою 4 етапи:

- 1) підготовка до переміщення;
- 2) вступ;
- 3) адаптація;
- 4) стабілізація [12; 16].

Всі чотири етапи висувають певні вимоги до суб'єкта переміщення, але найбільшою напруженістю характеризується стадія адаптації. Виникнення труднощів в адаптації може спровокувати виникнення феноменів, ускладнюючих переміщення на нову посаду. Найбільш поширеними є наступні феномени: феномен «непереміщення» або «повернення на попередню посаду»; феномен «застрявання» на одній посаді протягом тривалого часу; феномен «мерехтливого статусу», який полягає в тому, що робітника не сприймають на новій посаді; феномен «одночасного суміщення двох посад»; феномен «створення посади з нуля».

Вищезазначені особливості вивчалися стосовно професійної діяльності в цілому, але їх прикладний аспект стосовно екстремальних видів діяльності залишається недослідженим.

В той же час, приймаючи до уваги актуальність цього питання, вивчення посадових переміщень в структурі ДСНС, зокрема, особливостей процесу адаптації під час посадових змін, стає можливою розробка засобів оптимізації даного процесу для співробітників ДСНС. Серед цих заходів передбачається розробка низки тренінгових вправ з метою покращення та розвитку професійно необхідних якостей професіоналів ДСНС.

Висновки. Таким чином, в результаті теоретичного огляду проблеми посадових змін в професійній діяльності фахівця ДСНС було виявлено, що посадові зміни представляють собою суттєву частину діяльності даної професії та впливають на кар'єрний розвиток суб'єкта переміщення. Посадові зміни складаються з 4 етапів, найбільш напруженим з яких є етап адаптації, що висуває значні вимоги до кандидата на переміщення. Успішне подолання процесу посадового переміщення вимагає від кандидата розвитку його певних професійних якостей, що можливо за допомогою тренінгових вправ, спрямованих на розвиток саме конкретних якостей. Використання психотренінгових заходів в майбутньому дозволить оптимізувати процес посадових змін для тих фахівців, які мають його долати, та сприятиме більш успішному виконанню покладених на них службових обов'язків.

Список літератури

1. Балл Г. А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности // Вопросы психологии. — 1989. — № 1. — С. 92–100.
2. Богатырева О. О. Психологические предпосылки карьерного роста // Вопросы психологии. — 2008. — № 3. — С. 92–98.

3. Джуэлл Д. Индустриально-организационная психология: Учебник для вузов. — СПб.: Питер, 2001. — 720 с.
4. Дружилев С. А. Становление профессионализма человека как реализация индивидуально-го ресурса профессионального развития. — Новокузнецк: ИПК, 2002. — 242 с.
5. Євсюков О. П. Психологічне прогнозування професійної надійності фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України: 19.00.09: автореф. дис. ... канд. психол. наук. — Хмельницький, 2007.
6. Зеер Э. Ф., Сыманюк Э. Э. Кризис профессионального становления личности // Психологический журнал. — 1992. — Т. 13, № 1. — С. 126–130.
7. Климов Е. А. Психология профессионала. — М.: Ника, 1996. — 320 с.
8. Лефтеров В. О. Психологічні тренінгові технології в органах внутрішніх справ: монографія: в 2 т. / Лефтеров В. О. — Донецьк: ДЮІ, 2008. — Т. 1: Методологія психотренінгу та його використання у професійно-психологічному розвитку персоналу, задіяного в екстремальних видах діяльності. — 242 с.
9. Орлов В. Ф. Професійне становлення фахівця (з досвіду теоретико-методичних досліджень) // Професійне становлення особистості: проблеми і перспективи: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. — Хмельницький, 2003.
10. Охременко О. Р. Психологічні закономірності адаптації особистості до особливих умов діяльності: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.09 // Національна академія оборони України. — Київ, 2005. — 28 с.
11. Семиченко В. А. Психология деятельности. — Киев: Ешке А. Н., 2002. — 248 с.
12. Стрелков Ю. К. Инженерная и профессиональная психология: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. — М.: Академия; Высшая школа, 2001. — 360 с.
13. Хаммер Я. С. Профессиональный успех и его детерминанты // Вопросы психологии. — 2008. — № 4. — С. 146–150.
14. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. — 2-е изд. — СПб.: Питер; М.: Смысл, 2003. — 860 с.
15. Хьелл А., Зиглер Дж. Теории личности. — СПб.: Питер, 2005. — 607 с.
16. Шеколина А. А. Должностной переход в профессиональном становлении специалиста: дис. ... канд. псих. наук: 19.00.01. — О., 2005. — 232 с.
17. Harford T. Why success always starts with failure. — N.-Y.: Farrar, Straus and Giroux, 2011. — www.openlibrary.org
18. Hartmann H. Ego psychology and The Problem of adaptation. — N.-Y., 1958. — www.questia.com/library/book
19. Randall D. Psychological Adaptation in Life and Work. — N.-Y.: Abbe Pub Assn of Washington. DC. — 1985. — www.openlibrary.org

Броцило Е. Ю.

аспирант Донецкого национального университета

АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ ДОЛЖНОСТНЫХ ПЕРЕХОДОВ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СПЕЦИАЛИСТА ГСЧС

Резюме

В статье проанализированы проблемы профессиональной деятельности и профессионального становления в экстремальных профессиях. Определена роль должностных переходов в профессиональной деятельности специалистов ГСЧС. Рассмотрены модели должностных переходов; определено место профессиональной адаптации в процессе должностных перемещений.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, профессиональное становление, должностные перемещения, модели должностных перемещений, адаптация, профессиональная адаптация.

Brotsylo O. Y.

candidate of The Donetsk national university

**THE ANALYSIS OF THE POST CHANGES PROBLEM
IN PROFESSIONAL ACTIVITY OF SSES SPECIALISTS**

Summary

Analysis of problems of professional activity and professional formation in extreme professions is conducted in the article. The role of post changes in the professional activity of SSES is defined. Models of post changes are considered; the place of professional adaptation in post changes process is defined.

Key words: professional activity, professional formation, post changes, models of post changes, adaptation, professional adaptation.

УДК 159.955.4:159.923

Бугерко Я. М.

канд. психол. наук, доцент кафедри психології Інституту педагогіки, психології та інклюзивної освіти РВНЗ «Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта)

РЕФЛЕКСИВНІ МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ СУБ'ЄКТНОГО ПРОСТОРУ ОСОБИСТОСТІ

У статті здійснено аналіз формування особистості під кутом зору її суб'єктних властивостей; розглядається рефлексія як специфічний регулятивний центр психодуховної реальності людини; показано, що рефлексивна організація внутрішнього світу людини відбувається за допомогою процесів інтеграції і диференціації меж смислової сфери особистості; виділено умови рефлексивно-співтворчого освітнього простору, які забезпечують індивідуально-вчинкове поле самовизначення особистості.

Ключові слова: смислова сфера особистості, суб'єктний простір, рефлексивно-співтворче середовище, індивідуально-вчинкове поле самовизначення та самотворення.

Постановка проблеми. Головний критерій людського життя — задоволеність або незадоволеність своїм буттям. Людина, на відміну від всіх інших живих істот, не просто реалізує свій життєвий цикл, не просто живе, але й усвідомлює повноту (чи неповноту) свого існування. При цьому вона здатна не лише тлумачити і сприймати життєві події, а й конструювати їх, що робить кожне людське життя неповторним і визначає нескінченну різноманітність траєкторій життєвого шляху. Однак складність особистого життя в тому, що за життєвими фактами, подіями і явищами не завжди «проглядається» їхня сутність, їхній сенс для самої людини, а відтак вони не в повній мірі впливають на формування її суб'єктності, тієї «властивості психіки людини, яка виражається у самодетермінованому, свідомому вияві зовнішньої та внутрішньої активності на трьох рівнях: «індивід», «особистість», «індивідуальність» [4, с. 475]. Обмеженість суб'єктного простору людини веде до збіднення відчуття унікальності і неповторності її внутрішнього світу, її цілісності, єдності, самототожності, дуже обмежує можливість поводитися вільно і незалежно від зовнішніх причин і обставин, здійснювати вільний і відповідальний вибір життєвого шляху.

Аналіз останніх публікацій. Значна увага в психологічній науці приділяється проблемі самовизначення особистості, знаходження нею свого місця в різних формах і структурах суспільного життя, окреслення головних завдань та напрямків особистісного зростання, визначення зовнішніх і внутрішніх умов, які спричиняють, визначають активність і зрілість особистості. Різні аспекти життєвого шляху особистості, лінійного розвитку, життєві стратегії і концепції вивчали Б. Г. Ананьєв, Ш. Бюллер, І. І. Логінова, Б. Ліверхуд, С. Л. Рубінштейн та інші дослідники. Ак-

тивні дослідження у зазначеному форматі здійснюють Т. М. Титаренко, К. О. Абульханова-Славська, В. І. Ковальов, З. С. Карпенко, зокрема, вивчення транспективи особистості (дослідження Т. Н. Березіної під керівництвом К. О. Абульханової-Славської) як такого психологічного утворення, в якому органічно поєднуються і генеруються минуле, теперішнє і майбутнє особистості, що дозволяє людині вибудовувати власну життєву стратегію, знаходити унікальну цінність, смисл і призначення свого життя, відчувати себе суб'єктом діяльності; дослідження аксіопсихологічної персонології (З. С. Карпенко), яка передбачає співвіднесення функціональних особливостей індивіда, які характеризують його як суб'єкта діяльності із змістовними особливостями людини, котрі конституують її як особистість [3, с. 36]. Таким чином, поняття життєвого шляху особистості нерозривно пов'язане з поняттям суб'єкта. Проблему об'єктивності і об'єктності у глибинно-психологічному пізнанні розглядає Т. С. Яценко. Варто зазначити, що аналіз особистості під кутом зору її суб'єктних властивостей (С. Л. Рубінштейн, В. А. Богданов, В. Ф. Сафін, З. С. Карпенко), де суб'єкт розглядається «як функціональна характеристика, а особистість — змістовна характеристика людини» [5, с. 39] ставить проблему диспозиційної саморегуляції поведінки людини, ціннісно-сислової визначеності її життя, а відтак — дослідження особливостей формування її суб'єктного простору.

Мета статті — розкрити особливості формування суб'єктного простору особистості як поля вільного і відповідального самотворення, де реалізується фундаментальна людська здатність до саморозвитку, самовизначення, спроможність вибудовувати власну життєву стратегію, знаходити унікальну цінність, смисл і призначення свого життя.

Виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Культурний розвиток індивіда неможливий без привласнення ним загальнолюдських цінностей. Важливим механізмом такого розвитку та ціннісно-сислового наповнення людини як суб'єкта, особистості, індивідуальності, універсума є смислова рефлексія.

Рефлексія постає не лише як специфічно людська здатність, яка дозволяє кожній особистості зробити свої думки, емоційні стани, дії і відносини й узагалі всю себе предметом спеціального розгляду (аналізу, оцінки, осмислення) і практичного перетворення, а й внутрішньо організовується як психологічний механізм зміни індивідуальної свідомості і формування самосвідомості. Впливаючи на саму себе, людина змінює себе, координує свою діяльність, емоції, думки, співвідносить їх з ціннісно-сисловими підставами — своїми, навколишніх, загальнолюдськими. Іншими словами, рефлексія — це специфічний регулятивний центр психодуховної реальності та, власне, і всієї життєдіяльності людини [8, с. 252]. Саме з появою смислової рефлексії пов'язана ціннісно-сислова визначеність життя конкретної особи.

Відразу зауважимо, що в літературі не виокремлюється такий вид рефлексії, як смислова. Однак дослідження рефлексії з позиції регулятивного підходу, де вона розглядається як глобальний інтеграційний

психологічний механізм організації і функціонування психіки людини, котрий спрямований на її самозміну, самопобудову у процесі регуляції життєдіяльності, здійснюється головним чином у контексті трансформації ціннісно-сміслових утворень (І. Н. Семенов, С. Ю. Степанов, Д. О. Леонтєв, Ф. Ю. Василюк, К. О. Абульханова-Славська, А. С. Шаров), а тому однозначно вказує на потребу виокремлення такого виду рефлексії.

Психологічний механізм смислової рефлексії — постійно діюча або ситуативно спричинена цілісна психологічна організація, яка забезпечує виконання індивідуальним Я певних регулятивних функцій. Іншими словами, це «система зовнішньо-внутрішніх обмежень, котрі виконують регулятивну функцію» [8, с. 124]. Рефлексивна організація внутрішнього світу людини відбувається за допомогою глобальних процесів *інтеграції і диференціації меж* смислової сфери особистості. Розрізнення чи *диференціація* розгортається через усвідомлення людиною значущих елементів довкілля, що є для неї зовнішнім форматом існування або обмеженою значущістю (термін А. С. Шарова). Оцінюючи інформації про зовнішній світ, особа формує внутрішній еквівалент значущих чинників середовища, створює й приймає до реалізації модель ціннісно зорієнтованої поведінки. Ці еквіваленти або рефлексивні моделі взаємодії допомагають людині орієнтуватися в зовнішньому світі.

Проте діяльність людської свідомості не обмежується лише створенням моделей, які відтворюють, відображають зовнішню дійсність, оскільки рефлексія — це думка суб'єкта про наявний у нього образ реальності, тобто «критичний образ цього образу, який передбачає оцінку створених в уяві моделей» [9, с. 164]. Фактично, людська поведінка визначається не стільки поставленими цілями, скільки прийнятими нею цінностями, вмінням розрізнити корисне і шкідливе, добро і зло. Ціннісний вибір принципово рефлексивний, адже передбачає, що сама дійсність поляризована між добром і злом, а людина здатна створювати її психічний образ (себто, оцінити, виходячи з тих чи інших критеріїв (і, нарешті, створити образ образу, який визначає готовність слідувати одержаній оцінці).

Людина, проживаючи в соціокультурному довкіллі, має певний запас знань і норм, умінь і навичок, врешті-решт, набутий ментальний досвід, які необхідні їй для життя. Причому це не тільки знання, отримані нею у процесі навчання, але й неявний досвід життя (М. Полані), котрий людина використовує у своєму повсякденні. Навіть пам'ять — це антологія наших рефлексивних моделей про те, з чим ми зустрічалися, з чим взаємодіяли, що для нас важливе і цінне (М. Хайдеггер). Отож рефлексивні моделі взаємодії з об'єктами, людьми і знаннями — це і є, власне, інтенційний досвід, певним чином обмежований та оформлений у психіці людини, в її внутрішньому естві. Як істота пристрасна, котра завжди зацікавлено дивиться на світ і взаємодіє з ним, людина звертається до свого внутрішнього світу, до того, що для неї в даний момент актуальне і значуще. Тому інтенційна психічна активність, будучи спрямована на виконану чи виконувану діяльність, не тільки її якимось «безпосередньо» відображає й обмежує для суб'єкта, але і певним чином конструює, творить. Людина *збирає* й осмис-

лює обрамлення рефлексивної діяльності залежно від поставлених перед собою завдань і цілей.

Окреслений процес *збирання меж* спричинений не тільки упередженістю людини, але і прагненням цілісного віддзеркалення об'єкту в процесі регуляції виконуваної діяльності. При цьому сама діяльність актуалізує для людини смислові утворення, які оформляють і задають межі виконуваного діяння з урахуванням домінуючих смислових полів. Закони зв'язування цих меж можуть бути різні (причинно-наслідкові, ціннісно-смислові, організаційно-системні), і це надає людині додаткові шанси переформлювати діяльність, яка рефлексується, зважаючи на проблеми, цілі, задачі. У процесі зв'язування конкретних меж діяльного ставлення до світу вперше для людини сама діяльність стає цілісною і завершеною. І це закономірно, адже під час рефлексивного смислового зв'язування меж для неї виникає можливість заглянути як у майбутнє, так і в минуле, оскільки смисл обіймає межі активності, а відтак й обрамлює конкретний формат виконуваної діяльності.

Таким чином, виникає певний суб'єктний простір, в якому завдяки механізму смислової рефлексії відбувається самоорганізація інтенційної психічної активності, яка здійснюється на різних рівнях функціонування психіки задля досягнення у процесі взаємодії людини зі світом синергізму і виявляється у вибудовуванні і зв'язуванні меж свідомості, їх організації під час поступу до засад власної діяльності [7, с. 81].

Загальновідомо, що кожна людина живе у своїй реальності, а точніше в реальностях. Останні, через низку складних опосередкувань, пов'язані як з «первинною реальністю» (С. Л. Франк), так і з реальністю соціальних і культурних феноменів. Щоб адекватно розуміти те, що відбувається, ефективно і відповідально діяти, перетворювати світ, за нових умов людині потрібно постійно здійснювати рефлексивно-творчі зусилля в напрямку перетворення себе, формування власної індивідуальності, утвердження себе як особистості.

Однак практика показує, що далеко не кожна доросла й навіть освічена людина здатна до рефлексії. Не оволодівши її способами, не можна осмислити закономірності одержаних знань, об'єктивно оцінювати систему вартостей і ціннісних поглядів, котрі втілюються у смислах, які є супутниками суспільної діяльності, учинків і поведінки загалом.

За умови розвиненого рівня рефлексії людина здатна рефлексивно мислити і діяти, обстоювати власні цінності та їх інваріанти (ідеали, ідеї, ставлення, ціннісні орієнтації тощо). Обсяг і глибина знань і норм, умінь і навичок — показник правильного рефлексивного мислення і, відповідно, дії. Проте в сучасній практиці традиційної освіти злиття рефлексивної думки і рефлексивної дії часто просто не досягається. Думка не стає дією, вона існує ніби ізольовано, сама собою. Така неузгодженість — досить поширене явище не лише в освітній системі, а й у повсякденні. Тоді виявляється *ефект удаваності*, згідно з яким власне судження видається істинно вірним. Однак це — лише поверхнєве судження, не підтвержене фактами, конкретними вимірами досвіду чи знанням, тобто це ненаукове судження,

помилкова рефлексія. Найбільш характерними причинами останньої є недорозуміння проблеми, нестача знань (у судженні нехтується той чи інший фактор, який впливає на результат), скупість вітагенного досвіду (обмеженість кола спілкування, вузькість інтересів, поглядів, бідність світогляду), наявність негативних рис характеру (впертість, ревність, прагнення будь-якою ціною до лідерства та ін.).

Зрозуміло, що «засоби рефлексії» ніколи не дані від народження. Їх потрібно набути, а відтак навчитися рефлексії, освоюючи, зокрема, понятійний апарат, з допомогою якого можна висловити ті чи інші фрагменти дорефлексивного знання. Первинно засоби рефлексії набуваються, мабуть, шляхом спостереження за конкретними розгортаннями смислів в чуттєвих переживаннях і поведінкових актах, а потім вже відповідні смисли фіксуються завдяки мовним засобам. Наприклад, самоспостерігаємо певну низку чуттєвих переживань, власних дій, є можливість позначити актуалізований через них смисл певним словом («страх», «мужність», «задоволення» тощо). У такий спосіб проблема рефлексування — це перш за все проблема наявності засобів рефлексії. Розширюючи арсенал таких засобів, закономірно збільшується і сфера «явного», усвідомленого знання, а отже і суб'єктний простір особистості. Воднораз повна самосвідомість все ж принципово неможлива, тому що це привело б до парадоксальної ситуації: можливості «повідомити» своє Я іншому, що спричинило б необмежене «розмноження» Я. Тому залишається припустити, що дорефлексивне знання, яке утворює наше Я, нескінченне за обсягом. Тоді й завдання рефлексії є нескінченим у вирішенні, причому ця нескінченність простягається не лише «в ширину», а й «у глибину», адже кожен одиничний смисл може бути повністю розкритий тільки в контексті всього безмежного смислового поля, а значить і розширення сфери рефлексивного знання неминуче призводить до переосмислення вже досягнутого знання про себе [1, с. 284]. При цьому завдання рефлексії особливо складні тоді, коли мовиться про усвідомлення особливостей функціонування власних емоційної, потребово-мотиваційної та вольової сфер. Саме у цьому разі, як показує, зокрема, психоаналіз, наші знання про себе найменш достовірні, не надійні, підлягають викривленню. Природа останнього полягає не лише в існуванні специфічного механізму психологічного захисту, але й в унікальній, недосяжній у своїй винятковості, природі «самості», яка виявляється в емоційних і вольових явищах.

Вочевидь неможливо створити універсальну освітню технологію для «випікання» індивідуальності, швидше мовиться про індивідуальну траєкторію розвитку особистості учня. Одним із найбільш адекватних для вирішення цього завдання є рефлексивно-творчий підхід, згідно з яким становлення індивідуальності — це процес творчий, а тому йому не можна навчитися, до творчості можна тільки долучитися, стати її носієм. Важлива умова для індивідуального розвитку — створення особливого рефлексивно-співтворчого освітнього простору, який продукує особливу гаму переживань, діяльності і мислення, у результаті чого з'являються можливості: а) рефлексивного ставлення до різних сфер життя; б) формування здатності до трансцендування як виходу в індивідуально-особистісну

позицію; в) набуття досвіду ситуативного творення себе в кожен момент часу як унікальної цілісності, тобто індивідуальності.

Рефлексивно-співтворчий освітній простір можна подати як гетерархічну систему, тобто систему, в якій, на відміну від ієрархічної, немає фіксованого підпорядкування елементів, тому кожен із них може стати провідним залежно від своєї значущості і ступеня цілісності в даний момент часу. Крім того, вона фіксує місця розгортання різноманітної активності, події і різні діяльності, інформаційні та інтелектуальні ресурси, канали взаємозв'язку тощо.

Спільна паритетна освітня діяльність педагога і вихованців може бути охарактеризована як ціннісно-смысловий процес міжсуб'єктного спілкування, котрий результативно вказує на становлення системи цінностей індивідуальності. Цей процес утверджується як обмін із зростанням труднощів, оскільки під час освоєння нового змісту у навчальній взаємодії виникає новий досвід спілкування та діяльності, що значною мірою відбувається завдяки сформованій у вчителя *смысловій установці* на долучення учнів до ситуативних розвивальних взаємостосунків на засадах співавторства у здійсненні освітнього процесу, в якому має місце взаємна самозміна його суб'єктів-учасників. Така загальна установка реалізується через три конкретні «фасилітативні» установки, які обґрунтував К. Роджерс: а) конгруентність (природність, щирість), б) апіорне і безумовне прийняття особистості, в) емпатія. Очевидно, що оцінювання і самооцінювання власних досягнень, паритетне співробітництво, співтворчість учасників навчання, емпатійне розуміння — це фасилітативні установки сучасної освіти, які і формують суб'єктний простір особистості.

Освітня діяльність за інноваційних умов навчання осмислюється школярем як засіб, за допомогою якого він самовизначається у цій позиції, котра поступово набуває характеру природної форми його повсякденного шкільного життя. Тоді ця «повсякденність» переживається глибоко особистісно, оскільки проживається як низка великих і малих, але завжди *унікальних подій*, головна з яких — відкриття самого себе і своїх можливостей.

Подолання «знаннєвого» підходу в інноваційній освіті аж ніяк не означає применшення ролі знань. Фактично лише змінюється їх місце і функціональне призначення в освітньому процесі: із головної мети знання стають засобом становлення школяра як особистості, а головне професійне завдання вчителя полягає не в безпристрасній їх трансляції, а в такій організації освітнього процесу, за якого «зреалізовується світоглядно-вартісна форма вітакультурного зростання учня чи студента» [6, с. 122]. За таких умов оволодіння наступниками цінностями культури вводить їх в *індивідуально-вчинкове поле самовизначення*.

Реалізація цінностей учнями у шкільному навчанні відбувається як розвиток відношень і ставлень таким чином, що вони стають невід'ємними компонентами особистості, відбувається «збагачення соціально-культурного досвіду власного Я учнів як індивідуальностей, а також утвердження оригінальності та непересічності їхньої освітньої дії — конкретного вчинково-

го акту» [2, с.193]. Школярі не лише набувають знання через раціональне переконання, оволодівають нормами під час наслідування, а й обстоюють цінності у ситуаціях самостійного здійснення морального вибору. Власне, вони поступають як індивідуальності із суб'єктивним ядром, причому активні, вільні відповідальну проєктуванні, здійсненні і творчому перетворенні власної діяльності. Це свідчить про сформованість суб'єктивного простору особистості як *поля вільного і відповідального самотворення*, коли реалізується фундаментальна людська здатність до саморозвитку, тобто спроможність змінювати власну життєдіяльність у предмет практичного перетворення, що в кінцевому результаті дозволить досягнути вершинних цінностей людської екзистенції.

Висновки

1. У процесі психодуховної регуляції смислова рефлексія «добудовує», оформляє внутрішній світ людини задля її найбільш ефективної взаємодії із зовнішнім світом. Вона є передумовою для цілеспрямованої зміни себе і переходу на новий, вищий і досконаліший ступінь розвитку, з її допомогою відбуваються інтеграція і диференціація внутрішніх смислових меж життєдіяльності людини, уможлиблюється формування суб'єктивного простору особистості.

2. Важлива умова суб'єктивного розвитку особистості — створення особливого рефлексивно-співтворчого освітнього простору, який продукує особливу гаму переживань, діяльності і мислення, у результаті чого з'являються можливості рефлексивного ставлення до різних сфер життя, набувається досвід ситуативного творення себе в кожен момент часу як унікальної цілісності, індивідуальності.

3. Спільна паритетна освітня діяльність педагога і вихованців характеризується як ціннісно-смисловий процес міжсуб'єктивного спілкування, котрий сприяє оволодінню наступниками цінностями культури, вводить їх в індивідуально-вчинкове поле самовизначення, готує до вільного і відповідального самотворення як активних вільних і відповідальних суб'єктів власної діяльності.

Список літератури

1. Бугерко Я. Психологічні центри дослідження рефлексії як інтегрально-синергійної властивості Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний пед. університет ім. Г. Сковороди»: зб.наук.праць. — Переяслав-Хмельницький, 2011. — вип.22. — С. 281-286.
2. Гуменюк О. Є. Психологія впливу : [монографія] / Оксана Євстахівна Гуменюк. — Тернопіль : Економічна думка, 2003. — 304 с.
3. Карпенко З. Предмет і метод аксіопсихології особистості / Зіновія Карпенко // Психологія і суспільство. — 2008. — № 1. — С. 35-62.
4. Кузьменко І. Саморозвиток дитини з точки зору суб'єктивного підходу / І. Кузьменко // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості — Ч. I. — К., 1994. — С. 474-476.
5. Фурман А. Теорія освітньої діяльності як метасистема / Анатолій Фурман // Психологія і суспільство. — 2001. — № 3. — С. 105-144; 2002. — № 3-4. — С. 20-58

6. Сафин В. Ф. Психология самоопределения личности: Уч.пособие по спецкурсу / В. Ф. Сафин. — Свердловск: Смерд.ГПИ, 1986. — 142 с
7. Шаров А. С. Онтология рефлексии: природа, функции и механизмы // Рефлексивные процессы и управление. — 2005. — Т. 5, № 1. — С. 71–92
8. Шаров А. С. О-граниченный человек: значимость, активность, рефлексия : [монография] / Анатолий Сергеевич Шаров. — Омск : Изд-во ОмГПУ, 2000. — 358 с.
9. Шрейдер Ю. А. Искусственный интеллект, рефлексивные структуры и антропный принцип / Ю. А. Шрейдер // Вопросы философии. — 1995. — № 7. — С. 160–166.
10. Яценко Т. Об'єктивність та об'єктність у нкоглибинно-психологічному пізнанні / Тамара Яценко // Психологія і суспільство. — 2008. — № 1. — С. 88–92.

Бугерко Я. Н.

кандидат психологических наук

доцент кафедры психологии

Института педагогики, психологии и инклюзивного образования

РВУЗ «Крымский гуманитарный университет» (г. Ялта)

РЕФЛЕКСИВНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ СУБЪЕКТНОГО ПРОСТРАНСТВА ЛИЧНОСТИ

Резюме

В статье осуществлен анализ формирования личности под углом зрения ее субъектных свойств; рассматривается рефлексия как специфический регулятивный центр психодуховной реальности человека; показано, что рефлексивная организация внутреннего мира человека происходит с помощью процессов интеграции и дифференциации пределов смысловой сферы личности; выделены условия рефлексивно-сотворческого образовательного пространства, которые обеспечивают поле самоопределения личности.

Ключевые слова: смысловая сфера личности, субъектное пространство, рефлексивно-сотворческая среда, поле самоопределения и самотворчества.

Buherko Y. M.

candidate of psychological sciences, assistant of professor

the department of psychology

Institute of pedagogics, psychology and инклюзивного education

«Crimean humanitarian university» (Yalta), Ukraine

REFLEXIVE MECHANISMS OF FORMING THE SUBJECT SPACE OF PERSONALITY

Summary

The analysis of subject properties of personality is carried out in the article; a reflection is examined as a specific center of the internal world of man; reflexivna organization of the internal world of man takes a place with the help of processes of integration and differentiation; the terms of reflection educational space, which are instrumental in self-determination of personality, are selected.

Key words: semantic sphere of personality, subject space, reflection environment, weeds self-determination and self creation.

УДК 159.9

Будиянский Н. Ф.

кандидат психологических наук,
профессор кафедры социальной и прикладной психологии
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

Данчева Т. Д.

ст. преподаватель кафедры социальных теорий
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

ВОЗРАСТНЫЕ РАЗЛИЧИЯ В ПРОЯВЛЕНИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ ЛИЧНОСТИ

В статье представлены результаты эмпирического исследования, направленные на изучение индивидуальных проявлений психологического здоровья личности. Выявлены возрастные различия в проявлении психологического здоровья в зависимости от его типа, которые связаны с биологическим развитием человека. Установлено, что приоритеты в проявлениях психологического здоровья, связанных с гармонизацией и обеспечением комфорта в разных сферах жизнедеятельности человека, меняются с возрастом и им обуславливаются.

Ключевые слова: психологическое здоровье личности, типы психологического здоровья, качества жизни.

В настоящее время здоровье является одной из основных общественных и личностных ценностей, однако, как показывают многочисленные исследования, наблюдается снижение качества физического, психического, психологического, социального здоровья как общества в целом, так и отдельных субъектов [2 и др.]. Наиболее остро в современной науке встает проблема психологического здоровья как интегрального личностного феномена.

Психологическое здоровье — понятие достаточно новое для современной отечественной психологии, но актуальность и своевременность обращения к нему в теоретических и практических аспектах подтверждается направлениями, которые являются родственными для данной дефиниции, а именно поиском и определением объективных критериев и условий психологической безопасности личности, глубоким и полным исследованием разнообразных состояний и динамики психологической защищенности и тому подобное.

Анализ литературы позволил определить психологическое здоровье как динамическое состояние внутреннего благополучия (согласованности) личности, которое составляет ее сущность и позволяет актуализировать свои индивидуальные и возрастно-психологические возможности на любом этапе развития. При этом психологическое нездоровье рассматривается как особое качество, выражающее дисфункциональные отношения человека с миром, находящие свое воплощение в непатологических нарушениях развития личности, ее социализации [1; 2; 6].

В нашем исследовании мы рассматриваем психологическое здоровье как интегральный феномен, содержащий ментальный, субъектный и индивидуальный уровни, в совокупности определяющие возможности полноценного психологического функционирования личности.

В соответствии с этой идеей нами выделен комплекс характеристик, презентующих указанные уровни: ментальный (самоактуализация и психологическое благополучие), субъектный (жизнестойкость), индивидуальный (адаптивность и субъективное благополучие). В результате статистической проверки получена двухфакторная модель психологического здоровья личности. Данная модель показывает, что психологическое здоровье следует рассматривать не как однородное образование, а как образование, имеющее сложное поуровневое строение. Самоактуализация, жизнестойкость, адаптивность, психологическое и эмоциональное благополучие личности выступают как интегральное следствие двухфакторной модели психологически здоровой личности [4].

Проведенный количественно-качественный анализ позволил по степени выраженности свойств, включенных в структуру психологического здоровья, эмпирически выделить такие типы личности, как: психологически здоровые; психологически нездоровые; самоактуализирующиеся; жизнестойкие; адаптивные [3].

В качестве диагностических инструментов, позволивших выявить степень выраженности каждого из свойств, представляющих уровни психологического здоровья, использовались: для диагностики самоактуализации — Тест по оценке уровня самоактуализации личности (САМОАЛ), в адаптации Н. Ф. Калиной, А. В. Лазукиным [5]; для измерения жизнестойкости — Тест-опросник жизнестойкости личности (ОЖС), созданный Д. А. Леонтьевым и И. Е. Рассказовой [7]; для оценки адаптивности — опросник «Оценка эмоционально-деятельностной адаптивности», предложена в сборнике тестов Н. П. Фетискиным, В. В. Козловым, Г. М. Майнуловым [9]. Комплексная оценка по всем трем параметрам легла в основу выделения типов.

Тип «психологически здоровых» личностей отличается гармоничным сочетанием всех трех выделенных параметров: самоактуализации, жизнестойкости и адаптивности, которые выражены в значительной степени. Такие личности характеризуются полнотой самоосуществления, осмысленности жизни, способностью ставить перед собой цели, адекватные их внутренней сущности. Они обладают духовными силами саморазвития, самоактуализации и творческой самореализации на основе хорошей способности к приспособлению и сохранению устойчивости в разных жизненных ситуациях. В них сочетается готовность к принятию жизни во всей ее противоречивости, сложности и неопределенности, проявления мужества в жизненной борьбе и верности себе со способностью идти вперед в процессе внутреннего «духовного строительства», осуществлять выбор в пользу развития.

Тип «психологически нездоровых» личностей предполагает слабое развитие таких основополагающих для психологического здоровья конструк-

тов, как самоактуализация, жизнестойкость и адаптивность. Поэтому эти личности отличаются склонностью к дисфункциональным состояниям, сложностями взаимодействия с миром, внутренней напряженностью и наличием личностных конфликтов. Этот тип сталкивается с трудностями реализации собственного потенциала, совладания со стрессами, что проявляется в потере жизненно значимых целей, подмене своего призвания, в отсутствии доминанты осознанного выбора в пользу самоосуществления. Эти люди консервативны, зависимы от группы и авторитетов, подвержены избыточному давлению среды при существенных трудностях в адаптации к ней.

Тип «самоактуализирующихся личностей» в контексте психологического здоровья рассматривается как сочетание выраженных качеств самоактуализации при низкой жизнестойкости и адаптивности. Такие личности утверждают самобытный образ жизни, придерживаются ценностей самоактуализации и выражают преданность своему Я, но в условиях жизненной борьбы оказываются недостаточно выносливыми и неустрашимыми, теряют способность справляться со стрессами, включаться в водоворот событий и принимать вызовы судьбы. Эти люди испытывают трудности в приспособлении, не находят общего языка со своим окружением, что мешает устанавливать социальные отношения, решать конфликты, принимать адекватные социальные роли.

Тип «жизнестойкой личности» в контексте психологического здоровья представляет лиц с развитой жизнестойкостью при низком уровне самоактуализации и адаптивности. Эти личности отличаются высокой стрессоустойчивостью и стабильностью в процессе активного взаимодействия с окружающей средой, выносливостью, крепостью, смелостью, отвагой, дерзостью. Они принимают жизнь как вызов, как борьбу, но не проявляют устремленность на саморазвитие и творческое самовоплощение, не тяготеют к напряженной духовной работе, поиску себя и раскрытию своего потенциала. Их жизненные выборы не всегда согласуются с глубокими смыслами и не строятся на основании проникновения в свои главные интересы. При этом наблюдаются нарушения в приспособленности к социальному и психологическому окружению, трудности социализации.

Тип «адаптивной личности» в контексте психологического здоровья образуется в результате сочетания высокой адаптивности при низком уровне жизнестойкости и самоактуализации. Данный тип рассматривается как преобладание способности к приспособлению, ориентации на запросы и ожидания окружения, правила приличия, нормы общественной морали. У лиц этого типа отмечается гомеостатическая направленность, готовность к уступчивости и конформному поведению. Они твердо «стоят на ногах», поскольку опираются на признание группы, но страдают от недостатка самовыражения, утверждения своей индивидуальности и самобытности. Они не ищут свободы и творческой самореализации, не идут наперекор обстоятельствам, им не хватает запала и душевных сил для жизненной борьбы. Саморазвитие, воплощение своего потенциала, духовные поиски для них не являются ценностью. Люди этого типа не ориентированы на

полноту включенности в жизнь, когда периодически человек испытывает потребность изнутри «взорвать» устоявшуюся и вполне благополучную, отлаженную жизнь для новых ощущений, новых испытаний, новой проверки себя. Адаптивная личность ищет везде и всюду покой, равновесие, баланс, что выражается порой в определенных застойных явлениях в жизни, где слишком большое место занимают традиции, социальные ритуалы, стереотипы, готовые образцы.

Рассматривая проблему развития, Л. С. Выготский подчеркивал, что основным законом развития является одновременность вызревания отдельных сторон личности и различных ее свойств. Однако процесс развития в каждом возрастном периоде, несмотря на все сложности его организации и состава, на все многообразие его частных процессов, представляет собой единое целое, обладающее определенным строением [1]. Данные рассуждения дают основание рассматривать индивидуальные проявления психологического здоровья личности в каждом возрастном периоде отдельно, находить различия и сходства между возрастными группами.

Перед тем как перейти к анализу возрастных различий в проявлении психологического здоровья личности необходимо отметить следующее. Как показали результаты теоретического анализа Д. Белл, К. Муздыбаев, В. Цапф, важными показателями проявлений психологического здоровья служат качества жизни [8], что позволило нам выбрать для описания специфики установленных типов именно показатели качества жизни, наличия стрессогенных, уязвимых сфер, а также источников силы и ресурсов преодоления в каждой возрастной группе. При этом для диагностики качеств жизни нами использован Тест-опросник «Индекс качества жизни» (ИКЖ), предложенный Р. С. Элиот [11].

В данном исследовании рассматриваются такие из них: Kg1 — карьера (работа); Kg2 — личные долговременные (кратковременные) устремления и достижения; Kg3 — здоровье; Kg 4 — индивидуальное общение (начальство, коллеги и др.); Kg5 — времяпрепровождение в одиночестве (вне дома, не занимаясь работой); Kg6 — отношения с детьми; Kg7 — отношения с родителями; Kg8 — отношения на работе (с коллегами, начальством и др.); Kg9 — отношения с друзьями, соседями и др.; Kg10 — религиозная и духовная поддержка; Kg12 — домашние животные; Kg13 — хобби (увлечения); Kg14 — распределение времени; Kg15 — окружающая среда; Kg16 — телефон; Kg17 — деловые поездки (командировки); Kg18 — физическое состояние и среда; Kg19 — финансы; Kg20 — жизненные кризисы за последние шесть месяцев; Kg21 — релаксация и медитация; Kg22 — перспективность карьеры; Kg23 — юмор (игры); Kg24 — межличностное общение; Kg25 — физическая активность; Kg26 — сон; Kg28 — употребление алкоголя.

В исследовании возрастных особенностей проявлений психологического здоровья используется периодизация, представленная в современном фундаментальном издании по психологии развития Г. Крайг [10]. В соответствии с данной периодизацией выделены три возрастных периода: юношеский возраст (17–19 лет), ранняя зрелость (20–39 лет), средняя

взрослость (40–55 лет). В таблице 1 представлена информация, отражающая возрастную периодизацию в распределении типов психологического здоровья личности и количественный состав каждой группы.

Таблица 1

Возраст респондентов, представителей изучаемых типов психологического здоровья личности

Тип	Возрастная периодизация			Общее количество респондентов
	Юношеский возраст	Ранняя взрослость	Средняя взрослость	
ПЗ+	25	25	6	56
ПЗ-	10	17	9	36
ПЗ _А	8	10	13	31
ПЗ _ж	9	10	7	26
ПЗ _С	7	9	7	23
Количество респондентов по возрастам	59	71	42	172

Примечание: ПЗ+ — тип психологического здоровья личности, ПЗ- — тип психологического нездоровья личности, ПЗ_А — адаптивный тип психологического здоровья, ПЗ_ж — жизнестойкий тип психологического здоровья, ПЗ_С — самоактуализирующийся тип психологического здоровья.

Как видно из таблицы, в группу юношеского возраста с типом ПЗ+ вошло 25 респондентов, с типом ПЗ- — 10 респондентов, с типом ПЗ_А — 8 респондентов, с типом ПЗ_ж — 9 респондентов, с типом ПЗ_С — 7 респондентов. В группу ранней взрослости с типом ПЗ+ вошло 25 респондентов, с типом ПЗ- — 17 респондентов, с типом ПЗ_А — 10 респондентов, с типом ПЗ_ж — 10 респондентов, с типом ПЗ_С — 9 респондентов. И наконец, в группу средней взрослости с типом ПЗ+ вошло 6 респондентов, с типом ПЗ- — 9 респондентов, с типом ПЗ_А — 13 респондентов, с типом ПЗ_ж — 7 респондентов, с типом ПЗ_С — 7 респондентов.

В данной статье рассматриваются результаты сравнительного анализа, проведенного только между двумя группами респондентов: психологически здорового и нездорового типа личности.

Анализ профилей, отражающих возрастные особенности качеств жизни, представителей психологически здорового и нездорового типа обнаружил статистически значимые различия по *t*-критерию Стьюдента по таким показателям: в группе юношеского возраста по показателям: Кg1 (план карьеры, работы), Кg2 (личные устремления), Кg3 (здоровье), Кg4 (индивидуальное общение), Кg8 (отношения на работе), Кg10 (религиозная и духовная поддержка), Кg15 (окружающая среда), Кg18 (физическое состояние и среда), Кg20 (жизненные кризисы за последние шесть месяцев), Кg26 (сон), которые преобладают в профиле *психологически здорового типа личности*. Показатель качества жизни Кg5 (времяпрепровождение в одиночестве), преобладает в профиле *психологически нездорового типа личности*.

В группе ранней взрослости значимые различия выявлены между показателями: Кg1 (план карьеры, работы), Кg2 (личные устремления), Кg3

(здоров'є), Kg4 (індивідуальне общення), Kg8 (отношения на работе), Kg9 (отношения с друзьями, соседями и др.), Kg12 (домашние животные), Kg13 (хобби, увлечения), Kg15 (окружающая среда), Kg16 (телефон), Kg17 (деловые поездки, командировки), Kg18 (физическое состояние и среда), Kg19 (финансы), Kg20 (жизненные кризисы за последние шесть месяцев), Kg23 (юмор, игры), Kg24 (межличностное общення), Kg25 (физическая активность), которые преобладают в профиле *психологически здорового типа*. Показатели качества жизни Kg5 (времяпрепровождение в одиночестве), Kg14 (распределение времени) и Kg21 (релаксация и медитация) преобладают в профиле *психологически нездорового типа личности*.

В группе средней взрослости значимые различия выявлены между показателями: Kg1 (план карьеры, работы), Kg2 (личные устремления), Kg3 (здоров'є), Kg4 (індивідуальне общення), Kg8 (отношения на работе), Kg9 (отношения с друзьями, соседями и др.), Kg12 (домашние животные), Kg15 (окружающая среда), Kg18 (физическое состояние и среда), Kg20 (жизненные кризисы за последние шесть месяцев), Kg22 (карьера, перспектива), Kg25 (физическая активность), которые преобладают в профиле *психологически здорового типа личности*. Показатели качества жизни Kg5 (времяпрепровождение в одиночестве), Kg6 (отношения с детьми), Kg21 (релаксация и медитация), Kg28 (употребление алкоголя), которые преобладают в профиле *психологически нездорового типа личности*.

Обобщая полученные результаты, можно отметить, что обнаруживаются явные приоритеты различий по большинству показателей качества жизни как в проявлении типов, так и возраста. Так, выявлен возрастной репертуар качеств жизни респондентов, представителей психологически здорового типа личности. Установлена возрастная динамика насыщенности репертуара качеств жизни, например, в юношеском возрасте выявлено 10 доминирующих сфер, к периоду ранней взрослости он становится более разнообразным (обнаружено 17 доминирующих сфер), к периоду средней взрослости репертуар предпочитаемых качеств жизни снижается (12 сфер).

Доминантными для респондентов юношеского возраста, относительно ранней и средней взрослости, становятся такие качества-ценности, как: религиозная и духовная поддержка (Kg10), им уже не безразлична окружающая среда (Kg15), возможность общаться с другими по телефону (Kg16). Для респондентов ранней взрослости, относительно юношеского возраста и средней взрослости, ценными становятся такие качества жизни, как: возможность иметь хорошую работу, сделать карьеру и финансово себя обеспечить (Kg1, Kg19), реализоваться как личность (Kg2), быть физически активными, сохранять и приумножить здоров'є (Kg3, Kg18, Kg25), иметь партнеров по общению (Kg4), иметь дружеские отношения с друзьями, соседями и на работе (Kg8, Kg9), возможность завести домашних животных (Kg12). Для респондентов группы средней взрослости явных приоритетов в показателях качеств жизни не выявлено.

Что касается возрастных различий в проявлении качеств жизни у представителей психологически нездорового типа, то здесь следует отметить следующее. У представителей психологически нездорового типа личности

в сравненні з психологічно здоровим типом показателі якості життя значительно знижені і репертуар біден. Доминуючі якості життя представлені теми сферами, які в кінцевому результаті являються для них деструктивними (времяпровождение в одиночестве, распределение времени (перегрузка), употребление алкоголя) или стрессогенными (отношения с детьми). Так, у респондентів юнацького віку, відносно представителів ранньої і середньої дорослості, яскраво виражена потреба времяпровождения в одиночестве (Kg5). Для представителів ранньої дорослості, відносно інших двох груп, цінними якостями життя являються можливість зробити кар'єру, перспектива зростання в професії (Kg22), особиста реалізація (Kg2), можливість релаксації і медитації (Kg21). Однак дані устремління для психологічно нездорової особистості стають джерелами життєвих труднощів, психологічних бар'єрів, які заганяють їх в стрес. Для респондентів групи середньої дорослості явних домінуючих в показателях якості життя не виявлено.

Підводячи підсумок результатам емпіричного дослідження, можна сказати, що пріоритети в проявленні психологічного здоров'я, пов'язаних з гармонізацією і забезпеченням комфорту в різних сферах життєдіяльності людини, змінюються з віком і їм обумовлюються.

Список літератури

1. Будіанський Н. Ф., Данчева Т. Д. Половіє відміння в проявленні психологічного здоров'я особистості //Наука і освіта. — 2012. — № 7/СХVIII. — С. 119–122.
2. Будіанський М. Ф., Данчева Т. Д. Розвиток та психологічне здоров'я особистості //Науковий вісник ПНПУ ім. К. Д. Ушинського. — Одеса, 2010. — С. 33–38.
3. Данчева Т. Д. Психологічне здоров'я як провідна категорія психології /Тетяна Дмитрівна Данчева //Матеріали II Всеукраїнського психологічного конгресу, присвяченого 110 річниці від дня народження Г. С. Костюка. — К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. — Т. 2. — С. 213–214.
4. Данчева Т. Д. Проблема психологічного здоров'я в контексті розвитку особистості /Тетяна Дмитрівна Данчева //Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка / За ред. С. Д. Максименко. — К., 2010. — Т. 12, ч. 3. — С. 128–133.
5. Данчева Т. Д. Типологія психологічного здоров'я особистості /Тетяна Дмитрівна Данчева //Наука і освіта. — 2012. — № 3/СХIV. — С. 50–55.
6. Данчева Т. Д. Факторна структура психологічного здоров'я особистості /Тетяна Дмитрівна Данчева //Актуальні проблеми сучасної психології: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та студентів (26 квітня 2012 року м. Одеса). — Одеса: Фенікс, 2012. — С. 49–55.
7. Леонтьєв Д. А. Тест життєстійкості /Д. А. Леонтьєв, Е. І. Рассказова. — М.: Смысл, 2006. — 20 с.
8. Мартинковський М. Особистіє детермінанти здорового образу життя /М. Мартинковський //Психологічне здоров'я в контексті розвитку особистості. Матеріали 2 міжнародної науково-практичної конференції. 3–4 лютого 2005. — Брест, 2005. — С. 169–172.
9. Маслоу А. Психологія життя. — М.: Релф-бук, 1997. — 300 с.
10. Муздыбаєв К. Якість життя населення Петербурга: 1990–2004 роки /Қуанышбек Муздыбаєв; ГУП Міжнародний центр соціально-економічних досліджень «Леонтьєвський центр». — СПб.: ГУП МЦСЭИ «Леонтьєвський центр», 2005. — 144 с.
11. Фетискін Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. Соціально-психологічна діагностика розвитку особистості і малих груп / Н. П. Фетискін, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. — М.: Изд-во Інституту психотерапії, 2002. — 490 с.

12. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности (Основные положения, исследования и примечания) / Л. Хьелл, Д. Зиглер. — СПб.: Питер Пресс, 1997. — 608 с. — (Серия «Мастера психологии»).
13. Элиот Р. С. Мы побеждаем стресс /Пер. с англ. В. Козлова. — М.: КРОН-ПРЕСС, 1996. — С. 80-131.

Будіянський М. Ф.

кандидат психологічних наук,
професор кафедри соціальної і прикладної психології
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Данчева Т. Д.

ст. викладач кафедри соціальних теорій
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

**ВІКОВІ ВІДМІННОСТІ У ПРОЯВІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я
ОСОБИСТОСТІ**

Резюме

У статті представлені результати емпіричного дослідження, спрямовані на вивчення індивідуальних проявів психологічного здоров'я особистості. Виявлено вікові відмінності в прояві психологічного здоров'я в залежності від його типу, які зв'язані з біологічним розвитком людини. Встановлено, що пріоритети в проявах психологічного здоров'я, пов'язаних з гармонізацією і забезпеченням комфорту в різних сферах життєдіяльності людини, змінюються з віком і ним обумовлюються.

Ключові слова: психологічне здоров'я особистості, типи психологічного здоров'я, якості життя.

Budyuanskyy N. F.

candidate of psychological sciences,
professor of the department sotsyalnoy and Applied Psychology,
Odessa National University Named II Mechnikov

Dancheva T. D.

p. Lecturer of the department sotsyalnyh theories,
Odessa National University Named II Mechnikov

**AGE DIFFERENCES IN THE MANIFESTATION OF MENTAL HEALTH
OF PERSON**

Summary

Article presents the results of empirical research to the study of individual manifestations of the psychological health of individuals. The age differences in mental health symptoms, depending on its type, which are associated with the biological development of the person. Found that the priorities in the manifestations of mental health-related harmonization and comfort in various spheres of human activity, vary with age and they determine.

Key words: psychological health of individuals, the types of mental health, quality of life.

УДК 159.9:47.5

Буланов В. А.

здобувач кафедри практичної психології,
старший викладач кафедри реклами та зв'язків з громадськістю
Класичного приватного університету (м. Запоріжжя)

РОЛЬ СОЦІАЛЬНОЇ СИТУАЦІЇ У СТАНОВЛЕННІ САЛЮТОГЕНЕТИЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглянута проблема вивчення салютогенетичної спрямованості особистості, яка розкриває особливості збереження та підтримки високого рівня активності, загального адаптаційного потенціалу суб'єкта та індивідуальних можливостей подолання проблемних ситуацій адекватним способом. Особлива роль відводиться категорії соціальної ситуації як провідного чинника у становленні салютогенетичної спрямованості особистості.

Ключові слова: салютогенез, подолання стресогенних ситуацій, психологічне здоров'я, почуття зв'язності, соціальна ситуація.

Оскільки феномен салютогенезу представляє собою складне комплексне психологічне утворення, в якому поєднуються і особистісні характеристики, і статусні ознаки суб'єкта, і його соціально креативні форми поведінки, доцільним представляється аналіз такого спорідненого чинника формування салютогенезу особистості як соціальна ситуація. Поняття соціальної ситуації нерідко навіть не визначається в психологічній літературі. Невідпрацьованість концепту соціальної ситуації не в останньому ступені зв'язана зі складними проблемами, які встають перед тими, хто звертається до поняття салютогенетичної спрямованості особистості.

Один із сучасних підходів полягає в тому, щоб задавати ситуацію ззовні і вивчати реальну поведінку людей в цих ситуаціях. Так, наприклад, виконано багато досліджень в межах теорії соціального навчання, прибічники якої описують ситуацію і ситуативні чинники в об'єктивних категоріях. Заперечення проти цього підходу пов'язані з можливим різним сприйняттям ситуації з позицій зовнішніх спостерігачів або експериментаторів і самих її учасників, а також з так званою помилкою експериментатора, пов'язаною з неможливістю відокремити спостерігача від системи, яку він вивчає. При цьому які аспекти ситуації — її фізичні умови або, наприклад, соціальні норми, правила і таке інше — розглядаються, фактично не має принципового значення.

Друга можливість — шлях опису ситуації самим індивідом, який передає свій досвід «проживання» даної ситуації і наштовхується на заперечення з точки зору повноти й надійності отриманої таким чином інформації. Але в даному випадку, на наш погляд, підлягає сумніву здібність суб'єкта до повного й глибокого відображення ситуації у своїй свідомості; крім цього, інформація, яка «видається», є, за свідченням критиків даного підходу, в основному не фактологічною, а «інтерпретаційною» і, можливо, додатково перекрученою з багатьох інших причин.

Існує ще одна альтернатива у вивченні впливу ситуації на поведінку — це вивчення людей, їх поведінки та дій в природних ситуаціях, що вимагає, однак, створення коректної процедури встановлення взаємозв'язків між ситуаційними перемінними (їх фіксації) та поведінкою (діями) учасників цієї ситуації.

Необхідно відмітити, що вказані підходи не виключають один одного, кожен з них може бути використаний при формуванні теорії салютогенезу особистості та семантичному наповненні основних його складових. Фактично позиції дослідників в цій області розрізняються за тим, якій саме інформації приділяється більше уваги, на цій основі вони і будують методичну процедуру в своїх роботах.

Фундаментальний внесок в теоретичне пояснення та опис відношення «об'єктивного» і «суб'єктивного» аспектів ситуації був зроблений за допомогою введення методологічного концепту «визначені ситуації» [3].

Пріоритет в чіткості постановки й формулювання концепту «визначення ситуації» віддається американському соціологу У. Томасу (цит. за: [3]). Він не просто підкреслював роль ситуації, ситуаційної зумовленості в поведінці людини, але робив акцент на можливості її адекватного пояснення лише з допомогою розуміння суб'єктивного значення ситуації для даного індивіда. Як вважає У. Томас, будь-яка діяльність передбачає наперед стадію розгляду, обдумування, яку можна назвати «визначенням ситуації» (цит. за: [3]). Більш того, за думкою вченого, визначення ситуації не просто детермінує наступні із даного визначення дії індивіда, але і весь спосіб життя й сама особистість виступає з ряду таких визначень (при цьому мається на увазі соціальна ситуація або, в термінах У. Томаса, «ситуація соціальних відносин»). За У. Томасом, індивідуальні сприйняття й когніції про оточуючу соціальну реальність більш важливі, ніж об'єктивно змінені соціальні факти, які описують цю реальність. «Ми повинні поставити себе в позицію суб'єкта, який намагається знайти свій шлях у цьому світі, і ми повинні пам'ятати перш за все, що середовище, яке впливає на нього й до якого він намагається адаптуватися, це не об'єктивний світ науки, це його світ, природа і суспільство, як він їх бачить, а не як їх розглядає вчений» (цит. за: [5, с. 146–147]).

Завдяки роботам К. Левіна сьогодні в психології фактично загальноприйнятим вважається уявлення про те, що поведінку визначає не ситуація, яка може бути описана об'єктивно чи по узгодженій думці декількох спостерігачів, а ситуація, як вона дана суб'єкту в його переживаннях, як вона існує для нього.

Д. Магнусон, констатує стан робіт в області вивчення соціальних ситуацій, а також позначаючи їх перспективи, саме вивченню соціальних ситуацій надає велике значення в розвитку теоретичної і практичної психології. На його думку, вивчення розвитку людини, розуміння та прогнозування її поведінки без урахування ситуації та її елементів неможливе [5].

Різноманітність існуючих підходів до розуміння та принципів вивчення соціальних ситуацій призводить до багатозначності використовуваних понять і можливості їх різноманітної інтерпретації.

За думкою Д. Магнусона, подолати надмірну багатозначність можна за допомогою позначень різних рівнів існування ситуацій. Він використовує цю спробу і пропонує відрізнати наступні рівні ситуацій: 1) реальна ситуація в її зовнішніх, об'єктивних проявах, як вона може бути описана сторонніми спостерігачами; 2) ситуація як вона сприймається і переживається діючими індивідами; 3) ситуаційний тип в його загальних, позбавлених конкретності характеристиках; 4) більш широке розуміння соціальної ситуації як «життєвої ситуації» (наприклад, «життєвий простір» у К. Левіна).

Констатування можливості (і необхідності) виділення різних рівнів ситуації не знімає, однак, питання про розрізнення різних видів ситуацій. Труднощі, що при цьому виникають, знов повертають нас до методологічних проблем вивчення ситуацій, легко проілюструвати на прикладі звично використовуваного в психології розділення ситуацій на кооперативні і конкурентні. Що при цьому доцільно розглядати за основу — характер самої ситуації (наприклад, з точки зору співвідношення інтересів приймаючих участь сторін, ситуація купівлі-продажу або конкурсного відбору потенційно має конкурентний характер) або характер взаємовідносин приймаючих участь сторін, які можуть складатися в рамках одної ситуації різним чином, залишається не зовсім дослідженим.

Велике значення має «внутрішньоситуаційний» аналіз, який описує характеристики окремо взятої ситуації. Д. Магнусон склав перелік таких характеристик, починаючи з роботи У. Томаса 1927 року і закінчуючи роботами авторів, які увійшли в збірник Стокгольмської конференції [5]. Можливо, найбільш репрезентативний перелік Д. Магнусона включає дев'ять характеристик, які він визначає як ситуативні властивості (наприклад, як складність, задачі, ролі, фізичні умови, інша людина та ін.), і п'ять характеристик, «пов'язаних з людиною» (цілі, чекання, потреби та ін.), які він далі розділяє на структурні та змістовні, що, на наш погляд, є доволі перспективним. До структурних характеристик ситуації відносять її складність, ясність, силу, сприятливість, обмеженість. Структурні характеристики у порівнянні із змістовними мають і більш загальний, і більш «вимірюваний» характер, який допускає можливість ранжирування оточення за указаними параметрами. Разом з тим, змістовні характеристики ситуаційно специфічні та якісні за своєю природою, а тому їм більш релевантний якісний аналіз; до них відносяться задачі, правила, ролі, цілі, очікування та мотивації; при цьому багато авторів підкреслюють особливий центральний характер цілей. Саме вони, як нерідко вказується, визначають вибір, намагання, пошук індивідом тих чи інших ситуацій.

Ще один важливий аспект області психології соціальних ситуацій — це проблема їх сприйняття. Значення сприйняття ситуацій індивідом визначається перш за все тим, що людина — істота активна, яка творить свій світ і своє оточення. Як вважають інтеракціоністи, людина прагне до одних ситуацій та уникає інших. На людину впливають ситуації, в яких вона опиняється, але вона також впливає на те, що відбувається, й постійно вносить зміни в ситуаційні та середовищні умови як для себе, так і для інших. У цьому процесі вирішальне значення має те, яким чином вона

робить відбір ситуацій, стимулів та подій і сприймає, конструє і оцінює їх у своїх когнітивних процесах [5]. На наш погляд, характеристика того, яким чином вона робить відбір ситуацій, стимулів та подій та реалізує їх у власній життєдіяльності, залежить саме від феномену салютогенетичної спрямованості особистості.

Твердження, що сприйняття, інтерпретація й оцінка індивідом ситуації визначається цілісною системою його уявлень про оточуючий світ, є загальноприйнятим. Однак повністю позиції вчених співпадають, мабуть, тільки у визнанні «працюючих» тут процесів категоризації (типізації), інтерпретації, оцінювання; в тому, що стосується механізмів їх роботи, використання термінології, думки дослідників розходяться.

Яким би чином і в яких би термінах не описувався «спосіб» роботи індивіда з соціальним оточенням, в нього незмінно включається процес соціальної категоризації (в деяких роботах у феноменологічній традиції, яка йде від А. Шутса, використовується поняття типізації).

Сьогодні проблематика соціального пізнання — це не просто аналіз інформаційних процесів в соціальній сфері, а область, яка присвячена вивченню повсякденного знання й розуміння, розумного змісту, який є спільним продуктом соціокультурних сил й індивідуальних когнітивних процесів, пише J. Forgas у своєму висновку до збірника «Соціальне пізнання» [6]. На його думку, соціальне пізнання має унікальну потенційну можливість об'єднання до теперішнього часу ізольованих соціальних і індивідуальних областей психології; свою позицію він обґрунтовує ретельним оглядом історичних коренів соціально-когнітивного підходу, вважаючи, що вона підтримується також сучасним зрушенням парадигми в психології [6]. Саме в області соціального пізнання спостерігається з'єднання інтересів психологів та соціологів феноменологічного напрямку.

Цей напрямок є центральною темою робіт Г. Теджфела, для якого «соціальна категоризація» лежить в серці розумного змісту, повсякденного знання і розуміння, в його сумісній з Дж. Форгасом статті роботі соціальна категоризація визначається як «процес упорядкування оточуючого середовища в термінах категорій, тобто через групу людей, об'єктів і подій так, як якщо б вони були подібні чи еквівалентні в їх відношенні до індивіду» [6, с. 113].

Отже, категоризація є інструментом систематизації середовища. Однак — і автори особливо підкреслюють цей момент — виникаючі когнітивні категорії є не простим відображенням оточуючих нас «природних патернів», а активними конструкціями, які впливають на наше сприйняття та інтерпретацію вхідної інформації, — так само як і соціальна категоризація є набагато більшим, ніж чисто когнітивним завданням: це центр всього соціального життя, основа, на якій базується повсякденна соціальна взаємодія. Звичайні люди мають багатий і добре артикульований набір структурованого знання про ситуації. Проте вони, схоже, не фокусуються прямо на ситуації і використовують ці знання при вербальній інтерпретації поведінки іншої людини або в передбаченні результату соціальної взаємодії. В багатьох психологічних роботах був зроблений висновок про те, що інтуїтивний психолог — це «особистісно-орієнтований теоретик», який фокусується на

особистостях і який інтерпретує поведінку в диспозиційних і особистісних термінах. Однак ці інтерпретації формуються у співвідношенні з ситуацією, в якій вони спостерігали поведінку інших. І в той час як наївний спостерігач «спостерігає» перш за все людей, думає він в термінах «особистість — ситуація» і опиняється під впливом ситуації, в якій відбувається спостереження. Він має особистісно-орієнтований набір узагальнених переконань та думок про природу ситуацій. Сильно орієнтовані на ситуацію суб'єкти мають багато розвинений набір когнітивних генералізацій відносно природи ситуацій та видів людей «для цих ситуацій». Однак навіть для цих «ситуаціоністів» знання про ситуації вбудовано в персонологічні терміни.

Таким чином, можливо дійти до висновку: ми не повинні чекати, що простий спостерігач і діючий суб'єкт в своїх інтерпретаціях та діях прямо покладаються на когнітивні генералізації ситуацій. Оскільки ці знання використовуються для інтерпретації поведінки людей і планування дій людини, вони не можуть вивчатися окремо від його ролі в соціальних взаємодіях. До цього ми робили акцент на суб'єктивному сприйнятті ситуації індивідом, заснованому на його індивідуальній, персональній «мові», на якій він розмовляє з цим світом. Однак «ситуаційна модель» включає в себе не тільки особисте знання людини про типові ситуації, але й більш узагальнені знання, які належать визначеному колу людей чи, наприклад, соціальній групі: «Наше епізодичне знання про ситуації може бути в більшій чи в меншій мірі унікальним або загальним, в більшій чи в меншій мірі особистим або соціальним» [2, с. 69].

Р. Харре зауважує, що було б не правильно припускати, що якщо щось має когнітивну природу, то воно повинно бути неодмінно локалізовано в голові індивіда. Більш того, не тільки більша частина нашого соціального знання соціально локалізована, але навіть і когнітивні процеси є не тільки внутрішніми та індивідуальними, але і колективними; тому, аналізуючи когнітивну активність, зв'язану з тим або іншим соціальним епізодом, ми повинні звернутися як до індивідуально, так і до соціально локалізованих моментів (цит. за: [6]).

Саме припущення про деякі обов'язкові «розділяючі» знання, загальні у сприйнятті ситуацій, лежить в основі використовуваного психологією метода діагностики особистості через виявлення індивідуальних способів сприйняття ситуацій та їх співставлення з нормативними (наприклад, в клінічній діагностиці особистісних відхилень).

Як підкреслюють Л. Ф. Бурлачук та О. Ю. Коржова [1], узагальнюючи дані зарубіжних та вітчизняних досліджень, потрібно констатувати, що «суб'єктивний життєвий простір» людини має свій специфічний зміст та функціонує за своїми законами. Суб'єктивна картина ситуації та сама ситуація не ідентичні. Вони мають як багато спільного, так і суттєві відмінності. Вивчення та теоретичне пояснення цих відмінностей — перспективне завдання психологічної науки.

Можливість побачити це і складає, мабуть, найбільш принадливу рису досліджень в області вивчення особливостей салютогенетичної спрямованості особистості.

Список літератури

1. Бурлачук Л. Ф. Психология жизненных ситуаций / Л. Ф. Бурлачук, Е. Ю. Коржова. — М.: Российское педагогическое агентство, 1998. — 263 с.
2. Дейк ван Т. Язык. Познание. Коммуникация / Дейк ван Т. — М.: Прогресс, 1989. — 139 с.
3. Ионин Л. Г. Понимающая социология / Ионин Л. Г. — М.: Наука, 1979. — 254 с.
4. Eveleth P. B., Tanner J. M. Worldwide variation in human growth / P. B. Eveleth, J. M. Tanner. — Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
5. Magnusson D. Toward a psychology of situations: An interpersonal perspective/ Magnusson D. (ed.). — Hillsdale, 1981.
6. Forgas J. Social cognition / Forgas J. (ed.). — L.: Acad. Press, 1981.

Буланов В. А.

аспирант кафедры практической психологии,
старший преподаватель кафедры рекламы и связей с общественностью
Классического частного университета (г. Запорожье)

РОЛЬ СОЦИАЛЬНОЙ СИТУАЦИИ В СТАНОВЛЕНИИ САЛЮТОГЕНЕТИЧЕСКОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ

Резюме

В статье рассмотрена проблема изучения салютогенетической направленности личности, раскрывающей особенности сохранения и поддержания высокого уровня активности, общего адаптационного потенциала субъекта и индивидуальных возможностей преодоления проблемных ситуаций адекватным способом. Особая роль отводится категории социальной ситуации как ведущего фактора в становлении салютогенетической направленности личности.

Ключевые слова: салютогенез, преодоление стрессогенных ситуаций, психологическое здоровье, чувство связности, социальная ситуация.

Bulanov V. A.

post-graduate student of the Department of practical psychology,
senior teacher of the Department of advertisement and public relations
of the Classic private University, Zaporozhye

A ROLE OF SOCIAL SITUATION IS IN BECOMING OF SALYUTOGENETICAL OF ORIENTATION PERSONALITY

Summary

In the article a problem is considered of study of салютогенетической orientation personality, to exposing the features of maintainance and maintenance high level of activity, general adaptation potential of subject and individual possibilities of overcoming of problem situations an adequate method. The special role is taken the category of social situation as a leading factor in becoming of салютогенетической orientation personality.

Key words: salutogenenez, overcoming of stress situations, psychological health, sense of compendency, social situation.

УДК 152.27+152.32

Булгакова О. Ю.

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної роботи та кадрового менеджменту
Одеського національного політехнічного університету

ПСИХОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ПІДЛІТКІВ

Робота присвячена дослідженню психологічних особливостей усвідомлення небезпечної поведінки дітьми підліткового віку. Проведено теоретико-методологічне дослідження, спрямоване на уточнення сутності усвідомлення небезпечної поведінки. Розкриваються концептуальні напрями, що дозволяють зрозуміти механізми усвідомлення небезпечної поведінки в різних небезпечних ситуаціях.

Ключові слова: небезпека, безпечне поведіння, усвідомлення небезпечної поведінки, ризик, ризикована поведінка.

Безпечний простір життєдіяльності особистості передбачає таку організацію фізичного та соціального середовища, яка б дозволяла реалізувати різноманітні потреби підлітків без загрози для їх життя та благополуччя. Разом з цим часто причиною різних психологічних та фізичних травм є неадекватне усвідомлення підлітками небезпечних ситуацій у їх життєдіяльності.

У віковій і педагогічній психології накопичений величезний фактичний матеріал, що відбиває картину суб'єктивного світу дитини й становлення її свідомості (Б. Г. Ананьев, И. С. Кон, Г. Крайг, В. С. Мерлин, Д. І. Фельдштейн та ін.). Цей матеріал досить чітко розпадається на два практично ізольованих напрямки: дослідження розвитку пізнавальних процесів і дослідження мотивації, потреб та емоційної сфери дитини. Цей розрив зафіксував і намагався перебороти у своїй періодизації психічного розвитку (Д. Б. Ельконін). У середині цих напрямків отримані цікаві факти і виділені конкретні етапи становлення окремих психічних функцій. Ці факти розкривають багато специфічних особливостей свідомості дитини. Щодо усвідомлення небезпечної поведінки підлітками ця проблематика розглядається в спеціальній літературі, яка присвячена, головним чином, питанням ризику і ризикованої поведінки особистості (В. А. Абчук, О. П. Альгин, М. С. Гринберг, В. А. Петровський, Г. М. Солнцева та ін.). Враховуючи мету нашого дослідження, важливим виступає визначення специфіки процесу усвідомлення підлітком власної небезпечної поведінки. Проблема усвідомлення безпеки людиною, особливо в підлітковому віці, є однією з найскладніших і недостатньо досліджених у сучасній психології (В. Агеев, В. Лебедько, А. П. Альгин, Ф. Е. Василюк та ін.). Від адекватності усвідомлення безпеки залежить вибір безпечних моделей поведінки в складних ситуаціях, з якими зустрічаються підлітки (І. С. Кон, А. Г. Спіркін,

Н. І. Швецова та ін.). Неадекватність усвідомлення небезпеки може мати форму недооцінки або переоцінки тієї чи іншої небезпечної ситуації, що однаковою мірою спричиняє неадаптивну в соціальному плані поведінку особистості (Ф. Е. Василюк, С. Л. Рубінштейн, Н. І. Швецова та ін.).

Термін «ризик» за змістом майже аналогічний чи близький поняттю «небезпека» (В. І. Серебровський, Н. І. Чуприкова). Окремі автори, визнаючи небезпеку як ризик, припускаються помилки, оскільки знак рівності між цими поняттями не можна ставити. Так, М. С. Грінберг вважає, що ризик — «це можлива небезпека», але небезпека — це і є «можливість настання чогось негативного». З огляду на предмет нашого дослідження потрібно розмежувати поняття «ризикована поведінка» і «небезпечна поведінка» особистості. Беручи до уваги погляди фахівців-психологів (В. А. Абчук, О. П. Альгин, М. С. Грінберг, І. Е. Задорожнюк, М. А. Котик, С. А. Липатов, А. І. Мечитов, В. А. Петровський та ін.) можна сказати, що небезпека як явище існує незалежно від волі людини. Наявність небезпеки передбачає можливість настання шкідливих наслідків. Ризик теж вказує на небезпечну ситуацію. Проте небезпека може бути не пов'язаною з ризиком [9, с. 364]. Ступінь загрози зумовлюється особливостями ситуації, у якій знаходиться людина. Проте важливим чинником поведінки людини в небезпечній ситуації є відображення даної ситуації у свідомості суб'єкта [8, с. 60]. Усвідомлення пов'язане зі ставленням людини до об'єкта, що сприймається. Усвідомлення індивідом значної небезпеки під час розв'язання задачі викликає в нього надмірно сильне хвилювання, що приводить до дезорганізації діяльності й зниження його фізичних можливостей щодо вирішення подібних задач. Однак такі реакції організму на небезпечні завдання виникають далеко не завжди. Багато досліджень (Г. У. Малейко, А. Маслоу, С. М. Нікітін, К. А. Феофанов та ін.) показують, що фактор небезпеки, якщо він не надмірно великий, допомагає мобілізації внутрішніх ресурсів організму і цим сприяє успішному вирішенню небезпечних завдань. Тому в цілому немає підстав вважати, що небезпечні завдання стають більш невизначеними тільки тому, що знижуються фізичні можливості людини при їх вирішенні. У цілому, вивчаючи теоретичні позиції різних авторів (Л. С. Виготський, А. О. Прохоров, С. Л. Рубінштейн та ін.), можна констатувати, що усвідомлення небезпечних ситуацій є не що інше, як відображення конкретних обставин, що викликають почуття тривоги, страху, що блокують, чи активізують мобілізаційні функції психіки в діяльності людини.

Дослідження проблеми усвідомлення небезпечної поведінки підлітками є важливим з огляду на необхідність подальшої розробки цього поняття для виділення критеріїв оцінки ефективності цього процесу, виявлення напрямків і умов удосконалення виховного процесу і психологічної корекції та попередження ускладнень усвідомлення підлітками небезпечної поведінки. Крім того, дотепер немає єдиної думки щодо специфіки усвідомлення особистістю власної небезпечної поведінки. Опрацювання спеціальної літератури (В. П. Зінченко, А. Г. Маклаков, С. Л. Рубінштейн, А. Г. Спіркін та ін.), й власний теоретичний аналіз процесу усвідомлення небезпеч-

ної поведінки у контексті проблеми нашого дослідження дозволили нам сформулювати робоче визначення цього поняття. Під усвідомленням небезпечної поведінки підлітками ми розуміємо відображення в їх свідомості конкретних обставин, які можуть завдати шкоди як самому підлітку, так і оточуючому його середовищу. Таке усвідомлення викликає почуття тривоги, страху, що блокує, чи активізує мобілізаційні функції психіки в діяльності особистості. Кажучи про особливості усвідомлення небезпечної поведінки, слід мати на увазі, що усвідомлення підлітком будь-якого правила, поняття, вчинку чи дії представляє собою дуже складний процес. Тим більше виявляється складність цього психічного процесу, коли ми говоримо про усвідомлення небезпечної поведінки. У даному випадку предметом усвідомлення є ситуація безпеки та власні небезпечні поведінкові акти. Це досить важко для підлітка, що не володіє достатнім життєвим досвідом і знаннями. Усвідомлення небезпечної поведінки передбачає, з одного боку, серйозну пізнавальну діяльність підлітків, спрямовану на цей своєрідний і складний предмет. З іншого боку, — вироблене оцінне ставлення до тих чи інших поведінкових ситуацій, що стосуються особистості самого підлітка, характеризуючи його. Однак для того, щоб можна було вважати ту чи іншу ситуацію усвідомленою, цього ще недостатньо. Разом з умінням помітити характерні ознаки ситуації треба зрозуміти, осмислити ці ознаки і виразити їх у відповідних термінах, поняттях. Нарешті, усвідомленість будь-якої з небезпечних форм поведінки означає також і уміння визначити своє ставлення до цієї поведінки, дати йому позитивну чи негативну оцінку. Як показують результати досліджень багатьох авторів (І. С. Кон, М. А. Котик, Г. Крайг та ін.), процеси усвідомлення небезпечної поведінки дорослої людини, яка має багатий життєвий досвід і знання, і усвідомлення підлітка, який не володіє достатнім життєвим досвідом і знаннями, не однакові за своїм характером. Усвідомлення підлітками можливостей своєї поведінки в різних ситуаціях, у тому числі і потенційно небезпечних, виявляється в їхній оцінці своїх знань, умінь і навичок, а також у ступені труднощів конкретних завдань, які вони вважають доступними для себе. Інакше кажучи, підлітки усвідомлення своїх можливостей виявляють у вербальній самооцінці і рівні домагань. Розглядаючи питання безпеки життєдіяльності підлітків, важливо окреслити психологічні фактори, які впливають на вибір стратегії поведінки підлітка у небезпечних ситуаціях. Узагальнюючи дослідження (А. П. Альгін, М. С. Гринберг, І. Е. Задорожнюк, А. В. Зозулюк, С. М. Нікітін, К. А. Феофанов, М. К. Хобзей та ін.), можна зауважити, що безпека життєдіяльності підлітка визначається внутрішніми й зовнішніми факторами. До перших належить здатність заздалегідь усвідомлювати небезпеку в тій або іншій ситуації, вміння запобігати та усувати небезпечні чинники. До других — безпечні умови життєдіяльності.

Небезпека об'єднує явища, процеси, об'єкти, які здатні в певних умовах наносити збитки здоров'ю людини. Вона притаманна й опосередковує всі системи, які містять енергії, хімічні, біологічні чи інші компоненти, несумісні з життєдіяльністю людини (І. П. Пісчун, М. К. Хобзей, А. П. Березовецький). Ситуацію, в якій створюється досить велика мож-

лівість виникнення нещасного випадку зазвичай називають небезпечною (В. В. Березуцький).

Оскільки безпека — поняття складне, з багатьма ознаками, то систематизування ситуацій, які її характеризують, має важливе значення для теорії та практики сучасної психології.

Узагальнюючи роботи С. В. Белова, Л. Л. Морозової, В. П. Сівкова, О. І. Коз'якова, Г. Н. Крикунова, О. С. Белікова, В. О. Котика, О. М. Русака та інших, які робили спробу визначити та уточнити поняття «небезпечна ситуація», можна зазначити, що на сьогодні не існує єдиної системної класифікації небезпечних ситуацій. Можна казати про їх часткову класифікацію. Узагальнюючи дослідження В. В. Березуцького, А. П. Березовецького, І. П. Пискун, М. К. Хобзея, можна охарактеризувати підходи до класифікації небезпечних ситуацій лише умовно.

Так, за природою походження безпеки вони бувають природними, технічними, антропогенними, екологічними, змішаними.

За часом виявлення негативних наслідків безпеки ситуації поділяються на імпульсивні та кумулятивні. Наслідки імпульсивних ситуацій проявляються у відносно короткі часові терміни, кумулятивних — дають про себе знати через певний час після перебування людини в небезпечній ситуації.

За локалізацією — на такі, що пов'язані з літосферою, гідросферою, атмосферою, космосом.

За наслідками для людського здоров'я — утоплення, захворювання, травми, аварії, пожежі, летальні випадки та ін.

За збитками, що завдаються, — соціальні, технічні, екологічні та ін.

За сферою виявлення небезпек: побутові, спортивні, дорожньо-транспортні, воєнні та ін.

Узагальнюючи наслідки цих досліджень, умовно можна виділити чотири типи саморуйнівної поведінки підлітків. Перший тип — це поведінка, яка несе безпосередню загрозу для самого життя. До такої поведінки автори відносять: прагнення підлітків до ризикованих видів спорту (притаманне більше для хлопців, наприклад, мотогонки); участь у небезпечних для життя авантюрах, бійках, злочинах; вибір небезпечних для життя професій (каскадер, гірські рятувальники тощо). Така поведінка у підлітків часто пов'язана з мотивацією самоствердження. Другий тип — це поведінка, яка не загрожує життю, проте несе соматичну загрозу, коли собі наноситься фізична шкода. Наслідком такої поведінки є самопошкодження, вживання наркотичних речовин, різні прояви нездорового способу життя. Третій тип — це поведінка, яка завдає шкоди моральному, духовному розвитку особистості підлітка. Передусім — це прояви делінквентності та сексуальної розбещеності. Порушення норм людської поведінки призводить до життєвого краху окремої особистості та суспільства. Четвертий тип — це поведінка, яка негативно впливає на майбутній соціальний статус підлітка. Прикладом такої поведінки є випадки, коли підлітки обирають види діяльності, які у подальшому стануть бар'єром для їх професійної та особистісної самореалізації.

Таким чином, підводячи підсумки досліджень щодо різновидів небезпечних ситуацій, можна дійти до таких узагальнень.

Небезпечні ситуації — це такі обставини й умови життєдіяльності, що несуть загрозу настання шкідливих наслідків. Вони відрізняються від ризикованих ситуацій, завершення яких безпосередньо залежить від актуальних дій суб'єкта, в той час як небезпечність ситуації не визначається його рішеннями, діями та формами поведінки. До небезпечних ситуацій життєдіяльності, що найбільшою мірою притаманні сучасним підліткам, можна віднести: суїцидальні спроби та дії; прагнення до ризикованих видів спорту; участь у небезпечних для життя авантюрах, бійках, злочинах; нездоровий спосіб життя; делінквентність; вживання наркотиків; неправильне харчування; паління; пропуски занять у школі тощо. Умовно їх усі можна звести до семи класів чи видів: по-перше, пов'язаних з навчальною діяльністю (запізнення, пропуски занять, невиконання завдань тощо); по-друге, пов'язаних із керуванням транспортними засобами (переміщення на мопеді у недозволених місцях, порушення правил дорожнього руху, керування транспортним засобом у нетверезому стані тощо); по-третє, пов'язаних із переміщенням у просторі (стрибки у воду у незнайомих місцях, пересування у заборонених місцях на будівельних майданчиках тощо); по-четверте, випробування своєї сили, спритності, сміливості під час виконання ризикованих гімнастичних вправ, різного роду трюків тощо); по-п'яте, пов'язаних зі способами проведення дозвілля (іграми в небезпечних місцях, вживанням алкоголю, наркотичних речовин, палінням тощо); по-шосте, пов'язаних з пізнавальною діяльністю (проникнення з метою пізнання в приміщення електромережі, розбирання небезпечних та незнайомих приладів тощо); по-сьоме, пов'язаних з індивідуально-типологічними особливостями підлітка (конфліктність, дратливість, критичність, амбіційність тощо).

Незалежно від природи діючих небезпек існують деякі загальні закономірності формування ставлення до них особистості. Врахування цих закономірностей відкриває можливості для запобігання виникнення критичних ситуацій в життєдіяльності підлітка. Можна стверджувати те, що існує тісний зв'язок між ставленням індивіда до небезпеки й можливістю виникнення у нього нещасних випадків та інших подій. Тому питання про усвідомлення небезпеки і виявлення ставлення особистості до неї є одним із найважливіших для педагогічної психології.

Список літератури

1. Абчук В. А. Теория риска в морской практике. — Л.: Судостроение, 1983. — 150 с.
2. Агеев В., Лебедько В. Осознание. Мастерство. Психотерапия. — СПб.: Питер, 1997. — 134 с.
3. Гришасва І. В. Статевоспецифічні особливості психологічних факторів ризику інфікування ВІЛ/СНІДом: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.04 / Київський університет ім. Т. Г. Шевченка. — К., 1998. — 17 с.
4. Кон И. С. Психология юношеского возраста: Учебное пособие. — М.: Просвещение, 1979. — 175 с.

5. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Прогресс, 1983. — 365 с.
6. Маслоу А. Мотивация и личность / Пер. с англ. А. М. Татлыбаева. — СПб.: Евразия, 2001. — 479 с.
7. Мечитов А. И., Ребрик С. Б. Восприятие риска // Психологический журнал. — 1990. — Т. 11, № 3. — С. 87–95.
8. Никитин С. М., Феофанов К. А. Социологическая теория риска в поисках предмета // Социологические исследования. — 1992. — № 10. — С. 297–298.
9. Ожегов С. И. Словарь русского языка / Под ред. Шведовой Н. Ю. — 20-е изд., стереотип. — М.: Русский язык, 1988. — 750 с.
10. Пістун І. П., Хобзей М. К., Березовецький А. П. Основи безпеки життєдіяльності: Навчальний посібник для 7–8 класів. — Львів: В-во «СПОЛОМ», 2001. — 192 с.
11. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — СПб.: Питер, 2002. — 720 с.

Булгакова Е. Ю.

кандидат психологических наук, доцент,
доцент кафедры социальной работы и кадрового менеджмента
Одесского национального политехнического университета

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ БЕЗОПАСНОСТИ
ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОДРОСТКОВ**

Резюме

Работа посвящена исследованию психологических особенностей осознания опасного поведения детьми подросткового возраста. Проведено теоретико-методологическое исследование, направленное на уточнение сущности осознания опасного поведения. Раскрываются концептуальные направления, позволяющие понять механизмы осознания опасного поведения в разных опасных ситуациях.

Ключевые слова: опасность, безопасное поведение, осознание опасного поведения, риск, рискованное поведение.

Bulgakova E. Y.

Ph. D., associate professor,
assistant professor of social work and human resource management
of the Odessa National Polytechnic University

PSYCHOLOGICAL FACTORS TEENAGE LIFE SAFETY

Summary

Paper deals with the psychological characteristics of children awareness of risky behavior teens. Conducted theoretical and methodological research aimed at clarifying the nature of awareness of risky behavior. Disclosed conceptual directions for understanding the mechanisms of awareness of risky behavior in various dangerous situations.

Key words: danger, safe behavior, awareness of risky behavior, risk, risk-taking behavior.

УДК 378.091.212:159.9.072:005.336.2

Варіна Г. Б.

старший викладач кафедри практичної психології
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СТІЙКОСТІ МАЙБУТНЬОГО ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА ЯК КОМПОНЕНТА ЙОГО ПОЗИТИВНОЇ Я-КОНЦЕПЦІЇ У ПРОСТОРІ СУЧАСНОГО КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ

У статті розглянуті основні положення щодо формування професійної стійкості майбутнього практичного психолога, як компонента його позитивної Я-концепції, у просторі сучасного культурно-освітнього простору. Становлення професійної стійкості в освітньому середовищі та практичній діяльності являє собою складний системний процес, що характеризується взаємодією процесів особистісного розвитку, професіоналізації, соціалізації, міжособистісної професійної комунікації та професійної взаємодії. Гармонізація процесу формування професійної стійкості в умовах існуючої культурно-освітньої парадигми буде більш успішною за умови введення у навчально-виховний процес корекційної моделі тренінгу на основі гештальт-терапії з використанням її можливостей в активізації процесів самопізнання та саморозвитку.

Ключові слова: позитивна Я-концепція, професійна стійкість, культурно-освітній простір, особистісний розвиток, професіоналізація, гештальт-терапія.

1. До постановки проблеми. Сучасна вища освіта є каталізатором самостійного переходу суб'єкта від стратегії самоспоглядання до стратегії самоперетворення, перебудови структур суб'єктивного досвіду, що відповідає її завданням у рамках нової гуманістичної парадигми й надає змогу конструктивного використання внутрішніх ресурсів у професійній діяльності.

Оптимізація процесу формування професійної стійкості, як компонента позитивної Я-концепції особистості, в умовах сучасного культурно-освітнього простору майбутніми практичними психологами можлива за рахунок реалізації цілісної системно-структурної програми їх цільової підготовки, максимально наближеної до діяльності. При цьому ступінь реалізації професійної стійкості майбутнього практичного психолога значною мірою залежить від розвитку його діалогічності, духовної і рефлексивної сфер, що забезпечує професійний рівень і особистісно-професійний потенціал. Усвідомлення майбутнім практичним психологом співвідношення вимог професії зі своїми особистісними властивостями спонукає до конструювання власної особистості в рамках професіоналізації і створює умови для конструювання себе як професіонала. Сучасна система вищої освіти ставить завдання щодо всебічного розвитку студентів, але орієнтується в основному на пізнавально-інформаційний підхід і монологічний стиль взаємодії. Однак українське суспільство та прагнення до конкурентоспро-

можності на ринку праці висуває нові вимоги до професіоналізму майбутнього фахівця. У зв'язку з цим виникає низка питань щодо підготовки психолога-практика в умовах реформації культурно-освітнього простору.

2. Аналіз стану розробленості проблеми в спеціальній літературі. Я-концепція як динамічна система уявлень особистості про себе, що існують в усвідомлюваній та неусвідомлюваній формах, в поєднанні з їх емоційно забарвленою оцінкою та поведінковою реакцією, була об'єктом вивчення вітчизняних дослідників. Так, психологічний зміст поняття «Я-концепція» розкрито в роботах М. Й. Боришевського, Т. В. Говорун, І. С. Кона, Ю. М. Орлова, О. Т. Соколової, В. В. Століна, П. Р. Чамати, І. І. Чеснокової та ін. Структура Я-концепції особистості та психологічні характеристики її основних компонентів висвітлені в роботах О. Г. Асмолова, К. А. Абульханової-Славської, І. Д. Беха, М. Й. Боришевського, Л. В. Бороздіної, Л. В. Долинської, Р. М. Грановської, О. Є. Гуменюк, А. В. Захарової, Г. І. Ліпкіної, С. Д. Максименка, А. В. Петровського, Л. С. Рубінштейна, О. Т. Соколової, В. В. Століна, І. І. Чеснокової, І. П. Андрійчук та ін. У дослідженнях М. Й. Боришевського говориться про те, що ідеальний «образ Я» може здійснювати суттєвий стимулюючий вплив на особистість, зокрема актуалізувати в неї потребу в саморегуляції як необхідному засобі досягнення значущої перспективної цілі [1].

У сучасній психологічній літературі систему уявлень про себе, систему Я позначають як Я-концепція, яка чітко програмує визначені типи поведінки і психічні стани особистості, орієнтує її у різноманітних життєвих ситуаціях і здійснює регуляцію діяльності. В психології існують різні підходи до розуміння структури Я-концепції, її компонентів (Р. Бернс, О. Є. Гуменюк, А. В. Захарова, І. С. Кон, А. В. Петровський, С. П. Тищенко та ін.). Більшість психологів, розглядаючи Я-концепцію як складне, багаторівневе утворення, дотримуються трьохкомпонентного підходу до її будови, а саме: 1) когнітивна складова (або образ Я); 2) емоційно-оцінна складова (самооцінка, самоствалення, самоповага); 3) поведінкова складова (саморегуляція та самоконтроль в поведінковій діяльності) [7]. Саме тому професійна стійкість розглядається як інтегративний компонент Я-концепції особистості практичного психолога, що об'єднує вищезазначені три компоненти.

Проблему професійної стійкості особистості вперше сформулював К. К. Платонов, на думку якого професійна стійкість — це така властивість особистості, в якій проявляється інтенсивність, дієвість і стійкість професійної спрямованості [5]. Окремі аспекти професійної стійкості освітлені в працях В. Г. Асеева, Л. І. Божович, Ф. Є. Василюка, Г. Л. Гаврілової, Л. П. Гримак, К. М. Дурай-Новакової, Є. Ф. Зеєра, П. Б. Зільбермана, В. О. Іваннікова, З. К. Коргієвої, П. Л. Коропової, І. Д. Лушнікова, В. С. Мерліна, О. Г. Мороза, Т. В. Осадчава, Н. О. Подимова, П. Є. Решетникова, Е. Е. Симанюка, В. Е. Чудновського та ін. Питання професійної стійкості молодого працівника розглядалися в роботах Н. М. Скородумова і Є. С. Чугунової, де професійна стійкість є такою властивістю особистості, яка виражається в позитивному ставленні людини до трудової діяльності

ті. Дослідники наголошують, що найвищий рівень професійної стійкості знаходить своє відображення в тому, що молоді робітники, отримуючи задоволення в праці, рекомендують навчати цієї професії інших [3]. Таким чином, соціальна та психолого-педагогічна значущість проблеми, необхідність подальшого розширення її теоретичних та експериментальних досліджень і зумовили актуальність теми нашого дослідження.

3. Проблематика роботи. Професійна стійкість майбутнього фахівця являє собою системну якість особистості, обумовлену взаємовідносинами структурних складових системної тріади «особистість — професія — суспільство» і полягає в здатності протягом тривалого часу адекватно відповідати вимогам професійної діяльності в процесі свого кар'єрного росту. Стосовно до конкретної спеціальності професійна стійкість обумовлює її сутнісну, інтегральну характеристику як загальну здатність до ініціювання і регуляції цілеспрямованої активності, самореалізації, самоствердження і безперервного самовдосконалення в процесах освіти, професійного становлення та соціальної взаємодії [4]. Професійна діяльність практичного психолога висуває особливі умови до особистості фахівця, покликаною надавати психологічну допомогу людині у ситуації «неможливості жити». Особистість практичного психолога виступає еталоном психологічного здоров'я і комфорту та є основним інструментом, знаряддям праці. Таким чином, основним завданням системи професійної підготовки практичних психологів має бути сприяння не тільки особистісному розвитку, культивуванню потреби у постійному самовдосконаленні, яке є неможливим без самопізнання, але й формування професійної стійкості, як чинника професіоналізму та конкурентоспроможності майбутнього фахівця. Завдяки сформованості стійкості особистість перестає бути продуктом зовнішніх обставин, набуває здатності до самотворення, самоактуалізації. Адекватна самооцінка та високий рівень рефлексивних здібностей, несуперечлива Я-концепція обумовлюють високий рівень мотивації особистісного і професійного становлення, постійне розширення життєвого простору. Водночас професійна свідомість психолога-практика виступає як відкрита система, що знаходиться у постійній взаємодії з іншими, система інтерсуб'єктна за своєю природою. Це вимагає від фахівця спеціальних умінь збереження власного психічного гомеостазу, витримки і терпіння, тому майбутні практичні психологи повинні володіти хоча б найпростішими методами і прийомами саморегуляції, відбір і використання яких повинні базуватись теж на знаннях про власні особистісні характеристики та професійні вимоги [2]. У гармонізації культурно-освітнього простору, який, до речі, у нас лише структурується та формується, провідним методологічним принципом має бути людиномірність, що, з одного боку, передбачає спрямованість наукових досліджень на інтереси й потреби сучасної цілісної (біосоціодуховної) людини, а з іншого — стає критерієм критичної оцінки наукових і практичних результатів, що не можуть не відображати ментально-ціннісні, світоглядні позиції їхніх авторів [6].

Формування простору Homo educandus не може не бути культурно-освітнім, де культурно-аксіологічні максими людяності посідають провід-

не місце в цілепокладанні, структуруванні змісту й форм діяльності всіх інституцій, а освіта стає способом набуття культурності, значною мірою завдяки саморозвитку особистості. Таким чином, проблематикою роботи виступає пошук шляхів формування професійної стійкості в умовах розвитку культурно-освітнього середовища.

4. Основна мета роботи полягає у аналізі процесу формування професійної стійкості майбутнього фахівця засобами практичної психології в умовах сучасного культурно-освітнього простору.

5. Матеріали експериментального дослідження. У результаті теоретичного аналізу нам удалося виявити компоненти професійної стійкості майбутнього практичного психолога: когнітивний, емоційно-вольовий, мотиваційний, діяльнісний. Експериментальне дослідження проводилося на базі Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (Україна) серед студентів 1–5 курсів, спеціальність «Практична психологія», «Біологія. Практична психологія» та Володимирського державного університету імені Олександра Григоровича та Миколая Григоровича Столетових (Росія) серед студентів 1–5 курсів, спеціальність «Психологія», спеціалізація «Клінічна психологія». Вибірка рандомізована в обсязі 140 студентів. Результати впровадження тренінгової програми «Оптимізація процесу формування професійної стійкості майбутнього практичного психолога, як компонента його позитивної Я-концепції» в рамках навчальної дисципліни «Практикум з групової психокорекції» показали, що всі описані види і засоби формуючого впливу гештальт-технологій адекватні завданням активізації самопізнання, самоаналізу та саморегуляції у студентів. Про це свідчать зміни, які об'єктивно спостерігаються, а також математико-статистична обробка та інтерпретація даних, одержаних на констатуючому і контрольному етапах дослідження. Для констатації значущості змін, які відбулися після корекційної роботи, ми використовували G-критерій. Критерій знаків G призначений для встановлення загального напрямку зрушення досліджуваної ознаки. Висуваємо гіпотези: H₀: Переважання типового напрямку зрушення між отриманими даними є випадковим. H₁: Переважання типового напрямку зрушення між отриманими даними не є випадковим

Після корекційної роботи змінився домінуючий мотив навчання у ВНЗ.

Домінуючим мотивом навчання у ВНЗ для більшості опитаних (41,6 %) після корекційної роботи стає прагнення оволодіти професією та сформувати професійно важливі якості, що зумовлено бажанням професійної самореалізації та самоактуалізації. Також за результатами кореляційного аналізу виявлено: при n = 108 типове зрушення — позитивне. Негативних зрушень 32.

$G_{кр} = \begin{cases} 45(\rho \leq 0,05) \\ 42(\rho \leq 0,01) \end{cases}$ $G_{эмп}$ — кількість нетипових зрушень, тобто

$G_{эмп} = 32$ $G_{эмп} < G_{кр}$. Значить, H₀ — відкидається, а H₁ — приймається.

Після корекційної програми відбулися зміни в оцінці уміння співпереживати і розуміти думки і почуття іншого.

Домінуючим виявлено середній рівень розвитку емпатійних здібностей — 50,6 %. При n = 37 типове зрушення — позитивне. Негативних зрушень не

виявлено. $G_{кр} = \begin{cases} 13(\rho \leq 0,05) \\ 10(\rho \leq 0,01) \end{cases}$ $G_{эмп}$ — кількість нетипових зрушень, тобто $G_{эмп} = 0, G_{эмп} < G_{кр}$. Значить, H_0 — відкидається, а H_1 — приймається.

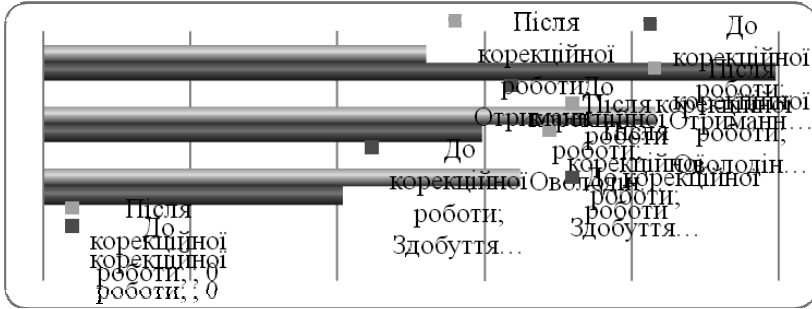

Рис. 1. Динаміка зміни мотиваційної структури навчання у ВНЗ

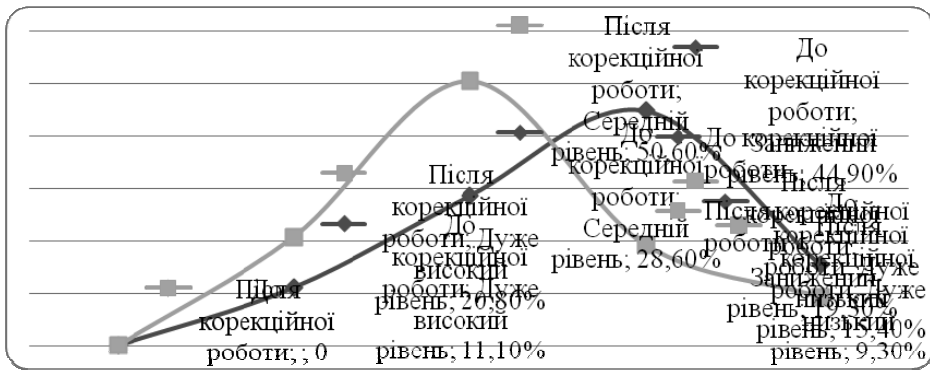

Рис. 2. Діагностика рівня емоційних здібностей майбутнього практичного психолога

За результатами математичної обробки даних встановлено, що зміни у спрямованості особистості обумовлені саме корекційною програмою. Домінуючим виявлено гуманістичний тип спрямованості (39,8 %) та зростання кількості студентів з екзистенціальною спрямованістю в 2,3 рази. При $n = 118$ типове зрушення — позитивне. Негативних зрушень 37.

$G_{кр} = \begin{cases} 50(\rho \leq 0,05) \\ 46(\rho \leq 0,01) \end{cases}$ $G_{эмп}$ — кількість нетипових зрушень, тобто $G_{эмп} = 37, G_{эмп} < G_{кр}$. Значить, H_0 — відкидається, а H_1 — приймається.

В результаті діагностики таких психічних станів, як: тривожність, фрустрація, агресивність, ригідність, виявлено, що у більшості студентів знизився рівень прояву даних психічних станів (тривожність — на 18,5 %, фрустрація — на 25,4 %, агресивність — на 27,8 %, ригідність — на 33,4 %).

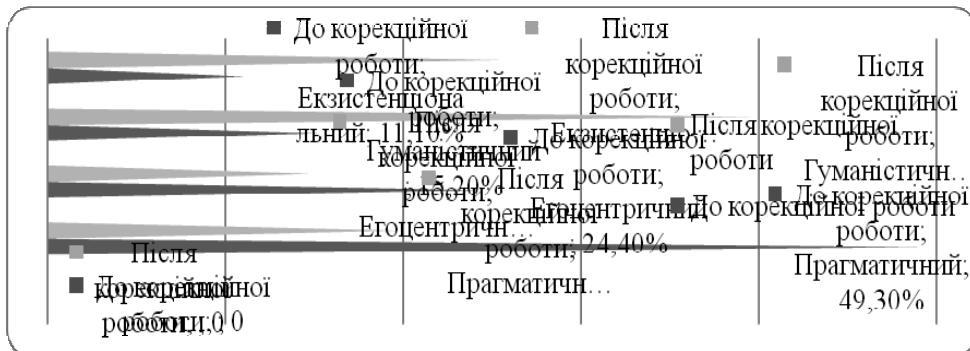

Рис. 3. Динаміка професійної спрямованості особистості майбутнього практичного психолога

Таблиця 1

Визначення психічних станів у майбутніх практичних психологів (після корекційної роботи) N = 140

Рівень прояву	Психічні стани (у %)			
	Тривожність	Фрустрація	Агресивність	Ригідність
Високий	10,4 %	10 %	14,8 %	7,4 %
Середній	52,4 %	54,2 %	40,5 %	38,9
Низький	37,25	35,8 %	44,7 %	53,7

При $n = 118$ типове зрушення — позитивне. Негативних зрушень не виявлено. $G_{кр} = \begin{cases} 50(\rho \leq 0,05) \\ 46(\rho \leq 0,01) \end{cases}$ $G_{емп}$ — кількість нетипових зрушень, тобто $G_{емп} = 0$, $G_{емп} < G_{кр}$. Значить, H_0 — відкидається, а H_1 — приймається.

За результатами контрольного вивчення потреби в саморозвитку та системи саморозвитку ми виявили, що після корекційного впливу більшість студентів (68,6 %) активно прагнуть до реалізації потреби в саморозвитку, спотерігається зростання в 3,5 рази.

При $n = 40$ типове зрушення — позитивне. Негативних зрушень не виявлено. $G_{кр} = \begin{cases} 14(\rho \leq 0,05) \\ 12(\rho \leq 0,01) \end{cases}$ $G_{емп}$ — кількість нетипових зрушень, тобто $G_{емп} = 0$, $G_{емп} < G_{кр}$. Значить, H_0 — відкидається, а H_1 — приймається.

6. Висновки. Результати дослідження підтвердили, що гармонізація процесу формування професійної стійкості, як компоненту позитивної Я-концепції особистості майбутнього практичного психолога, в умовах існуючої культурно-освітньої парадигми буде більш успішною за умови введення у навчально-виховний процес корекційної моделі тренінгу на основі гештальт-терапії з використанням її можливостей в активізації процесів самопізнання та саморозвитку. Становлення професійної стійкості в освітньому середовищі та практичній діяльності являє собою складний системний процес, що характеризується взаємодією процесів

особистісного розвитку, професіоналізації, соціалізації, міжособистісної професійної комунікації та професійної взаємодії. Теоретико-педагогічна модель формування професійної стійкості майбутніх практичних психологів передбачає циклічний, періодично і в міру необхідності (залежно від ситуації) повторюваний процес, що включає п'ять стадій: мотивування до змін; когнітивного накопичення; рефлексії та індивідуального самовизначення; формування відповідної компетентності, відпрацювання необхідних умінь і навичок; закріплення і практичного застосування. До основних детермінант формування професійної стійкості майбутнього фахівця в сучасному культурно-освітньому просторі відносяться наступні фактори: ціннісно-мотиваційні, діяльнісно-результативні, оціночно-рефлексивні, регулятивний, комунікативно-організаторські, статусно-рольові. Нерівномірність і різночасності їх впливу і зміни визначає індивідуальні особливості становлення професійної стійкості і задає необхідну варіативність педагогічної взаємодії та організації освітнього процесу.

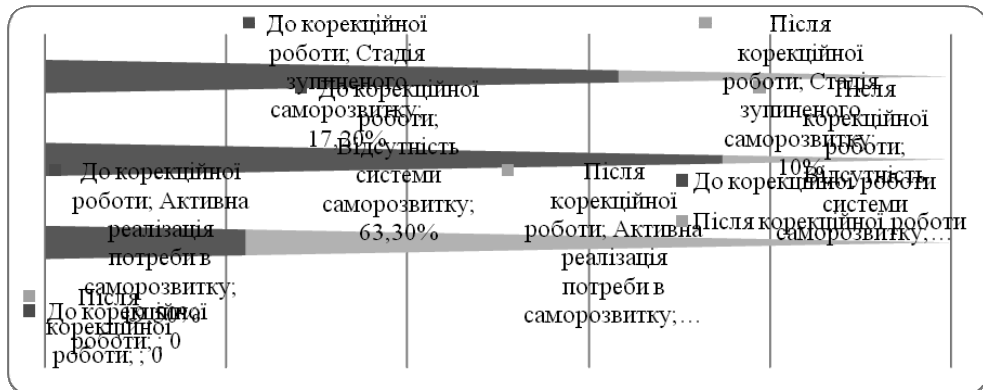

Рис. 4. Динаміка рівня готовності до саморозвитку

7. Перспективами подальших досліджень в даній області виступає розробка методичних рекомендацій щодо організації навчально-виховного процесу у руслі формування професійної стійкості майбутнього фахівця.

Список літератури

1. Боришевский М. И. Влияния позиции подростка на саморегуляцию поведения /М. И. Боришевский // Вопросы психологии — 1972ю — № 5.
2. Забродин Ю. М. Подготовка и переподготовка практических психологов в контексте проблем отечественного высшего профессионального образования / Ю. М. Забродин, В. Э. Палахьян // Психология в вузе. — 2009. — № 2. — С. 6–20.
3. Ковальчук Э. М. Формирование профессиональной устойчивости учащихся средних ПТУ: дис. ... канд. пед. наук. / Э. М. Ковальчук. — Киев, 1988. — 155 с.
4. Кучер В. А. Подходы к определению понятий профессиональной устойчивости // Педагогический журнал. — Ногинск, 2011. — № 1. — С. 83–96.
5. Платонов К. К. Вопросы психологии труда. — М.: Медицина, 1970. — 264 с.

6. Філософські обриси сучасної освіти: монографія / І. Предборська [та ін.]; за заг. ред. І. Предборської. — Суми: Університетська книга, 2006. — 226 с.
7. Чеснокова И. И. Психологическое исследование самосознания / И. И. Чеснокова // Вопросы психологии. — 1984. — № 5.

Варина А. Б.

старший преподаватель кафедры практической психологии
Мелитопольского государственного педагогического университета
имени Богдана Хмельницкого

**ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ
УСТОЙЧИВОСТИ БУДУЩЕГО ПРАКТИЧЕСКОГО ПСИХОЛОГА
КАК КОМПОНЕНТА ЕГО ПОЗИТИВНОЙ Я-КОНЦЕПЦИИ
В ПРОСТРАНСТВЕ СОВРЕМЕННОГО КУЛЬТУРНО-
ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА**

Резюме

В статье рассмотрены основные положения по формированию профессиональной устойчивости будущего практического психолога, как компонента его положительной Я-концепции, в пространстве современного культурно-образовательного пространства. Становление профессиональной устойчивости в образовательной среде и практической деятельности представляет собой сложный системный процесс, характеризующийся взаимодействием процессов личностного развития, профессионализации, социализации, межличностной профессиональной коммуникации и профессионального взаимодействия. Гармонизация процесса формирования профессиональной устойчивости в условиях существующей культурно-образовательной парадигмы будет более успешной при условии введения в учебно-воспитательный процесс коррекционной модели тренинга на основе гештальт-терапии с использованием ее возможностей в активизации процессов самопознания и саморазвития.

Ключевые слова: позитивная Я-концепция, профессиональная устойчивость, культурно-образовательное пространство, личностное развитие, профессионализация, гештальт-терапия.

Varina A. B.

Senior Lecturer, Department of Applied Psychology
Melitopol State Pedagogical University
Bohdan Khmelnytsky

**FEATURES OF PROFESSIONAL STABILITY OF THE STUDENTS
AS A COMPONENT OF ITS POSITIVE SELF-CONCEPT
IN A SPACIOUS MODERN CULTURAL AND EDUCATIONAL SPACE**

Summary

The article describes the main provisions on the formation of the future sustainability of the professional practice of psychology as a component of its positive self-concept, in the space of contemporary cultural and educational space. Becoming a professional stability in the educational environment and action is a complex system process, characterized by the interaction of processes of personal development, professionalization, socialization, interpersonal, professional communication and professional interaction. Harmonization process of the formation of professional stability in the face of current cultural and educational paradigm will be more successful when injected in the educational process of the correctional training model based on Gestalt therapy with its ability to enhance the processes of self-knowledge and self-development.

Key words: positive self-concept, professional stability, cultural and educational environment, personal development, professionalism, Gestalt therapy.

УДК 159.9

Васюк К. М.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Донецького національного університету

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

В статті розглядається філософсько-психологічна проблема темпоральності, зокрема її методологічний аспект, який стосується питання окреслення кола психологічних явищ, що визначаються як темпоральні та розглядаються перспективні напрямки досліджень цього феномену в сучасній психологічній науці.

Ключові слова: життєва перспектива, ментальний простір, просторово-часова організація, темпоральність.

Проблема часу на сьогодні актуальна не лише для фізики та точних наук, психологія теж звертає увагу на час як категорію, що безпосередньо стосується розвитку особистості. Ця традиція досліджень запозичена з філософії, де ціла низка мислителів займалися питаннями часової перспективи та співвіднесенням між собою минулого, теперішнього, майбутнього. Психологією ця проблема була запозичена у вигляді терміну «темпоральність».

Згодом виокремилась навіть окрема гілка психологічних досліджень, узагальнена терміном «темпоральна психологія» — це напрямок досліджень взаємодії людини з вимірами часу і особливості переживання станів, коли сприйняття часу порушене. Також ця фундаментальна проблема навіть зафіксована в основному методологічному принципі психології — принципі історизму, який наголошує, що кожне психічне явище повинно розглядатися через призму зміни умов, в площині часу.

В нашому дослідженні основною **метою** було окреслення проблематики дослідження темпоральності в сучасній психологічній науці та виявлення актуальної проблематики як перспективи для майбутніх досліджень.

Об'єктом дослідження виступила категорія темпоральності.

Предмет дослідження: історія і перспективи розвитку основних проблем в дослідженні темпоральності.

Основний **метод** дослідження: теоретичний аналіз праць з вивчення темпоральності в філософській і психологічній науці.

В сучасній психологічній науці традиції дослідження темпоральності мають витoki в екзистенціальній філософії, де вона протиставляється матеріальному світу. На початку ХХ ст. проблема темпоральності вивчалась більше в філософії. Серед відомих вчених-дослідників цієї теми можна назвати М. О. Бердяєва, В. І. Вернадського, Е. Гуссерля, А. Н. Уайтхеда, М. Хайдеггера. В феноменології темпоральність слугує призмою, через яку розглядаються основні питання психології особистості, соціальних груп, цінностей, які П. Гурвич назвав терміном «повні соціальні явища».

Темпоральний вимір особливим чином трансформує динаміку ціннісно-сміслової сфери, яка відбувається під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх чинників. Цей феномен в класичній психології розглядався досить часто, але основна проблема дослідження темпоральності — методологічна, тобто неоднозначність у визначенні поняття.

Це явище фігурувало під виглядом таких понять, як «життєві простори» (К. Левін), «життєві світи» (Л. Бінсвангер, Ф. Е. Василюк), «становлення суб'єктивної реальності» (В. І. Слободчиков), «формування ментального простору людини» (В. І. Кабрін), «часова транспектива особистості» (К. В. Василевська). Особливу увагу звертають на себе хронотопічні дослідження О. Ухтомського. Він ввів новий психологічний термін «хронотоп», яким намагався пояснити взаємозв'язки психічних і фізіологічних явищ. Вважав часову перспективу тим центром, який об'єднує психіку в єдине ціле.

Його ідеї розвинув М. М. Бахтін, адаптувавши їх до гуманітарних проблем, далеких від фізіології. Особистість людини по суті своїй хронотопічна, тобто вона розвивається в темпоральному вимірі, і час є головним базисом розвитку у абсолютно всіх його проявах [2]. Серед зарубіжних досліджень темпоральності слід особливо відмітити праці Ш. Бюлер, яка досліджувала часову перспективу по відношенню до вікових періодів особистісного розвитку, тобто започаткувала використання категорії темпоральності у віковій психології. Вона намагалася знайти взаємозв'язок між психологічним і біологічним часом особистості та поєднати їх терміном «біографічність».

Також цю проблематику під маскою інших визначень розглядали у психодинамічному напрямку. К. Г. Юнг звертався до проблеми генетичної пам'яті, атрибутом якої є часовий вимір життя не тільки особистості-носія колективного несвідомого, але й пам'яті попередніх поколінь. Як зазначає С. О. Кравченко, окрема особистість вміщує в собі всю феноменологію темпоральності.

У вітчизняній психології проблемою психологічного часу займалися К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьев, О. С. Дмитрієв, Д. Г. Елькін, С. Л. Рубінштейн, Б. І. Цуканов. Узагальнюючи дослідження з цієї проблематики, можна виділити три основних напрямки або рівні вивчення темпоральності в психології: психофізіологічний, психологічний і особистісний [1].

На психофізіологічному рівні основна увага приділяється проблемі адаптації людини до системи часу, орієнтування в часовому просторі, впливу зміни часових характеристик на організм і психіку. Особливо цікавить представників цього напрямку питання про відлік часу, або «внутрішній годинник». Цей складний механізм намагалися пояснити роботою ендогенних процесів, серцебиттям, диханням, циклом обміну речовин, зміною сну і активності. Б. І. Цуканов встановив, що цей механізм неможливо детермінувати якимось монопроцесом в організмі. Ним керує певна зона головного мозку, яка впливає на гіпофіз і через нього керує ритмом роботи залози внутрішньої секреції та іншими циклічними процесами життєдіяльності організму.

Також психофізіологи намагалися використати теорію міжпівкульової асиметрії для пояснення відмінностей у сприйнятті часу у різних осіб. Н. М. Брагіна та Т. А. Доброхотова, досліджуючи порушення сприйняття часу у хворих з ураженнями мозку, дійшли висновку, що індивіди з домінуванням лівої півкулі в більшій мірі орієнтовані на теперішнє і майбутнє, а у випадку домінування правої півкулі — на теперішнє і минуле. В таких результатах присутній елемент фатальності, бо міжпівкульову асиметрію, особливо у дорослих, змінити не можна. Але якщо розглядати таку орієнтованість на іншому рівні, то результати досліджень будуть дещо іншими.

На психологічному рівні людина може відраховувати інтервали часу несвідомо. Це так зване «почуття часу». Його досліджували такі відомі вчені, як Д. Г. Елькін, Ж. Піаже, П. Фресс. Основна дискусія полягала в визначенні питання, чи вроджена чи набута ця здатність. При оцінці часових інтервалів людина використовує різні методи квантування, тобто поділення часового інтервалу на менші проміжки. Подібними засобами квантування можуть бути мовленнєві рухи, зокрема внутрішнє рахування «про себе» Т. М. Козіній вдалося отримати осцилограми мовленнєвих рухів, які засвідчили, що в умовах, де мовленнєвий супровід неможливий, оцінка часових інтервалів різко погіршується.

Відомий дослідник темпоральності в ХХ ст. С. О. Кравченко намагався пов'язати цей феномен з базовими психологічними функціями у вигляді приписування певній часовій перспективі конкретної психологічної функції: пам'ять реалізується в площині минулого, очікування, уява — майбутнього, творчість, натхнення — вічності, мислення — теперішнього [4].

В особистісному плані темпоральність та сприйняття часу вивчали у зв'язку з іншими особистісними характеристиками. Х. Еренвальд виділив два типи осіб — тахіхронічний, який схильний недооцінювати часові інтервали, та брадихронічний, який їх переоцінює. Пізніше було доведено, що подібні відмінності базуються на темпераментальних властивостях нервової системи. Зокрема до першого типу відносяться представники флегматичного темпераменту, а до другого — холеричного. Сангвінічний і меланхолічний являються проміжними, тобто в оцінюванні часу більш точні. Особистісний аспект в дослідженні темпоральності активно вивчався і у вітчизняній психології кінця ХХ ст. В працях В. О. Абульханової-Славської, В. І. Ковальова, Л. Кублицкене, В. Ф. Серенкової активно використовується поняття «особистісний час», яке визначається як психотемпоральна організація особистістю своєї свідомості і самосвідомості, а також діяльності в процесі вибору способу життя.

В. І. Ковальов пов'язував також темпоральність з загальною спрямованістю особистості за двома критеріями: ситуативності — пролонгованості та активності — пасивності. На основі їх співвідношення виділялося чотири темпоральних типи особистості: повсякденний, функціонально-дійовий, споглядально-рефлексивний і творчо-перетворюючий. Л. Кублицкене досліджувала темпоральність у її взаємодії з поняттям «діяльність», зокрема спосіб її організації, співвідношення суб'єктивного та об'єктивного часу і дійшла висновку, що психологічний час має три основні структурні ком-

поненти: переживання, усвідомлення і часова організація діяльності. Вона також виділяла темпоральні психологічні типи за критерієм вміння організувати свій час — оптимальний, дефіцитний, спокійний, виконавчий, тривожний, неоптимальний [1]. Загалом дослідження організації часу протягом життєвого шляху в сучасній психології набуло особливої актуальності. Можливо, така цікавість викликана запитом практики

Також в межах особистісного підходу темпоральність досліджується у взаємодії з емоційною сферою. В працях Е. О. Костандова, М. М. Захарової доведено, що в різних емоційних станах сприйняття часу відрізняється. При переживанні позитивних емоцій час летить швидше. Також проблематика темпоральності торкалася галузі патопсихології та клінічної психології. С. О. Кравченко ввів нове найменування психічних відхилень немедичної природи, яке назвав «темпоральний невроз». Використовується як науковий термін зовсім недавно, з 2009 р., характеризує прагнення людини жити лише в одному психологічно-темпоральному вимірі. Наприклад, в минулому. В зрілому віці найчастіше проявляється фіксацією на минулому, що ускладнює сприйняття нового, уповільнює особистісний розвиток і викликає соціально-психологічну дезадаптацію.

Як бачимо, проблема, яку ми розглядаємо, — міждисциплінарна, тому різні методологічні підходи до неї, на наш погляд, не конкурують, а доповнюють одна одну. І виток різних аспектів темпоральності містяться в різних науках. Психофізіологія і нейропсихологія, наприклад. Започаткували вивчення, здавалось би, такої суто психологічної проблеми, як сприйняття часу.

Окремо в психології стоїть проблема суб'єктивного сприйняття часу. Багато цікавих праць присвячені вирішенню питання: що вважати «теперішнім», «минулим», «майбутнім». І якщо з минулим і майбутнім часом визначитися простіше, то теперішнє представляє для дослідників найбільшу складність. Серйозні наукові дослідження почалися лише наприкінці ХІХ сторіччя. К. Клей показав, що теперішнє в межах нашого сприйняття пролонговане. Це отримало назву «правдоподібне теперішнє», чим підкреслював суб'єктивність нашого сприйняття теперішнього часу на відміну від його розуміння у фізиці та інших точних науках, де воно має невлучно короткий термін існування.

Були спроби навіть зафіксувати цю суб'єктивну тривалість теперішнього. Наприклад, У. Джемс доводив, що воно триває 12 сек. Більш сучасні дослідження Б. І. Цуканова зменшили цей інтервал до проміжку 0,7–1,1 сек. Найбільш популяризовані дослідження теперішнього у гештальт-психологів, що відобразилося в головному психотерапевтичному гаслі «тут і зараз». К. Левін в якійсь мірі зняв питання виміру часових інтервалів тривалості «теперішнього», ввівши термін «часова перспектива особистості». В цьому понятті він висловив свою головну ідею об'єднання минулого і майбутнього в понятті «теперішнє», з урахуванням того, на яку перспективу спрямовані думки суб'єкта, тобто в його теорії проголошується єдність і можливість існування всіх трьох вимірів часу в психологічному полі людини.

Для дослідження темпоральності та психології сприйняття часу в цілому виключне значення мало розмежування досліджень часу як фізичного явища та філософсько-психологічної (суб'єктивної) категорії. М. С. Каган виділяв біологічний, фізичний, соціальний і психологічний час. Більш філософсько орієнтовані дослідники, наприклад, А. В. Дроздова, виділяють навіть екзистенційний час особистості — загальний ритм людського буття, який не може керуватися ні особистою волею людини, ні об'єктивним плином часу [5].

Є. І. Головаха та О. О. Кронік розробили причинно-цільову концепцію темпоральності, в якій запропонували взагалі відмовитися від вимірювання часу як фізичного явища, тобто в точних об'єктивних одиницях. Психологічний час особистості формується на основі переживання особистістю детермінаційних зв'язків між ключовими подіями життя, а отже психологічне сприйняття часу у кожного індивідуальне — для когось він летить швидко і нічого неможливо встигнути, а хтось переживає його як надто повільний [3].

Подібні ідеї темпоральності зустрічаються в концепціях В. Є. Ключко, О. В. Лук'янова, Є. В. Некрасова, Т. О. Ходжабагіянц, але основною одиницею темпорального виміру людини в працях цих авторів вважається ціннісно-смилова сфера. До того ж в цих, більш сучасних, концепціях враховується динаміка (в тому числі і вікова) зміни просторово-часової організації особистості, яка суттєво впливає на часову перспективу. Це пояснює відмінності сприйняття часу в людей різного віку.

Дослідники психології звертаються до питань темпоральності найчастіше у зв'язку з вивченням механізмів виникнення психологічних проблем у людини, а також можливостей їх діагностики і корекції. Як відмічає К. В. Василевська, в складних життєвих обставинах відбувається звуження часової перспективи. Завдання психолога-фахівця — працювати з суб'єктивним теперішнім і зробити менш значущими минуле і майбутнє. В. М. Бородіна в своєму експериментальному дослідженні виявляла чинники, які впливають на зміни в темпоральних вимірах особистості. Одним з ключових вона вважає різкі зміни в життєвій ситуації людини, порушення звичних умов існування, нехай і в бік покращення. На психофізіологічному рівні зміни в темпоральних вимірах викликають зовнішні чинники, наприклад, вживання психотропних речовин, соматичні захворювання, особливі умови праці, екстремальні умови існування.

Окрема проблематика в дослідженні темпоральності — методи. Надзвичайна складність феномену, нематеріальність його, дифузність щодо різних аспектів реальності створюють надзвичайні труднощі в підборі методів діагностики нехай і більш конкретних його проявів. Таким чином, за результатами проведеного нами теоретичного аналізу можна зробити наступні висновки:

– У сучасній науці проблематика темпоральності є міждисциплінарною.

– Традиція наукових досліджень цієї категорії бере початок в екзистенційній філософії, хоча сама проблематика часу має значно довшу історію вивчення.

– Основна методологічна проблема в дослідженні темпоральності — розмаїття визначень та наявність великої кількості споріднених понять, які часто визначають одне й теж явище, але за допомогою різних назв.

– В психологічній науці темпоральність досліджується на трьох рівнях: психофізіологічному, де вона розглядається в контексті проблем адаптації до часових характеристик, біоритмів, зв'язку з роботою головного мозку, міжпівкульової асиметрії; на психологічному — розглядає проблеми сприйняття часу та вплив на цю здатність основних структур психіки, таких як процеси, стани, властивості (емоції, темперамент, уява, мислення тощо); на особистісному — виділяються різні типології особистості, які спираються на різні аспекти темпоральності. На сучасному етапі найбільш перспективними напрямками досліджень являються вивчення категорії теперішнього та знаходження «кванту» суб'єктивного виміру часу особистістю, а також розробка методів і методик дослідження власне темпоральності, а не окремих аспектів її прояву.

Список літератури

1. Абульханова-Славская К. А. Личностная регуляция времени // Психология личности в социалистическом обществе. Личность и ее жизненный путь / под ред. Л. Б. Ломова. — М.: Наука, 1990. — С. 114–129.
2. Болотова А. К. Психология организации времени / А. К. Болотова. — М.: Аспект Пресс, 2006. — 254 с.
3. Головаха Е. И. Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. — Киев: Наукова Думка, 1984. — 207 с.
4. Кравченко С. А. Темпоральная психология/ С. А. Кравченко, — М.: ЭКСМО, 2009. — 583 с.
5. Финогенов В. Н. Темпоральность бытия (философский анализ): автореф. дис. ... д-ра философских наук/ Валерий Николаевич Финогенов, спец. 09.00.01 — Онтология и теория познания. — Екатеринбург, 1992. — 27 с.

Васюк Е. Н.

кандидат психологических наук,
доцент кафедры психологии
Донецкого национального университета

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЙ ТЕМПОРАЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Резюме

В статье рассматривается философско-психологическая проблема темпоральности, в частности ее методологический аспект, который касается вопроса выделения круга психических явлений, что определяются как темпоральные, и рассматриваются перспективные направления исследований этого феномена в современной психологической науке.

Ключевые слова: жизненная перспектива, ментальное пространство, пространственно-временная организация, темпоральность.

Vasjuk E. N.

Ph. D., assistant professor of psychology at Donetsk National University

**METHODOLOGICAL PROBLEMS RESEARCH TEMPORALITY
IN MODERN PSYCHOLOGICAL SCIENCE**

Summary

In the article we have described philosophical and psychological problem of the temporalnost and its methodological aspect. It concerns a question about definitions of a circle of the temporalistical phenomena, and we have analyzed perspective directions of researches of this phenomenon in modern psychological science.

Key words: existential organization, mental space, temporalnost, vital respect.

УДК 159.920.2:319

Васютинська О. Г.

здобувач кафедри диференціальної та спеціальної психології
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ОСОБИСТІСНА ПАСІОНАРНІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Стаття присвячена стану розробленості проблеми особистісної пасіонарності. Пасіонарність розглядається як сукупність властивостей психіки та якостей особистості, що забезпечують її активну життєву позицію, спрямовані на вдосконалення особистості і суспільства, базуються на особистісній активності і мають суспільну значущість: цілеспрямованість, здібність до подолання перешкод і до наднапруги, компліментарність, адаптивність, розвинену інтуїцію, конструктивну агресивність і зрілу емоційність. В дослідженні пасіонарності виділяються біогенетичний, психофізіологічний, загальнопсихологічний, диференціальний, психоаналітичний, гендерний, психолого-педагогічний підходи та дослідження пасіонарності як чинника девіантної поведінки.

Ключові слова: пасіонарність, особистісний потенціал, характерологічна домінанта, життєстійкість особистості.

Асиміляція в сучасному науковому просторі української психології багатьох інноваційних дефініцій, до яких ми відносимо поняття пасіонарності, суттєво збагатить науку та дозволить поглибити розуміння процесу становлення психологічно зрілої особистості. Фундаментальні основи пасіонарної теорії етногенезу були закладені Л. М. Гумільовим [1]. Значення цього наукового відкриття для світової науки є величезним та до кінця не оціненим.

В нашому теоретико-емпіричному дослідженні підприємня спроба осмислення явища пасіонарності саме як психологічного феномену, оскільки сам засновник теорії пасіонарності, Л. М. Гумільов, не зробив самостійних досліджень пасіонарності (хоча в його наукових працях безліч згадок про пасіонарність і пасіонаріїв), а надані визначення, на наш погляд, є неоднозначними та спірними. Він називав пасіонаріями людей енергійних, активних, емоційних, але нічого не казав про конкретні риси характеру або властивості темпераменту, які й складають основу пасіонарності.

Ми розглядаємо пасіонарність як сукупність властивостей психіки та якостей особистості, які забезпечують її активну життєву позицію, спрямовані на вдосконалення особистості і суспільства, базуються на особистісній активності і мають суспільну значущість: цілеспрямованість, здібність до подолання перешкод і до наднапруги, компліментарність, адаптивність, розвинену інтуїцію, конструктивну агресивність і зрілу емоційність. Фактично пасіонарність — підвищене прагнення особистості до активної діяльності, найчастіше спрямоване на суспільні цілі. Негативними проявами пасіонарності можуть бути схильність до надситуативної активності та ургентної адикції.

Аналіз нечисленних досліджень у цьому напрямку дозволяє нам виділити наступні напрямки у вивченні пасіонарності особистості: біогенетичний (Л. М. Гумільов, К. П. Іванов); психофізіологічний (Л. Л. Васильєв, М. В. Голіков, Л. П. Павлова); загальнопсихологічний (В. О. Мічурин, В. М. Русалов); диференціальний підхід (Л. М. Гумільов); психоаналітичний (І. С. Зіміна, К. Фрумкін); гендерний (Л. М. Гумільов, В. В. Розанов); психолого-педагогічний (І. С. Зіміна); дослідження пасіонарності як чинника девіантної поведінки (Д. Г. Давидов).

Зупинимося коротко на кожному з означених підходів.

Біогенетичний підхід в дослідження пасіонарності (Л. М. Гумільов, К. П. Іванов)

В контексті даного підходу пасіонарність визначається не тільки як особистісна властивість, але ще і як біологічна ознака, викликана мікромутацією. Пасіонарність, на думку Л. М. Гумільова та К. П. Іванова, є спадковою ознакою, тобто вона генетично детермінована, а пасіонарний генотип розсівається по популяції шляхом випадкових статевих зв'язків. Число пасіонарців нікчемне, але вони за рахунок своєї надмірної енергії створюють етнічні системи. Тобто пасіонарність викликається мутаціями та генетично наслідуються.

Психофізіологічний підхід в дослідження пасіонарності (Л. Л. Васильєв, М. В. Голіков, Л. П. Павлова)

Даний підхід спрямований на пояснення становлення основних механізмів пасіонарності у мозковій нейрональній системі, які, на думку Л. П. Павлової, починаються з розгортання «максимізації дії». Вченими, які працювали у цьому напрямку, була розроблена ергографічна модель, яка допомагає долати гостре стомлення, виявляє людей «довгої волі» із зростанням надмірної енергії по ходу діяльності, у яких немає «запасу» енергії, але є величезний резерв фізіологічної лабільності — високий адаптаційний потенціал пасіонарія.

Загальнопсихологічний підхід (Л. М. Гумільов, С. П. Диков, В. О. Мічурин, В. М. Русалов)

«Пасіонарність» як категорія загальної психології може виступати специфічною характерологічною домінантою, непереборуваним внутрішнім прагненням (усвідомленим або, частіше, неусвідомленим) до діяльності, спрямованої на здійснення якої-небудь мети (часто ілюзорної). На думку Л. М. Гумільова, пасіонарії — це люди «довгої волі», тобто вольові, такі, що володіють високою саморегуляцією діяльності. На жаль, жодне з тверджень, які дійсно представляють інтерес з точки зору психології, автором не були обгрунтовані, тому ми можемо робити припущення про природу

та внутрішньопсихологічне походження пасіонарності особистості. На наш погляд, саме відсутність чіткої теоретичної та емпіричної бази в дослідженні пасіонарності дозволяє нам робити акцент на її психодинамічному походженні, яке в подальшому дозволить по-новому класифікувати характер особистості з урахуванням ступеня вираженості пасіонарних рис.

Диференціальний підхід (Л. М. Гумільов)

Л. М. Гумільовим була зроблена спроба диференціювати особистості за ступенем вираженості пасіонарності. Так, ним були виділені пасіонарії, непасіонарії, які, у свою чергу, поділялися ним на гармонійних та субпасіонаріїв. Для пасіонаріїв домінуючими є їхня потреба в активності, підвищена тяга до дії, непереборюване внутрішнє прагнення до цілеспрямованої діяльності, завжди пов'язаної із зміною оточення.

Всю останню і чисельно переважну частину людства, тобто непасіонаріїв, Л. М. Гумільов розділив на дві численні групи: людей гармонійних і субпасіонаріїв. Субпасіонарії несуть в собі негативні оцінювання вченого, який каже про негативну пасіонарність у їхньому характері, він виділяє дві групи субпасіонаріїв: більш адаптивну (нездібних регулювати жадання) і пасивну, близьку до явної патології (нездібних задовольняти жадання).

Група особистостей з нульовою пасіонарністю (або гармонійні) характеризуються здібністю до повноцінної адаптації до середовища, але не проявляють підвищеної цілеспрямованої активності, властивої пасіонаріям.

Психоаналітичний підхід (І. С. Зіміна, К. Фрумкін)

Якщо Л. М. Гумільов вважав, що енергія пасіонаріїв — це жива речовина біосфери Землі, активна геологічна сила, то К. Фрумкін підкреслював, що джерело психічної енергії розташоване не стільки у космосі, скільки у самій людині, тобто це є сексуальна енергетика. На наш погляд, психоаналіз не в змозі пояснити та семантично наповнити такі явища, як психічна втома, відмінності в життєвій силі тощо, тому й використовувати психоаналіз для дослідження пасіонарності некоректно.

Але, на думку І. С. Зіміної, традиційні методи (діагностична бесіда, спостереження, аналіз результатів діяльності, проєктивні методики) можуть визначити енергетичний потенціал особистості (пасіонарії, персистенти, субпасіонарії), наявність умов для реалізації наявного потенціалу, ступінь невротичності, якщо потенціал особистості використовується не повною мірою [2].

Гендерний підхід (Л. М. Гумільов, В. В. Розанов)

На думку Л. М. Гумільова, чоловіки більш пасіонарні, аніж жінки, у яких більш проявлений інстинкт самозбереження, що дозволяє їм уникати ризикованих дій та ситуацій [1]. Жінка (особливо жінка-мати) прагнучиме вижити там, де чоловік-пасіонарій буде у перших рядах у пошуку небез-

пеки. А до популяції гармонійних осіб Л. М. Гумільов відносить велику частину населення (як чоловіків, так і жінок). В. В. Розанов для вимірювання сили статі у чоловіка вводить восьмибальну шкалу, на вершині якої розташовані саме пасіонарії. Ми, спираючись на сучасні дослідження з гендерної психології (С. Бем, Є. Л. Базика, Л. В. Шподар та ін.), вважаємо, що і чоловіки, і жінки однаково здібні до прояву пасіонарності, тільки енергія цієї пасіонарності спрямована на різні цілі (аналогічно, як у поглядах Смекала-Кучери на природу спрямованості особистості, спрямованість «на себе», «на задачу» та «на взаємодію» також має гендерні аспекти).

Друга діагностична ознака пасіонарності, яка має гендерний окрас — це сексуальність: сила і прояви відповідно до віку.

Психолого-педагогічний підхід (І. С. Зіміна)

Особистісна активність є основною складовою в розвитку людини. Тому причиною багатьох негативних наслідків у розвитку особистості дитини психологи і педагоги вважають пасивність сучасних дітей. В дитинстві, особливо на ранніх етапах онтогенезу, людина є максимально активною, рухливою, допитливою. Уся життєдіяльність — пізнання навколишнього світу і себе на цьому світі. На жаль, багато дітей вже в ранньому дитинстві привчаються до пасивності. Тому для збереження особистісної активності не тільки у формі рухливих ігор та інших форм фізичної активності, але і у вигляді різних стійких особистісних рис, формування пасіонарних рис на ранніх етапах онтогенезу є дуже важливою і актуальною проблемою.

Конкретні теоретико-емпіричні дослідження у цьому напрямку майже відсутні. Можемо навести результати дослідження І. С. Зіміної щодо особливостей пасіонарних рис дітей дошкільного та молодшого шкільного віку [2]. На думку автора, пасіонарні діти активні, життєрадісні, зацікавлені подіями та явищами оточуючого середовища. Виділені І. С. Зіміною основні якості пасіонарної особистості дитини представляють теоретичний і практичний інтерес.

Становлення пасіонарних якостей та їхній перехід у соціально значущу діяльність відбувається впродовж всіх періодів дитинства, але найбільш чутливими щодо формування цієї характеристики є дошкільний та молодший шкільний вік.

Пасіонарність дошкільників, за І. С. Зіміною, характеризується високим рівнем рухової активності. Маленькі пасіонарії енергійні, допитливі, рухливі, емоційні. Але їхня пасіонарність знаходиться на стадії розвитку, потребує постійних психолого-педагогічних впливів дорослих: в області емоційної сфери (від простих і нестійких емоцій до складних, контрольованих), вольової сфери (розвиваючи наполегливість, цілеспрямованість), потреб (розвиваючи потреби від вітальних до ідеальних). Ігрова діяльність і експериментування — область прикладання пасіонарних зусиль. Не даремно по активності і творчості ігрової діяльності можна прогнозувати майбутню трудову діяльність дорослої людини. Тобто у дошкільників закладаються основи ділової (діяльнісної) пасіонарності.

Пасіонарність молодших школярів, на думку автора, переважно спрямована на отримання знань [2]. В молодшому шкільному віці фактично відбувається виокремлення самостійних видів пасіонарності — інтелектуальної та діяльнісної [2]. Діяльнісна пасіонарність молодшого школяра удосконалюється через суспільну діяльність в учбовому колективі, в цей період відбувається пошук застосування своїх здібностей, ділової активності, тому молодші школярі схильні міняти область захоплень дуже часто. Але, на наш погляд, подібна диференціація видів пасіонарності є некоректною, оскільки через виділення окремих її видів втрачається «пасіонарний дух» особистості, унікальність цієї особистісної характеристики, яка робить суб'єкта діяльності неповторним та завзятим.

Дослідження пасіонарності як чинника девіантної поведінки (Д. Г. Давидов)

Психопрофілактична робота з людьми, схильними до девіантної поведінки, у світлі пасіонарності бачиться як підтримка певного гомеостазу: задоволення основних потреб; підкріплення соціально-прийнятних форм поведінки; блокування шляхом покарання неправильних форм поведінки тощо [5].

Як нами було сказано вище, в існуючій літературі проблема пасіонарності відображена слабо, але проведений аналіз дозволив нам побачити можливість впливу пасіонарності на формування девіантної поведінки. Це пов'язано з тим, що пасіонарність не пов'язана з етичними установками особистості, а відповідно активність пасіонаріїв може бути спрямована як в соціально-корисну сторону, так і у бік асоціальної поведінки аж до злочинної (ця негативна тенденція посилюється тим, що пасіонарні особистості заради досягнення своєї мети можуть ігнорувати інтереси інших людей і потребу у власній безпеці).

Крім того, саме пасіонарна поведінка, незалежно від її спрямованості, пов'язана з ігноруванням інстинктів самозбереження, тобто вона часто представляє загрозу для здоров'я, приводить до захворювань і передчасної загибелі. Спроби ж примусово обмежити активність пасіонаріїв безрезультатні, оскільки їх діяльна енергія все одно знайде вихід у вигляді деструктивних вчинків. Крім того, неможливість реалізації цієї активності буде пов'язана для пасіонарія з досить сильним психофізіологічним стресом і загрозою розвитку психосоматичних захворювань.

Отже, поряд з іншими контекстами в дослідженні пасіонарності, вона може бути розглянута як одна з передумов розвитку погроз здоров'ю людини, а розкриття суті пасіонарності сприятиме повнішому розумінню механізмів девіантної поведінки, розробці конкретних технологій з її корекції та попередженню погроз здоров'ю.

Таким чином, дослідження пасіонарності виявляє багатозначний і різноплановий смисловий зміст цього особистісного феномену. Разом з тим, до сих пір пасіонарність як проблема і об'єкт саме психологічного дослідження визначена нечітко. У проаналізованій нами психологічній літературі

пасіонарність як цілісне психічне явище вивчена недостатньо послідовно; психологічні чинники розвитку пасіонарності в процесі становлення особистості не структуровані; психологічні умови оптимізації особистісної пасіонарності як наявність в навколишньому міжособистісному середовищі таких якостей, які доповнюють, гармонують з особистісними якостями конкретного індивіда, залишаються поки що слабо розробленими. Звідси виникає суперечність між гострою необхідністю досліджувати пасіонарність особистості і фактичним рівнем розробленості даної проблеми в психологічній науці.

Зокрема, не вивчений акмеологічний аспект розвитку особистості в контексті її пасіонарних рис. Дана суперечність створює проблему, суть якої в тому, що особистість розглядається ізольовано, поза найближчим особистісним контекстом, тим самим пасіонарність зовсім ігнорується як чинник особистісного зростання. Але аналіз нечисленних першоджерел дозволив виділити деякі наукові підходи в дослідженні пасіонарності, а саме, біогенетичний, психофізіологічний, загальнопсихологічний, диференціальний, психоаналітичний, гендерний, психолого-педагогічний підходи та дослідження пасіонарності як чинника девіантної поведінки.

Список літератури

1. Гумилев Л. Н. Этногенез и проблемы этнической психологии / Л. Н. Гумилев, М. И. Коваленко // Актуальные проблемы этнической психологии. — Тверь, 1992. — С. 43–47.
2. Зими́на И. С. Диагностика пассионарности личности с точки зрения психоанализа / И. С. Зими́на // Вестник психоанализа. — 2010. — № 1. — С. 23–27.
3. Васильев Л. Л. Принцип доминанты в психологии / Л. Л. Васильев // Вести ЛГУ. — 1950. — № 9. — С. 32–38.
4. Голиков Н. В. Важнейшие проблемы, поднятые А. А. Ухтомским, и их значение для современной физиологии / Н. В. Голиков // 90-летие академика А. А. Ухтомского. — Л., 1975. — С. 30–44.
5. Давыдов Д. Г. Пассионарность как фактор отклоняющегося поведения / Д. Г. Давыдов // Материалы междисциплинарной научно-практической конференции «Здоровьесберегающие образовательные технологии». — М.: СГА, 2007. — С. 67–79.
6. Павлова Л. П. Следовые процессы как основа изменения работоспособности при утомлении и работоспособности по И. И. Сеченову / Л. П. Павлова // Нервная система. — 1970. — № 11. — С. 105–113.
7. Русалов В. М. О природе темперамента и его месте в структуре индивидуальных свойств человека / В. М. Русалов // Вопросы психологии. — 1985. — № 1. — С. 45–58.

Васютинская О. Г.

соискатель кафедры дифференциальной и специальной психологии
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

ЛИЧНОСТНАЯ ПАССИОНАРНОСТЬ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Резюме

Статья посвящена состоянию разработанности проблемы личностной пассионарности. Пассионарность рассматривается как совокупность свойств психики и качеств личности, обеспечивающих ее активную жизненную позицию, направленных на совершенствование личности и общества, базирующихся на личностной активности и имеющих общественную значимость: целенаправленность, способность к преодолению препятствий и к сверхнапряжению, комплиментарность, адаптивность, развитую интуицию, конструктивную агрессивность и зрелую эмоциональность. В исследовании пассионарности выделяются биогенетический, психофизиологический, общепсихологический, дифференциальный, психоаналитический, гендерный, психолого-педагогический подходы и исследования пассионарности как фактора девиантного поведения.

Ключевые слова: пассионарность, личностный потенциал, характерологическая доминанта, жизнестойкость личности.

Vasyutinskaya O. G.

competitor of department by a differential and special psychology
Odessa national university of the name of I. I. Mechnikov

PERSONALITY PASSIONARITY AS PSYCHOLOGICAL PROBLEM

Summary

The article is devoted the state of developed of problem of personality passionarity. Passionar is examined as an aggregate of properties of psyche and qualities of personality, providing its active vital position, directed on perfection of personality and society, being based on personality activity and having public meaningfulness: purposefulness, capacity for overcoming of obstacles and to сверхнапряжению, комплиментарность, adaptiveness, developed intuition, structural aggressiveness and mature emotionality. In research passionar is selected biogenetic, psychophysiology, general psychological, differential, psycho-analysis, gender, psyche-pedagogical approaches and researches of passionarity as a factor of deviant conduct.

Key words: passionarity, personality potential, character dominant, hardiness of personality.

УДК 159.92

Векличева К. Ю.

Студентка ІПО ІПР УМО (г. Донецьк)

ТЕМПОРАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ОПИСАНИЕ СТРАХА ПОЗНАНИЯ НОВОГО В УЧЕБНОМ ПРОЦЕСЕ

В статье делается попытка темпоральной концептуализации распространенного феномена «интеллектуальной лени» студентов как «страха нового». Синтезируются идеи экзистенциальной психологии, теории систем, диалектического материализма. Предлагаются практические рекомендации для развития творческого потенциала студентов-психологов.

Ключевые слова: страх, когнитивный диссонанс, системность, стабильность, изменчивость, осознание.

Целью данной статьи является синтез некоторых психологических концепций динамики личностного развития относительно конкретной и знакомой любому преподавателю вуза проблемы — «интеллектуальной лени» студентов. Определенную оригинальность статье придает то, что ее автор — студент. Больше данная тема обсуждается среди преподавателей.

Для обобщения, а, точнее, концептуализации, были взяты некоторые идеи экзистенциальной психологии, теории систем, деятельностной теории эмоций, теории ментальной репрезентации, диалектического материализма в его гегелевском понимании.

Отправной точкой наших рассуждений является известное положение С. Л. Рубинштейна о настоящем (по его выражению, о том, что «непосредственно дано, как нечто наличное») как о «естественной отправной точке» [4]. Соответственно, и прошлое и будущее могут быть определены лишь через отношение к настоящему.

Процесс познания, конкретнее — обучения в вузе, представляется весьма наглядным для демонстрации закономерностей соотношения темпоральных категорий в человеческом сознании, интенсивным и постоянным в течение долгого времени переходом от прошлого (прежних ментальных репрезентаций) к будущему (к новым, более сложным репрезентациям). В настоящем же происходит порою довольно драматичное переживание конфликта несоответствия этих репрезентаций. Состояние, соответствующее этому переживанию, можно определить в том числе как когнитивный диссонанс, тем более выраженный, чем выше познавательная активность студента. Особенно ярко это проявляется при изучении психологии — наиболее, пожалуй, противоречивой современной науки.

Любознательный студент-психолог, сталкиваясь с разнообразными, порою противоречивыми объяснениями одного и того же, регулярно испытывает когнитивный диссонанс [5]. Менее любознательный студент обычно уменьшает его, выбрав наиболее понятную ему или авторитетную точку зрения, и отбрасывает остальные. Тот студент, для которого познаватель-

ная потребность является ведущей, чаще идет по пути синтеза, хотя это и связано с дискомфортом, и постепенно создает собственную мета-модель психики. Поэтому уточним предмет нашего обсуждения — творческий процесс познания.

Для описания процесса познания в данном представлении удобно воспользоваться некоторыми положениями теории систем. В частности, о том, что, как указывает В. А. Ганзен, сохраняется лишь та система, в которой существует баланс тенденций к стабильности и к изменчивости [1]. Тенденция к стабильности проявляется в направленности активности человека на поддержание существующего состояния и на блокировку каких-либо изменений. Тенденция к изменчивости — это активность, направленная вперед, на познание нового, на взаимодействие и переход от уже имеющегося и известного к новому и не познанному. Тенденция к стабильности и тенденция к изменчивости противоборствуют, но с точки зрения гегелевской диалектики и одновременно — принципов даосизма, именно их взаимодействие и обеспечивают гармонию, в нашем случае — творческое познание.

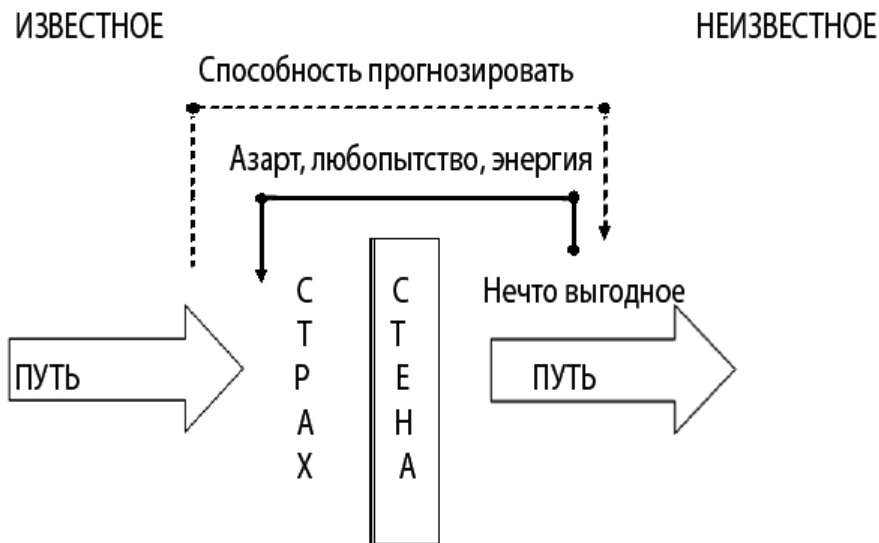
На уровне личностных черт тенденция к стабильности проявляется в интеллектуальной лени, а на эмоциональном — в переживании страха, зачастую неосознанного. Новое знание предполагает новый способ поведения, решение, необходимость приложить усилия и рискнуть. А человеку проще вести себя привычным способом. Таким образом, можно сказать, что человек, преодолевший страх перед неизвестностью, должен быть трудолюбивым. Это не обязательное условие или не обязательная характеристика этого человека, но возможная сторона его характера.

Что же касается страхов, особенно неосознаваемых, то по этому поводу давно и подробно высказалась экзистенциальная психология. С ее точки зрения, все люди испытывают страх. Особенности этого страха обусловлены как личным, индивидуальным опытом человека, так и особенностями культуры, общества, в котором он вырос и к которому принадлежит. В настоящее время большинством экзистенциалистов в западном обществе принято выделять страхи соответственно базовым экзистенциальным проблемам свободы — ответственности, смерти, одиночества и абсурда (смысла) [7]. Рассматриваемый здесь страх познания является, на наш взгляд, производным от экзистенциальных, более частным его аспектом. Представляется, что как объяснение сущности, так и методы практической работы с экзистенциальными страхами могут быть весьма продуктивными для развития личности в учебном процессе.

С точки зрения психосемантики темпоральности очень интересно, что обычно говорят о страхе «перед» чем-то. На наш взгляд, употребление предлога «перед» указывает на страх как на что-то предшествующее и в то же время играющее роль маячка, сигнала, что что-то не так, как раньше. Это признак, что реальность изменилась, что она, похоже, не соответствует ожиданиям, планам. Еще раз повторим, что в учебном процессе страх перед познанием нового осознается довольно редко, и чаще в сознании представлен как та самая «интеллектуальная лень».

Итак, при встрече с новым закономерно возникает страх. Это естественная реакция и своеобразный экзамен для человека: способен ли он расти и идти дальше, может ли он развиваться? Видимо, не случайно «открытость новому опыту» является одним из параметров, входящих в знаменитую «большую пятерку». Оба способа обращения со страхом в природе человека, и этот экзамен сдается заново в каждой новой ситуации, но условно можно выделить две категории по реакции на страх познания. Для этого сначала предложим графическую метафору личностного развития.

Представим, что на Пути у человека стоит Стена. То пространство, где он сейчас, можно обозначить как Известное, а пространство за стеной — Неизвестное. Известное — это то, что человек сейчас уже имеет, его прошлое, его опыт и знания о реальности. Неизвестное — это какая-то часть реальности, которая находится в будущем, она не может быть известной по естественным причинам. Стена — это состояние человека, промежуточное положение, когда он может перешагнуть; это неопределенность, момент, когда человек не знает, как же будет потом, но, находясь в настоящем, уже задумывается над этим. Намеченный Путь человека — это его тенденция к изменчивости, активность. Стена — это тенденция к стабильности, потому что даже само состояние неопределенности заставляет остановиться и прекратить стремления изменить. На расстоянии шага до Стены находится Страх перед Неизвестным. Это тот маячок, который предупреждает человека, что реальность вскоре изменится. Вот и стоит человек, решается, либо сразу же переступает и идет, познает, все дальше и дальше отдаляя от себя эту Стену.

Еще точнее было бы изображать этот процесс, не как Путь и Стену, а как линию с некоторыми точками. Человек движется от точки к точке, либо переходя, либо останавливаясь, не в состоянии возобновить движение.

У некоторых людей страх выполняет роль своеобразного тормоза, не позволяя двигаться дальше, то есть мыслить, рассуждать, предполагать и строить планы, и вынуждает «застыть». Застывание закономерно выражается в том, что человек начинает сужать свое виденье ситуации, ограничивать свою реальность, а зачастую и не позволяет другим расширять свой мир — чтобы сохранить в неприкосновенности свой. В студенческих группах это выражается в неприязни интеллектуально пассивной части студентов к «высочкам», задающим «лишние» вопросы преподавателям и вообще «слишком умным».

Другие люди любят находиться на грани, испытывать этот страх. Все равно идут на риск, окунаются в неизвестность, упиваются страхом, совершают то, что опасно для их жизни. У них к страху может добавляться азарт, любопытство, которые меняют ход событий.

Наиболее полным, на наш взгляд, объяснением этого феномена является концепция надситуативной субъектной активности В. А. Петровского [3]. В частности, он предлагает в качестве способов преодоления шаблонности мышления рефлексию «надсознательного» понятийного и операционального аппарата науки, а также прием «последовательной акцентации» — своеобразное отстранение предмета познания от привычных наглядных моделей. Однако на основе нашего анализа ее можно дополнить еще одним предположением.

Видимо в самом страхе есть некая движущая сила, энергия, которая может провоцировать человека на активность, добавляет решительности, является толчком. Возможно, в страхе есть потенциал, который можно использовать для успешного преодоления трудностей, изменения текущей ситуации. Очевидным является то, что для использования ресурса необходимо его осознание, конкретными формами могут быть самоанализ, психотерапия, консультирование.

Проживание страха перед неизвестностью можно представить как аспект кризисного состояния, когда психика человека особенно активно работает над адаптацией к новой среде, пройдя «точку зависания», в которой происходила первоначальная ориентировка. Это удивительный момент, когда кажется, будто все застыло. Все остальные мелкие проблемы, которые волновали и отвлекали раньше, уже не имеют такой ценности и не занимают сознание. Это период серьезной концентрации и поиска решения. Иными словами, страх «привязывает» энергию человека к новому, в конструктивном случае заставляя интегрировать новую информацию. Возможно, как раз необычное состояние, ощущение сильной энергии в себе либо вонне (Бог, Судьба) и пугает человека.

В этой части анализа удобно воспользоваться концепцией функционирования психики как процесса непрерывного прогнозирования И. М. Фейгенберга [6]. Коротко ее можно выразить в авторской формуле ВИДЕТЬ — ПРЕДВИДЕТЬ — ДЕЙСТВОВАТЬ. С ее точки зрения, даже во время сильного стресса, сохраняется способность предугадать, спрогнозировать дальнейшие события. Возможно даже, что сам страх и провоцирует эту способность, является катализатором: человек в неизвестности уже успел

разглядеть что-то, что его привлекает. Появившееся влечение он усиливает тем напряженным состоянием, которое спровоцировал страх, и так появляется азарт, любопытство, желание заглянуть, приподнять занавес. Нам кажется, это чудесный процесс, если человек пытается его отслеживать, это влечение можно использовать, то есть страх становится инструментом, который может не тормозить, а наоборот, толкать вперед. Позволяет видеть цель более прямо, пусть и ограниченно, так как страх уже отсеял более мелкие проблемы, скорректировал в сознании иерархию важности. Подробным рассмотрением всей ситуации можно заняться уже после того самого шага, когда Стена преодолена и под ногами новый Путь. Иначе говоря, страх активизирует состояние, благодаря чему человек более широко видит спектр возможностей, разные пути, опасности, которых не заметил бы в обычном своем состоянии.

Практические способы преодоления страха неизвестности достаточно разработаны. Упомянем лишь концепцию дивергентного мышления, тренинги креативности, теорию решения изобретательских задач. Именно для студентов-психологов особенно, на наш взгляд, уместен метод экофасилитации формирования смыслообразующих мотивов учебной деятельности в условиях управляемого кризиса, разработанный П. В. Лушиным [2]. Однако для большинства таких концепций страх познания не является центральной категорией. Мы же предлагаем уделить ему больше внимания, сославшись на известный каждому феномен: чем выше страх перед прыжком, тем больше удовольствия и гордости после прыжка. Уточним только, что «выше страх» при этом означает «лучше осознан».

Выводы

1. Страх познания является производным от базовых экзистенциальных страхов и присущ каждому человеку.

2. В процессе обучения студентов-психологов он особенно актуален, но редко осознается и проявляется чаще в форме «интеллектуальной лени».

3. Студенты с высокой познавательной активностью ближе к осознанию этого страха и чаще сталкиваются с тормозящим влиянием малой группы. Поэтому они больше нуждаются в психологической помощи для дальнейшего развития своего творческого потенциала.

4. Преодоление активными студентами страха познания может способствовать активизации и инертной части студенческой группы.

5. Для реализации выдвинутого здесь предположения нет нужды разрабатывать какие-либо новые практические методы. В любом методе, используемом психологической службой вуза, можно сделать на некоторое время фокусом работы страх познания, помочь активному студенту осознать его, пережить и использовать как ресурс для преодоления внутренних ограничений.

Список литературы

1. Ганзен В. А. Системные описания в психологии / В. А. Ганзен. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. — 176 с.
2. Лушин П. В. Личностное изменение: на пороге конструктивистской парадигмы // Практична психологія та соціальна робота. — 2000. — № 8. — С. 32-35.
3. Петровский В. А. Личность в психологии: парадигма субъектности / В. А. Петровский. — Ростов н/Д: Феникс, 1996. — 512 с.
4. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. — СПб. : Питер, 1999. — 720 с.
5. Солсо Р. Когнитивная психология / Р. Солсо. — СПб. : Питер, 2002. — 592 с.
6. Фейгенберг И. М. Видеть — предвидеть — действовать. Психологические этюды / И. М. Фейгенберг. — М.: Знание, 1986. — 160 с.
7. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / Ирвин Д. Ялом. — М.: Класс, 2005. — 576 с.

Веклічева К. Ю.

Студентка ІПО ІПР УМО (м. Донецьк)

ТЕМПОРАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ОПИС СТРАХУ ПІЗНАННЯ НОВОГО В НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Резюме

В статті робиться спроба темпоральної концептуалізації феномену «інтелектуальних ліноців» студентів як «страху нового» на основі синтезу деяких ідей екзистенціальної психології, теорії систем, діалектичного матеріалізму. Пропонуються практичні рекомендації до розвитку творчого потенціалу студентів.

Ключові слова: страх, когнітивний дисонанс, системність, стабільність, мінливість, усвідомлення.

Veklicheva K. Y.

Student IPO IPR UMO (Donetsk)

TEMPORALITY PROCEDURE DESCRIPTION FEAR OF NEW KNOWLEDGE IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Summary

In the article the attempt of temporal conceptualisation of the widespread phenomenon of «intellectual laziness» of students is done as «fear of new». The ideas of existential psychology, theory of the systems, dialectical materialism are synthesized. Practical recommendations are offered for development of creative potential of students-psychologists.

Key words: fear, the cognitive dissonance, system, stability, changeability, awareness.

УДК 159.9:316.6

Венгер Г. С.

аспірант кафедри загальної та соціальної психології
Херсонського державного університету,
практичний психолог ДНЗ № 83 м. Миколаєва

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СТРУКТУРИ І ФУНКЦІЙ ТРАДИЦІЙНОЇ ТА ДИСТАНТНОЇ СІМ'Ї

У статті розглянуто функції традиційного інституту сім'ї та дистантної сім'ї. Автор приділяє увагу дистантним відносинам, порівнює їх з близькими відносинами.

Ключові слова: традиційний інститут сім'ї, дистантна сім'я, дистантні відносини, близькі відносини, суб'єктивне благополуччя.

У сучасному українському суспільстві важливість розгляду проблеми сім'ї пояснюється тим, що знижується кількість шлюбів, збільшується кількість розлучень, низький рівень народжуваності та ін.

Традиційний інститут сім'ї поступово зазнає змін. Зазначимо, що сім'я — незвичайна соціальна спільність, сприйняття якої змінюється не тільки від суспільних умов, але і під впливом професійної діяльності людини. Збільшується кількість дистантних сімей, такі сім'ї потребують кваліфікованої допомоги психолога, компетентного консультування. Потрібно констатувати той факт, що більшість таких сімей не йдуть до психолога, а намагаються вирішити свої проблеми самостійно. Подружжя пара є базовою структурною одиницею сучасного суспільства. Гармонічні відносини та високий рівень задоволеності ними — це запорука стабільного шлюбного союзу, онтологічна константна його існування. Тому дуже важливо гармонізувати такі відносини в дистантній сім'ї, яка зараз є не рідкістю.

Метою статті є порівняльний аналіз структури і функцій традиційної та дистантної сім'ї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На стан розлуки у подружжя впливає дуже багато факторів, причин, а потім як наслідок утворюється новий соціальний інститут — дистантна сім'я. Науковці В. М. Целуйко, Н. Я. Соловійов, В. С. Торохтій констатують той факт, що з'явилась студентська сім'я або «гостевий шлюб», тобто дистантна сім'я. В. С. Торохтій характеризує таку сім'ю за особливими умовами життя (сім'ї військово-службовців), де спільне життя відбувається під впливом частих та довготривалих розлук. На думку С. І. Голода, значну частину дистантних сімей складають сім'ї моряків, будівників. Автор визначає їх як «хронічно розлучені сім'ї». Дистантними у сучасній науковій літературі називають сім'ї, члени яких тривалий час проживають на відстані. Як зазначають науковці Н. І. Оліфірович, Т. А. Зінкевич-Куземкіна, Т. Ф. Велента на розлучення подружжя впливають багато причин, серед них є дистантна

сім'я, це така сім'я, члени якої змушені проживати окремо (тривалі від'їзди). Ф. А. Мустаєва визначає дистантну сім'ю як таку, в якій життєдіяльність кожного з подружжя через специфіку їхньої професії є на дистанції.

Виклад основного матеріалу. Постає питання, що ж відрізняє сім'ю від інших малих груп? Ознаки сім'ї: шлюбні та родинні зв'язки між її членами, суспільність побуту, особливі морально-психологічні, емоційно-етичні та правові відносини. Необхідність існування традиційного інституту сім'ї обумовлена потребами суспільства у фізичному та духовному розвитку самої людини та суспільства. Е. Г. Ейдеміллер дає наступне визначення сім'ї: «Сім'я — відкрита, жива, розвинена система, яка функціонує завдяки взаємопов'язаній дії двох законів: закону підтримання гомеостазу та закону відходження від гомеостазу» [2; 11]. До характеристики традиційного інституту сім'ї дослідники включають: функції сім'ї, структуру сім'ї та динаміку розвитку сім'ї. Функції сім'ї (за Андреевою Т. В., 2004):

1. Специфічні функції сім'ї: народження, утримання та виховання дітей;
2. Неспецифічні: накопичення та передача власності, статусу, відпочинку та дозвілля, піклування про здоров'я та добре самопочуття членів сім'ї.

Звідси виходять головні функції сім'ї:

1. Репродуктивна функція — народження дітей, продовження роду.
2. Господарсько-побутова функція — участь членів сім'ї у виробництві коштів до життя, розподіл сімейних обов'язків.
3. Виховна функція — розвиток особистості дитини, вплив сім'ї як колективу на дитину та вплив дітей на батьків.
4. Комунікативна функція — сім'я виступає другорядною людиною в контактах із ЗМІ, між членами сім'ї та природою, організація внутрісімейного спілкування.
5. Емоційна функція — організація відпочинку, дозвілля, емоційний захист.
6. Сексуально — еротична функція.
7. Духовна функція [2; 3].

Структура сім'ї за складом:

— неповна сім'я (без одного з подружжя) з причин: розлучення, мати-одиначка, смерть одного з подружжя, усиновлення або удочеріння дитини одним з подружжя;

- нуклеарна сім'я — окрема пара з дітьми або без них;
- розширена сім'я — складається з декількох поколінь;
- велика сім'я — дев'ять та більше людей.

В традиційній сім'ї виділяють структуру сім'ї за типом лідерства:

1. Егалітарні — рішення приймаються на суспільному сімейному зібранні.

2. Авторитарні — один глава сім'ї, який приймає важливі рішення (чоловік або жінка).

Структура сім'ї за укладом:

1. Сім'я віддушина (чуттєвість, душевність, довіра та ін.);

2. Дітоцентрична сім'я — діти є віссю, навкруги якої все обертається у сім'ї;

3. Дискусійні сім'ї — цілеспрямовані, полюбляють займатися якоюсь справою: подорожувати, спілкуватися, ходити у кіно та ін.

Структура сім'ї за якістю відносин та атмосфери у сім'ї:

1. Благополучні сім'ї, де члени подружжя високо цінують один одного, високий авторитет чоловіка, вдвох ідуть на поступки, на компроміс, існують сімейні традиції.

2. Стійкі сім'ї — без конфліктів.

3. Соціально-неблагополучні сім'ї (алкоголізм, важкі діти).

4. Проблемні сім'ї, які не вміють бути однією командою, вирішувати спільні проблеми.

5. Конфліктні сім'ї — психологічна розбіжність подружжя. Діти в таких сім'ях виростають невротиками з порушеннями емоційної сфери.

6. Педагогічно слабкі сім'ї, які не в стані надати дітям первинний запас знань, діти в такій сім'ї педагогічно занедбані.

7. Нестабільні сім'ї — після кількох років сумісного життя розлучаються через незадоволення у відносинах.

8. Дезорганізовані сім'ї — рівень відносин нижче рівня суспільних відносин, об'єднує лише загальний дах.

Структура сім'ї за умовами сімейного життя:

1. Студентська сім'я — труднощі матеріальні. Позитив — єдність інтересів, згуртованість, прагнення до загального майбутнього.

2. Дистантні сім'ї — які постійно в довгих розлуках через професію одного з подружжя та ін. [2; 4; 5].

Зупинимось детальніше на проблемах соціального інституту дистантної сім'ї, який поступово виокремлюється в окрему групу та має право на існування. Дистантна сім'я має свої дистантні відносини — це такі відносини, в яких кожний партнер піклується більшою мірою про себе, про свої власні потреби, ніж про потреби подружжя в цілому. Партнери вже не випромінюють почуття любові, однак їх відносини розвиваються завдяки інтересу один до одного та повазі. Ведучою потребою в таких відносинах може бути можливість «зберегти себе», бути захищеним від чужого вторгнення на свою територію. Формулою таких відносин може стати: $1+1 = 1+1$. Близькі відносини — це відносини, в яких подружжя прагне сумісності. Такі відносини спираються на почуття любові, теплоти, ніжності, піклування один про одного. Близькі взаємовідносини більш енерговитратні, ніж дистантні. Ведучим інтересом в близьких відносинах є прагнення до об'єднання, а як наслідок — задоволення від процесу об'єднання: близькість, довіра, загальні плани на майбутнє. Однак важливо відмітити, що в цих відносинах присутня не стільки цінність задоволення (в близьких відносинах буває нелегко), скільки цінність об'єднання. Формула таких відносин $1+1 = 2$.

Особливості існування дистантної сім'ї: таким сім'ям притаманні часті розлуки, пов'язані як правило зі специфікою професійної діяльності. Сім'ю, яка характеризується особливими умовами життя, пов'язаного з

перебуванням одного (чи обох) батьків за межами країни, ми розглядаємо як дистантну. Однією з причин утворення дистантних сімей є соціально-економічна: необхідність фінансового забезпечення функціонування сім'ї, створення умов для одержання належної освіти, надання з боку батьків переваги платним послугам, з одного боку, та неможливість забезпечити сімейні потреби в країні — з іншого, вимагають від батьків пошуку роботи з належною оплатою за межами країни. Наступною причиною утворення дистантних сімей є соціально-психологічна, яка детермінується міжособистісними відносинами в сім'ї, в тому числі конфліктами в сім'ях, між родичами і знайомими. Міжособистісні конфлікти, які виникають на ґрунті незадовільного соціального побуту людини, і відносин, які складаються внаслідок цього, небезпечні тим, що виникають або зненацька, але як результат «накопичення» невдоволення впродовж тривалого періоду часу, і тому їх важко розпізнати, а тим більше попередити, або починаються практично з перших днів спільного життя, і з кожним наступним днем стають все більш нестерпними і в кінцевому результаті призводять до заробітчанства. Проблеми сім'ї як соціального інституту розглядаються в працях А. І. Антонова, Т. В. Андреевої, Т. А. Гурко, С. І. Голод, А. Г. Харчова. Сімейне неблагополуччя, дезадаптацію сім'ї вивчали В. В. Солодніков, Т. В. Семігіна, Н. П. Краснова, С. Я. Марченко та ін. Проблема дистантних сімей знайшла своє висвітлення у працях О. Безпалько, К. Б. Левченко, Ф. А. Мустаєвої, В. С. Торохтія, І. М. Трубавіної, Д. І. Пенішкевич та ін.

Сутність феномена дистантної сім'ї найбільш повно можна розкрити через висвітлення її функцій:

1. Народження і виховання дітей (саме виконання цієї функції найбільше страждає у дистантних сім'ях, а саме через неузгодження і розмитість позицій подружніх партнерів щодо питання виховання дітей. Діти часто, образно кажучи, «пущені на самоплив», є соціальними сиротами при живих батьках).

2. Збереження, розвиток, передача наступним поколінням цінностей і традицій суспільства, акумулявання і реалізація соціально-виховного потенціалу.

3. Задоволення потреб людей у психологічному комфорті та емоційній підтримці, почутті безпеки, почутті цінності та значущості свого «Я», емоційному теплі і любові.

4. Створення умов для розвитку особистості всіх членів сім'ї.

5. Задоволення потреб людини у спілкуванні з близькими людьми, у встановленні надійних комунікативних зв'язків з ними [6; 7].

Отже, згідно з класифікацією типів сімей за основою сімейних відносин, дистантною називаємо неповну нуклеарну чи розширену сім'ю, в якій постійно проживає з дитиною один із батьків, а інший через певні причини досить тривалий час відсутній. Тобто дистантна сім'я — це мала соціальна група людей, поєднаних родинними відносинами (шлюбу, кровної спорідненості, усиновлення, опіки), спільністю формування й задоволення біологічних і соціально-економічних потреб, любов'ю і взаємною моральною відповідальністю [6; 9]. Коли подружжя знаходяться на відстані, вони

повністю не задовольняють свою потребу у комунікації, родинному спілкуванні, ніжності та взаємній повазі, в таких сім'ях збільшується рівень конфліктності та непорозуміння. Чоловік та жінка не мають своїх чітко окреслених ролей, частіше жінка виконує деякі ролі за чоловіка, при цьому вона втрачає свою жіночність та радість материнства. В дистантній сім'ї не задовольняються всі функції традиційної сім'ї, не реалізуються всі потреби чоловіка та жінки, не враховуються інтереси обох.

Висновок. Традиційний інститут сім'ї зазнав певних змін, з'являються нові форми існування сім'ї, маючи назву дистантні сім'ї. Для подальшого проведення експериментального дослідження, констатувального експерименту планується впровадження анкетування, тестування для дистантних сімей для виявлення соціально-психологічних особливостей ролевих відносин у дистантних сім'ях. Отримані результати зможуть дати поштовх для розробки тренінгової програми та рекомендацій для консультування таких сімей.

Список літератури

1. Алешина Ю. Е. Полоролевая дифференциация как комплексный показатель межличностных отношений супругов / Ю. Е. Алешина, И. Е. Борисов // Весник МГУ. Серія 14: Психологія. — 1989. — № 2. — С. 44–53.
2. Андреева Г. М. Социальная психология : [Учебник для студентов] / Г. М. Андреева. — М., 1980. — 360 с.
3. Дружинин В. Н. Психология семьи. — [3-е изд.] / В. Н. Дружинин. — Екатеринбург : 2000. — 208 с.
4. Зацепин В. И. Молодая семья / В. И. Зацепин. — К. : Украина, 1991. — С. 15–16.
5. Поліщук В. М. Психологія сім'ї : [Навчальний посібник] / В. М. Поліщук. — Суми : Університетська книга, 2008. — 358 с.
6. Портнова А. В. К проблеме дистантного брака в современных супружеских парах / А. В. Портнова // Современные проблемы психологии семьи: феномены, методы, концепции. — СПб. : Изд-во АНО «ИПП», 2011. — Вып. 5. — С. 65–67.
7. Раєвська Я. М. Феномен дистантної сім'ї та її вплив на особистість підлітка / Я. М. Раєвська // Збірник наукових праць / КПНУ імені Івана Огієнка; Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. — К., 2011. — Вип. 5, ч. 6. — С. 20–25.
8. Олифирович Н. И. Психология семейных кризисов // Н. И. Олифирович, Т. А. Зинкевич-Куземкина, Т. Ф. Велента. — СПб. : Речь, 2007. — 360 с.
9. Цынцарь А. Л. Методологические аспекты проблем самосознания у подростков в дистантных семьях / А. Л. Цынцарь // Социально-гуманитарные знания. — 2012. — № 2. — С. 353–357.
10. Целуйко В. М. Психология современной семьи / В. М. Целуйко. — М., 2004. — 156 с.
11. Эйдемиллер Э. Г. Психология и психотерапия семьи / Э. Г. Эйдемиллер, В. В. Юстицкис. — СПб., 2000.

Венгер А. С.

аспирант кафедры общей и социальной психологии
Херсонского государственного университета,
практический психолог ДОУ № 83 г. Николаева

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СТРУКТУРЫ И ФУНКЦИЙ ТРАДИЦИОННОЙ И ДИСТАНТНОЙ СЕМЬИ

Резюме

В статье рассматриваются функции традиционного института семьи, появление дистантной семьи. Автор уделяет внимание дистантным отношениям, сравнивает их с близкими отношениями.

Ключевые слова: традиционный институт семьи, дистантная семья, дистантные отношения, близкие отношения, субъективное благополучие.

Wenger A. S.

graduate
Department of General and Social Psychology
of Kherson State University
practical psychologist DNZ number 83 Nikolaev

THE COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF THE STRUCTURE AND FUNCTIONS OF TRADITIONAL AND DISTANT FAMILY

Summary

The article gives is devoted tradishional institute family, appear distensions family. Author address attention distensions attitudes, comparison with very near attitudes.

Key words: tradishional institute family, distensions family, distensions attitudes, very near attitudes, wellbeing.

УДК 316.61-057.87

Войтович Н. О.

викладач, керівник психологічної служби
Волинського інституту МАУП ім. В. П. Липинського

СПЕЦИФІКА ОБРАЗУ МАЙБУТНЬОГО В ДИСКУРСІ ЖИТТЄВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ У СТАРШОКЛАСНИКІВ

У статті представлені результати теоретико-емпіричного дослідження змісту образу майбутнього у старшокласників в контексті їх життєвої перспективи. Використано методику А. Кроніка та Є. І. Головахи «Оцінювання п'ятирічних інтервалів». Виявлено основні змістові категорії образу майбутнього, а також якісні характеристики, такі як: недостатня сформованість, розмитість; висока стереотипність поряд з оптимістичним налаштуванням молоді загалом.

Ключові слова: образ майбутнього, життєва перспектива, часова перспектива, особистісна перспектива, життєва програма, життєвий план.

Формування у людини соціально необхідної здатності до організації власного життя неможливо без усвідомлення і переживання нею різних сторін життєдіяльності, свого життєвого шляху в цілому. Актуальність цієї проблеми викликана необхідністю формування у молоді ряду властивостей особистості, що самоактуалізується: здатності прогнозувати свій розвиток в контексті можливих обставин; ставитись до сьогодення як до втілення минулого і джерела майбутнього; осмислювати своє життя в широкому тимчасовому і соціокультурному контексті, в різноманітні цінностей, сенсів, обмежень і можливостей, тобто до реалізації нової цілісності в реальній життєдіяльності. Необхідність у вивченні характеристик образу майбутнього в самосвідомості особистості, серед яких важливу роль займає структура «Я-майбутній», визначається тією обставиною, що знання уявлень людини про себе у тимчасовому просторі дозволяє прогнозувати розвиток і поведінку особи в майбутньому, а також визначити характер прогнозування майбутнього у зв'язку з індивідуальними особливостями людини.

Юність є надзвичайно важливою у віковій періодизації розвитку особистості, оскільки саме у цьому віці відбувається самовизначення особистості у різних сферах життя. Передумовою здійснення самовизначення є той образ майбутнього, який сформувався у старшокласника, його головні характеристики та риси. Образ майбутнього відображає потенційні можливості особистості та його сформованість розглядається дослідниками як один з показників успішної соціалізації молоді людини. Це складне інтегральне утворення, яке включає в себе ціннісні орієнтації, життєві плани, як плановані, так і очікувані події, засвоєні стереотипи і установки, елементи рефлексії і самооцінки, а також емоційне ставлення до майбутнього.

Проаналізуємо існуючі у психології підходи до опису майбутнього як психологічної категорії. У вітчизняній психології особистісно-часову проблематику розробляли Б. Г. Ананьєв [2] в його дослідженнях життєвого шляху особистості; С. Л. Рубінштейн [8] в теорії про людину як суб'єкта життя; К. О. Абульханова-Славська [1], яка розробляє ідею життєвої стратегії особистості; В. І. Ковальов [6], який вивчає організацію людиною часу життя; Є. І. Головаха й О. О. Кронік [5] та ін.

Зв'язок між минулим, теперішнім і майбутнім у структурі індивідуального часу може бути розглянутий або крізь призму причинності (як у психоаналізі та біхевіоризмі), або через призму уявлень суб'єкта про майбутнє: «Те, що дитина або дорослий очікує, багато в чому визначає те, що він думає або робить» [8, с. 327].

У психологічній літературі можна зустріти велику кількість термінів, що описують уявлення особистості про майбутнє. Насамперед це поняття «життєва перспектива». У психології склалася певна парадигма, в рамках якої життєва перспектива розглядається переважно як суб'єктивний образ майбутнього. Інше поняття — «часова перспектива» — ширше, ніж образ майбутнього, і означає цілісне бачення людиною свого життя, як у минулому, так і в майбутньому [7]. Тому в психології частіше за все, коли говорять на тему майбутнього, кажуть про майбутню часову перспективу, «за допомогою якої характеризується часова впорядкованість подій майбутнього в свідомості людини» [5, с. 148].

Поняттю часової перспективи приділяє увагу Ж. Ньюттен, який розглядає її як ієрархію цілей особистості. Особливу увагу Ж. Ньюттен приділяє перспективі майбутнього, він запропонував спосіб практичного дослідження локалізації мотивації у часі за допомогою розробленого ним «методу мотиваційної індукції» [12].

У вітчизняній психології проблема життєвої перспективи розроблялася переважно на основі ідей С. Л. Рубінштейна і здійснювалася під керівництвом К. О. Абульханової-Славської. Вона пропонує розрізняти психологічну, особистісну і життєву перспективи як три різні явища [1, с. 144]. Під психологічною перспективою розуміється здатність людини свідомо, мисленнево передбачати майбутнє, прогнозувати його, уявляти себе в майбутньому. Особистісна перспектива — це не тільки здатність людини передбачати майбутнє, але й готовність до нього в теперішньому, установка на майбутнє (готовність до труднощів у майбутньому, до невизначеності тощо). Життєва перспектива включає сукупність обставин і умов життя, які за інших рівних умов створюють для особистості можливості для оптимального життєвого просування [1, с. 144–145].

Поняття «життєва перспектива» конкретизується також і в понятті «життєва програма особистості». Л. В. Сохань так визначає життєву програму: це своєрідна матриця життєвих цілей, яка співвіднесена з життям індивіда, це система рішень, психологічних установок суб'єкта, яка відображає його потреби, рівень духовного розвитку та моральної зрілості і спрямована на зміну самого суб'єкта, на зміну і збереження його матеріального і суспільного положення за даних або передбачуваних обставин [10, с. 233–234].

Юнацький вік більше, ніж інші вікові періоди, детермінований соціальними змінами і яскраво демонструє вплив середовища на особистість, що формується. Водночас юнацький вік має певні специфічні риси, властиві саме для цього віку, незалежно від соціальних, економічних та інших умов проживання особистості. На перше місце в юнацькому віці виходять мотиви, пов'язані з перспективою, пише Л. І. Божович [3]. Саме в цьому віці відбувається активний процес прогнозування майбутнього, створення життєвих планів молодими людьми. Від них вимагається чітка продумана стратегія реалізації своїх цілей у часі. Це передбачає знання величини затрат, готовності інших людей допомагати і можливих перешкод, які можуть виникнути в ході реалізації намічених планів. Усвідомлення перешкод впливає на емоційне ставлення молодих людей до свого майбутнього.

Образ майбутнього, тобто ті уявлення, що включають як усвідомлені плани, цілі, життєві цінності, так і частково усвідомлювані компоненти: очікування, установки, емоційне ставлення до майбутнього, є результатом і умовою розвитку стосунків юнака зі світом. Для молоді людини, яка готується до зміни соціального статусу, вибирає свій професійний шлях та ціннісні орієнтири, сформовані уявлення про майбутнє виступають одним з показників особистісної та соціальної зрілості. Разом з тим уявлення про майбутнє, що склалися в певній соціальній ситуації, пов'язані з особливостями соціального середовища, в умовах якого протікає процес соціалізації. Надзвичайно важливий процес у розвитку юнацької самосвідомості — це формування особистісної ідентичності, почуття індивідуальної ідентифікації та цілісності. Найбільш глибоко і детально ця проблема розглядається в роботах Е. Еріксона. Юність за Е. Еріксоном — це передусім криза ідентичності, яка полягає у послідовності соціальних та індивідуально-особистісних виборів, ідентифікацій та самовизначень.

В психологічній літературі існують дослідження сприймання часу особистістю, особливості ставлення до майбутнього, професійного самовизначення, що проводилися в умовах існування соціалістичної системи [1; 4; 6; 10]. Тоді гарантувалось молодим людям одержання освіти та працевлаштування. На жаль, сучасна ситуація в суспільстві характеризується відсутністю таких гарантій у зв'язку з економічною нестабільністю. Крім того, специфіка соціально-економічної ситуації в Україні, на нашу думку, визначає певні зміни, що відбулися в уявленнях юнаків та дівчат про своє майбутнє. Якщо ще зовсім нещодавно досить престижними були професії лікаря, педагога, інженера, то тепер на перший план виходять ті професії, які, на думку юнаків та дівчат, не вимагають максимальної віддачі і добре оплачуються. Можемо виділити такі професії: топ-моделей та фотомоделей, менеджерів, банкірів, офісних працівників, рестораторів тощо.

Головним завданням нашого дослідження було вивчення особливостей образу майбутнього у юнацтва в контексті життєвої перспективи. Характеристики образу майбутнього ми досліджували за допомогою методики А. А. Кроніка та Є. І. Головахи «Оцінювання п'ятирічних інтервалів», яка, зокрема, присвячена оцінюванню таких індексів образу майбутнього:

насиченість подіями образу майбутнього; наявність стереотипних та нормативних подій. Вирішальним результатом цієї методики є графік життя або графік продуктивності життя особистості. Відповідне теоретичне обґрунтування проведено Є. І. Головахою [5, с. 84–85].

Дослідженням були охоплені старшокласники однієї вікової групи 15–17 років — загальною кількістю 62 особи, 30 юнаків та 32 дівчини.

Виходячи з поданих положень, продуктивність життя певного періоду в методиці ОПІ вимірюється його ступенем насиченості значущими подіями, а продуктивність життя в цілому визначається сумарною насиченістю усіх періодів, тобто кількістю значущих подій та тривалістю життя. Періоди максимальної насиченості життя співпадають з максимальною продуктивністю [5]. При цьому кульмінація життя відбувається у віковий період від 30 до 50 років.

Під час дослідження респондентам пропонувалося тестове завдання, де спочатку потрібно було написати п'ять найважливіших подій усього життєвого циклу, а потім в таблиці проставити бали, оцінюючи насиченість подіями п'ятиріччя життя. Написане юнаками і дівчатами стало матеріалом для дослідження не лише продуктивності життя, але й змістовної наповненості образу майбутнього досліджуваних. Після заповнення бланк-таблиці пропонувалося вирахувати такі показники: реалізованість життя, психологічний вік та коефіцієнт дорослості. Крім того, ми додали такі показники, як насиченість подіями образу майбутнього та його стандартизованість.

Для обрахунку суб'єктивної реалізованості ми підраховували загальну суму балів за всіма п'ятиріччями — минулим, теперішнім, майбутнім. Підраховавши суму балів за минулі п'ятиріччя й поділивши цю суму на загальну суму балів усіх п'ятиріч і помноживши на 100, ми отримали показник суб'єктивної реалізованої життя (R) у відсотках.

Психологічний вік (ПВ) обраховується за такою формулою:

$$\text{ПВ} = (R \times \text{ОТЖ}) : 100$$

Показник реалізованості життя множитьься на очікувану тривалість життя та ділиться на 100. Для обрахунку стереотипності образу майбутнього (СОМ) ми проаналізували п'ять значущих подій життя, де індивідуалізовано позитивні події, ділимо на нормативні події.

Також ми вивели ще один критерій дослідження образу майбутнього — це насиченість подіями образу майбутнього (НПОМ), обраховуємо за таким принципом: сумарну кількість балів за насиченість подіями образу майбутнього ділимо на загальну кількість балів та множимо на сто. Насиченість подіями образу майбутнього (НПОМ) — змістовний критерій, який характеризує образ майбутнього особи з точки зору її діяльності та результатів. Стереотипні та нормативні події образу майбутнього вказують на рівень розвитку індивідуальності особистості.

Всього учасниками дослідження було описано близько 300 подій життя, з яких 63 % стосуються подій, пов'язаних з майбутнім. Результати дослідження показали, що у більшості хлопців та дівчат плани на майбутнє

ідентичні за своїм змістом. При аналізі результатів в образі майбутнього ми виокремили кілька категорій майбутнього до них належать такі життєво важливі події як закінчення школи, вступ до ВНЗ, робота, створення сім'ї, народження дітей, а також розваги й хобі. У юнаків ми виокремили ще одну категорію висловлювань, які стосуються служби в армії.

Ми проаналізували представленість кожної змістової категорії в образі майбутнього молоді, фіксуєючи частоту згадок молодими людьми різних подій майбутнього. Результати представлені у таблиці 1.

Таблиця 1

Відносна частота очікуваних подій в образі майбутнього молоді (у %)

№	Категорії	Хлопці	Дівчата
1	Закінчення школи	55,5	54,5
2	Вступ до вищого навчального закладу	77,7	77,2
3	Сім'я	67	77
4	Народження дітей	66,6	68,1
5	Робота	50	46,6
6	Армія	16,6	–

У таблиці представлена відносна частота висловлювань юнаків про події майбутнього, які потрапляють у різні часові інтервали. Відзначимо, що сума всіх показників не дорівнює 100 %, оскільки 12 % тверджень було присвячено подіям минулого. Найбільш типовими були висловлювання «Закінчення школи», «Вступ до ВНЗ», «Одруження». Розглянемо кожну категорію висловлювань про майбутнє.

Закінчення школи. У дівчат та хлопців велика кількість тверджень припадає на цю категорію. Більшість з них планують продовжувати навчальну діяльність, також закінчення школи — це початок самостійного життя, прийняття самостійних рішень тощо. Тому дана категорія є часто вживаною.

Вступ до ВНЗ. У старшокласників максимальна кількість висловлювань припадає на цю категорію. Плани на майбутній вступ у більшості з них сформовані.

Сім'я. Цікаво, що лише 10 % різниці між хлопцями та дівчатами стосовно планування, але дівчата все ж більше, це пов'язано з тим, що головний сенс життя жінки — народження та виховання дітей. Одруження деякою частиною дівчат сприймається як своєрідне «вкладання капіталу», яке може забезпечити їм безтурботне в матеріальному плані існування. Однак переважна більшість дівчат мріють про щасливе сімейне життя, гарні стосунки з чоловіком і народження дітей, про шлюб за коханням. Материнство — особлива і значуща сфера очікувань дівчат. Стосовно юнаків, то вони меншою мірою, ніж дівчата, думають про створення сім'ї.

Народження дітей. Під час написання значущих подій життя більшість молодих людей виокремили не лише категорію «Одруження», а конкретизували таким твердженням, як «Народження дітей», як у дівчат (68,1 %), так і у хлопців (66,6 %). Можемо припустити, що дана категорія важлива не лише для дівчат, але й для хлопців. Також деякий відсоток старшокласників писали про майбутнє народження внуків.

Робота. До цієї категорії належать висловлювання, які в тій чи іншій формі стосуються вибору професії, працевлаштування або бажання зробити кар'єру. До цієї групи належать 46,6 % висловлювань у дівчат і 50 % — у юнаків. Взагалі згадки про роботу досить розпливчасті і нагадують радше існуючі в суспільній свідомості стереотипи, ніж результати продуманого планування. Так, у молоді досить часто зустрічаються висловлювання типу «Високооплачувана робота», «Помічник директора», «Престижна робота» тощо. Тобто, радше за все, робота молоддю сприймається як те, що престижно мати, за що платять багато грошей, а зміст виконуваної роботи відсувається на другий план. Проте є невелика кількість респондентів (12 %), які зазначили про свої плани на професійний ріст і кар'єру, інтерес до вибраної професії. Наприклад, «Професійний дизайнер», «Відома особа в обраній мною професії».

Армія. Зрозуміло, що лише певний відсоток (16,6 %) хлопців планують піти до армії. Військова служба — це не лише альтернатива вищому навчальному закладу, це й можливість самоствердження, в майбутньому отримання певної професії завдяки військовому квитку.

Таким чином, можна зробити такі висновки щодо образу майбутнього в юнацькому віці в дискурсі життєвої перспективи. Образ майбутнього юнаків та дівчат є набором формальних ознак, які зовні здаються зв'язаними в єдину лінію, але по своїй суті позбавлені внутрішнього ядра, стратегічної цілісності. Висловлювання юнаків та дівчат відображають переверот у пріоритетах, цінностях порівняно з їх ровесниками 20–30 років тому. Вони вже більше не розглядають себе як частину суспільства, ставлять свої інтереси вище інтересів держави й суспільства та вважають себе головною цінністю.

Щодо насиченості подіями образу майбутнього, то, як показують дані, до 25 років насиченість життя росте як у хлопців, так і у дівчат. Далі у хлопців насиченість поступово знижується, на відміну від дівчат, у них іде різке падіння, потім підйом. На нашу думку, це пов'язано з тим, що головний сенс життя жінки — одруження та народження дітей, а віковий період 40–45 років пов'язаний з народженням внуків. Результати показують, що наприкінці свого життя опитувані вбачають низький рівень насиченості життя — біля 3 балів. Тоді як Є. Головаха у своїх дослідженнях показав, що ці дані є трохи вищими — 6–7 балів.

Щодо середніх значень подій насиченості життя у школярів, то найвищого значення набуває період 20–30 років, далі йде різке зниження, тому що школярі, на даному віковому етапі, вважають, що закінчення школи, вступ до ВНЗ, сім'я та робота є найбільш значущими, тобто, всі ці події відбудуться протягом 10 років, а далі, на їхню думку, буде «доживання». Є. Головаха досліджував різні вікові групи (15–85 років), результати показали, що немає різкого стрибка вниз, зменшення насиченості відбувається поступово.

Під стереотипними подіями ми розуміємо такі категорії подій образу майбутнього життя: «Закінчення школи», «Вступ до ВНЗ», «Сім'я», «Народження дітей», «Робота», тобто майже ніхто не вказав на можливості свого індивідуального розвитку, розвитку як спеціаліста в певній діяль-

ності, пошуку чогось нового у житті. Під індивідуалізованими подіями ми розуміємо чіткі уявлення про своє майбутнє життя, не лише займати престижну посаду в майбутньому, але вказування на шляхи досягнення поставленої мети. Все ж ми виокремили індивідуалізовані події образу майбутнього: «Навколосвітня подорож», «Життя за кордоном», «Започаткування власного бізнесу», «Будування власного житла».

Отже, результати показали, що лише 15 % відсотків дівчат та 8 % хлопців мають індивідуалізовані плани свого майбутнього. Це пояснюється, вочевидь, недостатньою сформованістю особистості, а також розмитістю образу майбутнього у молоді.

Підсумовуючи загальні результати, слід відмітити, що **образ майбутнього** — це складне інтегральне утворення, яке включає в себе ціннісні орієнтації, життєві плани, як плановані, так і очікувані події, засвоєні стереотипи і установки, елементи рефлексії і самооцінки, а також емоційне ставлення до майбутнього. Критерієм успішної соціалізації в ранній юності є сформованість уявлень про майбутнє, яка визначається такими параметрами: представленість близької, середньої та далекої перспективи, реалістичність життєвих планів, поєднання конкретності та перспективності, узгодженість життєвих планів, цілей і цінностей, активність і самостійність при формуванні життєвої перспективи, оптимістична установка на майбутнє. Уявлення юнаків про майбутнє відповідають вищенаведеним характеристикам: випускники школи мають певні уявлення про своє майбутнє в якості здійснення подій, з якими вони пов'язують свої довготривалі життєві цілі; оптимістичне ставлення до майбутнього, однак їх життєві плани багато в чому ідеалізовані, недостатньо конкретні та реалістичні. Зрозуміти природу формування образу майбутнього і пояснити існуючі труднощі цього процесу можна виходячи з умов життєдіяльності юнаків, тобто особливостей їх соціального оточення та способу життя.

Список літератури

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. — М., 1991. — 300 с.
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. — Л., 1968. — 330 с.
3. Божович Л. И. Концепция культурно-исторического развития психики // Вопросы психологии. — 1977. — № 2. — С. 29-39.
4. Гинзбург М. Р. Личностное самоопределение как психологическая проблема // Вопросы психологии. — 1988. — № 2. — С. 19-26.
5. Головаха Е. И., Кроник А. А. Психологическое время личности. — К., 1984. — 208 с.
6. Калинова О. В. Представление о собственном будущем в юношеском возрасте // Психология человека в условиях социальной нестабильности / Под ред. Б. А. Сосновского. — М., 1994. — С. 139-146.
7. Левин К. Определение понятия «поле в данный момент» // История психологии. Тексты / Под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. — М., 1992. — С. 198-203.
8. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — М., 1981. — Т. 1. — 488 с.
9. Обуховский К. Психологическая теория строения и развития личности // Психология формирования и развития личности. — М., 1981. — С. 45-66.
10. Сохань Л. В., Кириллова М. В. Жизненная программа личности как способ сознательной организации ее жизнедеятельности // Стиль жизни личности. Теоретические и методологические проблемы. — К., 1982. — С. 228-255.

11. Яблонська Т. М. Національна свідомість та самосвідомість: когнітивний аспект // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. — Івано-Франківськ: Вид-во «Плай» Прикарпатського університету, 2000. — Вип. 5, ч. 1. — С. 272–276.
12. Nuttin J. Future time Perspective and Motivation. — New York 1985.

Войтович Н. О.

преподаватель, руководитель психологической службы
Волынского института МАУП им. В. П. Липинского

**СПЕЦИФИКА ОБРАЗА БУДУЩЕГО В ДИСКУРСЕ ЖИЗНЕННОЙ
ПЕРСПЕКТИВЫ У СТАРШЕКЛАСНИКОВ**

Резюме

Предоставлены результаты теоретико-эмпирического исследования содержания образа будущего у старшекласников в контексте их жизненной перспективы. Использовалась методика А. Кроника и Е. И. Головахи «Оценивание пятилетних интервалов». Обнаружены основные содержательные категории образа будущего, а также его качественные характеристики, такие как: недостаточная сформированность, аморфность; высокая стереотипность, включая общий оптимистический настрой молодежи.

Ключевые слова: образ будущего, жизненная перспектива, временная перспектива, личностная перспектива, жизненная программа, жизненный план.

Voitovich N. O.

the teacher, head of psychological services
Volyn Institute MAUP them. V. P. Lypynskoho

**SPECIFICITY IMAGE OF THE FUTURE IN THE DISCOURSE OF LIFE
PERSPECTIVE OF SENIOR**

Summary

This article contains the results of the theoretically-empirical research of the content of the senior pupils' image of the future, at the context of their life outlook. The methodology of A. Kronik and Ye. I. Golovakha «The estimation of the five-year intervals» was used. The main contentual categories of the image of the future were revealed, and also its main qualitative characteristic features, such as insufficient form, fuzziness, high stereotypy along with an optimistic mood of the youth in general.

Key words: image of the future, life outlook, time outlook, personal outlook, life programme, life plan.

УДК 159.9

Воронов О. І.

канд. психол. наук, доцент

декан факультету менеджменту

Одеського регіонального інституту державного управління НАДУ
при Президентіві України

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ МАЙБУТНЬОГО МЕНЕДЖЕРА

Розглядається актуальність проблеми професійного розвитку особистості у період навчання у ВНЗ. Вивчається стандартний механізм підготовки випускника економічного ВНЗ до виходу на ринок праці, який передбачає набуття переважною більшістю студентів стаціонару досвіду практичної діяльності ще під час навчання. Предметом дослідження визначені психологічні аспекти підготовки до працевлаштування майбутніх менеджерів з врахуванням наслідків економічної кризи. Метою подальшого дослідження може стати формування моделі працевлаштування студентів економічних ВНЗ, які навчаються за контрактом.

Ключові слова: особистість, менеджер, фахівець.

Постановка проблеми аналіз останніх досліджень. Коло інтересів сучасних студентів не обмежується тільки навчальним матеріалом, а поширюється у галузі науково-дослідної, суспільно-політичної, трудової діяльності. Вони беруть активну участь в політичному житті країни, діяльності органів студентського самоврядування, працюють на підприємствах різних форм власності [8]. Праця студентів в період навчання стає передумовою та психологічною підготовкою до наступного працевлаштування. Проблема професійного розвитку особи розглядалась в працях В. А. Бодрова, Е. Ф. Зеєр, Е. А. Клімова, А. К. Маркової, С. Н. Чистякової. Актуальність проблеми професійного розвитку особи в період навчання у вищих навчальних закладах обумовлена тим, що студент, який з перших років навчання починає самостійне професійне становлення, більш глибоко і широко уявляє можливі варіанти подальшого розвитку себе як професіонала [1]. Інші автори вважають, що робота паралельно із навчанням у ВНЗ заважає процесу отримання та засвоєння необхідних професійних знань й умінь.

Сучасна фінансово-економічна криза обумовлює масштабні зміни на українському та світовому ринках праці. Їх вплив на працевлаштування випускників вищих навчальних закладів України лише починає відчуватись. У період економічного піднесення 2000–2008 років сформувався стандартний механізм підготовки випускника економічного ВНЗ до виходу на ринок праці, який передбачав набуття переважною більшістю студентів стаціонару досвіду практичної діяльності ще під час навчання. Причинами формування такого механізму стали: кон'юнктурне розширення багатьох

сфер бізнесу, що викликало зростання чисельності молодшого та середнього офісного персоналу з функціями, які не потребували глибокої професійної підготовки, а наявність вищої освіти дедалі більше ставала лише загальнокультурною вхідною вимогою; наростаючий відрив вищої школи від реальної економіки, що знаходить прояв в спотвореній структурі підготовки фахівців та труднощів організації виробничої практики за фахом з допуском студента до важливої комерційної інформації; знецінилась глибока спеціальна підготовка, бо працевлаштування відповідно до здобутого фаху для багатьох молодих фахівців є маловірогідним або малоперспективним, зменшився вплив викладачів на зміст практичного навчання з переходом студентів на самостійний пошук об'єктів практики [6]; перехід від елітної до масової вищої освіти зумовив значне посилення конкуренції молоді за перспективне працевлаштування. Виникло поступове формування завищених вимог до претендентів, коли повна вища освіта є обов'язковою умовою при прийомі на посаду, де достатньою є неповна вища освіта, де можна обмежитись професійно-технічною освітою [4].

Розглянемо дані щодо праці студентів в країнах Євросоюзу. В середньому по Євросоюзу студенти працюють 19 годин, навчаються в аудиторіях 11 годин і 21 годину витрачають на самопідготовку. Наприклад, польські студенти більше працюють, ніж навчаються. У середньому вони присвячують протягом тижня 25 годин — роботі, 18 годин — навчанню в аудиторіях і 10 годин — самопідготовці. Менше всіх у Євросоюзі працюють німецькі студенти. Вони витрачають на роботу лише 7 годин на тиждень. Навчаються в аудиторіях німці близько 14–17 годин, а вдома — від 17 до 21 години. При цьому приблизно 50 % польських студентів все ще живуть з батьками. Це непоганий показник у Євросоюзі, так як, наприклад, в Іспанії він складає 52 %, в Італії — 72 %, а на Мальті — 77 %. Але лише 2 % польських студентів обрали для навчання іноземні ВНЗ. Як повідомляє «TheNews.pl», поляки не бажають кидати рідних та вчитися за кордоном, їм заважає мовний бар'єр [2].

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Українська складова кризи має специфічне національне забарвлення. Унаслідок цього створились умови для руйнації або посилення основних тенденцій працевлаштування: кон'юнктурне розширення різних сфер бізнесу зупинено, відбувається скорочення у нижчих прошарках офісного персоналу; зменшення пропозиції на ринку праці обумовлює поглиблення тенденції відриву сфери практичної діяльності випускників ВНЗ від профілю навчання; окремі сегменти вищої освіти можуть швидко втратити привабливість через неможливість працевлаштування за фахом і брак психологічної готовності до гнучких технологій пошуку роботи [3]. Директор Державного інституту сімейної та молодіжної політики А. Мішин зазначив, що тільки 18 % українських студентів за час навчання у виші ніколи не працювали. За його словами, до останнього курсу навчання зазвичай вже працює 45 % студентів. «Якщо 3–4 роки тому студенти починали шукати роботу тільки з 3 або 4-го курсу, то зараз близько 30 % працюють вже з першого», — зазначив експерт [9]. Загалом у вторинну зайнятість (вже раніше працю-

вали) включено близько 60 % студентів. На першому місці серед мотивів працевлаштування — бажання студентів мати готівку. На другому — потреба на життя взагалі, на третьому — бажання не відставати від однолітків та друзів, які працюють. Спонукають працевлаштовуватися бажання допомогти батькам і прагнення до самореалізації. Разом з тим А. Мішин зауважив: «Не можна сказати, що на пошуки додаткового заробітку студентів штовхає лише скрутне становище. За останні 3–5 років кількість працюючих студентів збільшилася на 10–15 %. Пов'язано це з ціннісними орієнтирами: люди починають планувати своє життя» [9]. При цьому, за його даними, офіційно працевлаштовані тільки 15 % із загального числа, 48 % працюючих студентів при цьому мешкають з батьками, 11 % — орендують житло, 28 % — мешкають у гуртожитках.

Постановка завдання. Предметом нашого дослідження стали психологічні аспекти підготовки до працевлаштування майбутніх менеджерів з урахуванням наслідків економічної кризи. В наступні роки на нас чекає підвищення темпів технологічного оновлення національної економіки, яке потягне скорочення в економічному секторі та фактичну перекваліфікацію для більшості зайнятих фахівців з вищою освітою. Це підвищить шанси працевлаштуватися випускників ВНЗ наступних років за рахунок проблем, які виникнуть у їх, старших на 5–15 років, колег [10].

Основна частина дослідження. Зміна умов працевлаштування випускників ВНЗ обумовила трансформацію причин і форм включення студентів у трудову діяльність. Дослідження в Одеському регіональному інституті державного управління НАДУ при Президентіві України у 2008 році цієї проблеми засвідчили, що низька стипендія, ситуативне безробіття батьків, неплатоспроможність організацій — спонсорів навчання студентів та інші фактори змушують студентів стаціонару шукати різноманітних підробітків. Внаслідок цього 50,5 % з них були включені у різні види трудової діяльності: малий бізнес, посередництво, збирання інформації, репетиторство, роботу на виставках. Перелік мотивів студентів, що актуалізуються в процесі їх підробітків, а також частота вибору цих мотивів вказані у таблиці.

Таблиця

Мотиви трудової активності студентів

Що приваблює	Кількість працюючих, %
Гроші	91,4
Спілкування з людьми	64,1
Цікава робота	62,5
Вільний графік роботи	66,4
Незалежність від батьків	59,3
Розвиток студента як особистості	58,8
Зв'язок роботи з майбутнім фахом	63,1
Зручний час роботи	52,3
Різноманітність роботи	49,9
Сталість	39,2
Недалеко від дому	24,1

Якісний склад роботодавців також змінився. До 52 % робочих місць було надано студентам приватними фірмами, а частка робочих місць у державному секторі склала лише 12 %.

У грудні 2012 року в інституті проводилось анонімне дослідження, в якому брали участь 255 студентів денної форми навчання з бакалаврської підготовки факультету менеджменту. З них 24 % вказали прізвище, що свідчить про довіру до керівництва факультету та прагнення спільно вирішувати проблему працевлаштування. Серед них 63 % дівчат і 37 % хлопців. Нами було встановлено, що працює біля 42,7 % студентів. З них 31 % працювали на молодших курсах, але припинили цю діяльність у зв'язку з навчанням, 16 % не працювали зовсім. Розпочинають працювати з першого курсу — 18 %, з другого — 29 %, з третього — 16 %. Аналіз мотивації потреб студентів до праці показав такі результати. Потребу в праці обумовило матеріальне становище родини у 3 %; бажають мати гроші на поточні витрати 45,5 %; намагаються придбати професійні навички 13,3 %; вдалося знайти роботу, на яку можна розраховувати після закінчення навчання, 3,3 %. Решта відповідей передбачає подвійну спрямованість. Наприклад, мають фінансові проблеми та намагаються придбати професійні навички до 10 %; бажають мати гроші на поточні витрати та отримати професійні навички 3 %; вказали всі запропоновані мотиви 3 %.

Для студентів стаціонару одним з головних є питання впливу роботи на якість навчання. Проблеми з навчанням через роботу виникають у 14 %; вдається уникати проблем — 56 %; не визначились — 17 %. Головною проблемою працюючих студентів є пропуски занять. 44 % опитуваних вказали, що робота вимагає пропусків занять; 32,6 % працюють після занять. Біля 84,7 % працюють від 3 до 5 днів на тиждень, від 3 до 5 годин в день. До 43 % студентів підтвердили, що знання, отримані в інституті, допомагають в практичній діяльності, але 28 % вказали, що ні. Щодо відношення працедавців до працюючих студентів, можна відмітити, що лише 3 % з них згодні надати місця навчальної практики, 70 % не беруть студентів на практику, 27 % студентів не цікавились цим питанням, тому що навчаються на молодших курсах, де немає навчальної практики.

З тих студентів, що знайшли роботу, 22 % вважають її більш-менш постійною; 43,8 % вказали, що вважають її тимчасовою; 34 % не визначились з цим питанням. Аналіз частоти зміни роботи свідчить, що працюють постійно на одному місці 4,6 %; змінюють місце роботи 1–2 рази на рік 30 %, 3–4 рази на рік 7 %, більше 5 разів до 48,4 %. Студенти в більшості випадків працюють промоутерами, працівниками «Мак-Дональдсу», касирами, робітниками залу, підсобними робітниками, контролерами. Деякі студенти отримали роботу в рідному інституті, як правило, посаду методиста кафедри. Порівняння вимог до кваліфікації посади, яку займають студенти, та їх актуального стану професійної підготовки показує, що 27 % вважає, що одне одному відповідає; 33 % вважають, що ні; 10 % мають іншу думку. 23 % студентів бажають залишитись на роботі, яку знайшли після закінчення навчання, 52 % будуть шукати іншу роботу, 29 % не визначились.

Сьогоднішня робота задовольняє 27 % майбутніх менеджерів взагалі, 23 % приваблює заробітна платня, 10 % — можливість отримати практичні навички, не визначились 40 %. Взагалі економічна сфера, де працюють або планують працювати майбутні менеджери-економісти, задовольняє 51 %, не задовольняє 19 % та 31 % не визначились. Головним стимулом була и залишається заробітна платня, яка складає у 50 % до 500 грн щомісячно, у 17 % від 500 до 1000 грн, у 10 % від 1000 до 2000 грн і у 23 % більш 2000 грн.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. На ґрунті соціально-економічного аналізу ситуації в країні є підстави чекати глибинних змін стосовно працевлаштування випускників ВНЗ на 2013–2016 роки: тривале домінування ринку праці роботодавців, що обумовить менший розмір початкової платні та нижчий темп її зростання; вкрай низький рівень шкільної освіти в країні врешті відіб'ється на економічній підготовці випускників ВНЗ, що погіршить їх можливості працевлаштування за кордоном [7]; серйозне посилення конкурентної боротьби за найбільш «смачні» та перспективні робочі місця буде супроводжуватись посиленою диференціацією оплати праці; швидке старіння технологічних знань та навичок в умовах технологічного оновлення виробництва, що вимагатиме систематичного навчання і вимивання з найбільш перспективних галузей не готових до цього працівників, а значить, кращі шанси для молоді; банкрутство нежиттєздатних сфер бізнесу не стільки призведе до зростання безробіття, скільки створить чимало можливостей для виникнення нових бізнес-проектів, чим зможуть скористатись випускники ВНЗ; можна очікувати на розвиток в Україні, в руслі загальносвітових тенденцій, фірм професійних послуг, незалежної професійної діяльності, самозайнятості, дрібного підприємництва, економічної самодіяльності молоді взагалі, що створює позитивні перспективи для випускників посткризового періоду; тенденції розвитку політичних процесів підвищують ймовірність мілітаризації країни, що покращить можливості для кар'єри випускників інституту у силових структурах, на підприємствах військово-промислового комплексу; поступовий відхід від активної трудової діяльності покоління 40–50-х років створить можливості для працевлаштування молодих спеціалістів; чисельність випускників вищих навчальних закладів впродовж наступних 3 років буде скорочуватись, що підвищить напруженість на ринку праці; посиляться боротьба роботодавців за талановиту молодь, яка може набирати форм поглибленої співпраці між навчальними закладами та сферою бізнесу, що сприятиме підвищенню рівня освіти випускників і збільшенню їх конкурентоспроможності на ринку праці взагалі [5].

Аналіз результатів дослідження свідчить, що на факультет менеджменту інституту поступають більше дівчат, ніж хлопців, хоча світова статистика показує, що серед топ-менеджерів жінок немає взагалі та серед середньої ланки менеджерів жінок дуже мало. Виникає потреба у врахуванні гендерних особливостей академічних студентських груп. У середньому в період навчання у ВНЗ працює від 40 % до 50 % студентів бакалаврської підготовки, але цей показник може коливатись в залежності від суспільно-

політичного становища в державі. Потрібно підкреслити, що це та частина студентів, яка в більшості розпочинає працювати з другого курсу. В мотивах пошуку праці переважає бажання самостверджуватись взагалі, ніж придбати професійні навички. Незважаючи на оптимістичні відповіді респондентів, ця стихійна організація «позанавчальної діяльності» більш заважає, ніж допомагає придбанню студентами професійних навичок. Зменшується рівень навчальної діяльності, участі в громадській роботі, справах студентського самоврядування, студентській науковій роботі. Ця діяльність носить не цілеспрямований, а більш хаотичний характер, що в кінцевому рахунку не сприяє розробці чіткої мети та прийняття рішення щодо подальшого професійного самовизначення.

Метою подальших наукових пошуків може стати формування моделі працевлаштування студентів, що навчаються за контрактом, яка включає спільне функціонування таких елементів, як асоціація випускників, організація навчальної практики студентів та стажування слухачів з використанням багаторічних баз даних, співпраця з органами влади та організаціями різних форм власності, батьками студентів. Підходи до працевлаштування майбутніх менеджерів повинні розпочинатись з програми адаптації студентів першого курсу з урахуванням їх психологічних характеристик.

Список літератури

1. Баріхашвілі І. І. Психологічні основи профорієнтації і професійного самовизначення / І. І. Баріхашвілі, М. П. Ворона, І. М. Старіков. — Миколаїв: Атол, 2006. — 224 с.
2. Белова О. Р. Сравнительный анализ в межрегиональных исследованиях профессионального выбора студенчества / О. Р. Белова, Ю. Р. Вишневыский // Управление социальным развитием регионов в условиях выхода из кризиса в современной России и странах СНГ. — Челябинск, 2010. — Ч. 2. — С. 208–216.
3. Балакірева О. М. Проблеми працевлаштування та міграційні орієнтації молоді / О. М. Балакірева, О. В. Валькована // Економіка і прогнозування. — 2006. — № 4. — С. 76–91.
4. Довлатов А. В. Работающие студенты: как совместить заработок и образование? / А. В. Довлатов // Вопросы психологи. — 2006. — № 4. — С. 23–29.
5. Державна щорічна доповідь Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні за підсумками 2009 року / МОНМіС; Держ. ін-т розв. сім'ї та молоді; [редкол.: Н. Ф. Романова (голова) та ін.]. — К.: ТОВ «Основа», 2010. — 156 с.
6. Кениг В. А. Становление профессиональной идентичности у работающих студентов. — М., 2008. — С. 11–13.
7. Котик І. О. Роль рефлексії у формуванні готовності до вибору професії / І. О. Котик // Практична психологія та соціальна робота. — 2006. — № 3. — С. 67–71.
8. Сокурская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Л. Г. Сокурская. — Харьков: ХНУ, 2006. — 576 с.
9. Українські студенти стали працювати вже з 1-го курсу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/~1/0/all/2012/09/30/288277>
10. Шаров О. І. Проблеми і перспективи працевлаштування випускників вищих навчальних закладів / О. І. Шаров // Матеріали четвертої Міжнародної науково-практичної конференції. — Донецьк: ДонНУЕТ, 2009. — С. 18–21.

Воронов А. И.

канд. психол. наук, доцент
декан факультета менеджмента
Одесского регионального института
государственного управления НАГУ при Президенте Украины

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ТРУДОУСТРОЙСТВА БУДУЩЕГО
МЕНЕДЖЕРА**

Резюме

Рассматривается актуальность проблемы профессионального развития личности в период обучения в ВУЗе. Изучается стандартный механизм подготовки выпускников экономического ВУЗа к выходу на рынок труда, который предусматривает приобретение абсолютным большинством студентов стационара опыта практической деятельности еще во время обучения. Предметом исследования определены психологические аспекты подготовки к трудоустройству будущих менеджеров с учетом последствий экономического кризиса. Целью дальнейшего исследования может стать формирование модели трудоустройства студентов экономических ВУЗов, которые проходят обучение по контракту.

Ключевые слова: личность, менеджер, специалист.

Voronov O. I.

candidate of psychological sciences, associate of professor
Dean of the Faculty of Management in Metro Regional Institute
Public Administration under the President of Ukraine NAPA

**THE PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF EMPLOYMENT OF FUTURE
MANAGER**

Summary

Actuality of problem of professional development of personality is examined in a period of studies in the higher educational establishment. The standard mechanism of preparation of final-year students of economic higher educational establishment is studied to go into the market of labor, which means the acquisition by majority of the day studies department students the experience of practical activities yet during the studies. The psychological aspects of preparation for employment of the future managers are determined in our research, taking into consideration the consequences of economic crisis. Forming of model of employment of students of economic higher educational establishment with the contract form of preparation can become the purpose of the further research.

Key words: personality, manager, specialist.

УДК 159.9:17.022.1

Галабурда Л. О.

аспірант

Рівненського державного гуманітарного університету

ІМІДЖ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

У статті на основі теоретичного аналізу наукової літератури представлено провідні підходи до трактування іміджу як психологічного феномену, які є принциповими при вивченні цього феномену. Імідж розглядається як явище полярне: з однієї сторони, духовне, з іншої — духовно-практичне.

Ключові слова: імідж, образ, прототип образу, думка, ставлення.

Постановка проблеми. В умовах сьогоденного глобалізованого суспільства ми спостерігаємо зростаючий інтерес до проблем іміджу. Ця категорія входить у понятійний апарат різних наук, з'являються кафедри, факультети та цілі інститути іміджелогії, зростає кількість наукових та науково-популярних публікацій з проблем іміджу.

Це поняття стало предметом підвищеної суспільної уваги та наукового аналізу в кінці 80-х років минулого століття у зв'язку з новими соціально-економічними умовами життя завдяки публікаціям закордонних дизайнерів, візажистів, перукарів. У середині 90-х років з'явилися перші наукові праці, присвячені різним аспектам керівництва іміджем (О. В. Гришуніна, П. С. Гуревич, Ф. О. Кузін, О. І. Манякіна, В. Д. Попов, Р. В. Ромашкіна, В. М. Шепель та ін.). Сьогодні когорта вчених, які займаються проблемами іміджу, значно розширилася (О. Володарська, Л. Ю. Донська, А. А. Калюжний, О. О. Ковальова, Т. І. Марєєва, А. І. Панасюк, О. Б. Перелигіна, О. А. Петрова, Г. Г. Почепцов, О. Ю. Скуднова, І. О. Шишова та ін.)

Мета статті — на основі теоретичного аналізу наукової літератури охарактеризувати основні підходи до трактування іміджу як психологічної категорії.

Виклад основного матеріалу. Розкриття психологічних закономірностей сприймання і розуміння людини людиною, специфіки формування феномену першого враження, соціально-психологічних ефектів і механізмів міжособистісного і міжгрупового сприймання, вивчення змісту соціальних уявлень і стереотипів, процесів масової комунікації підготувало базу для змістовного звернення до проблематики іміджу.

На початку ХХ століття процес формування іміджу розглядався виключно в категоріальному руслі психології та соціології (З. Фрейд, К. Юнг, Г. Лебон, Дж. Б. Уотсон, Б. Е. Торндайк, Е. Толмен, Т. Халл, Б. Ф. Скіннер, Дж. Роттер, А. Бандура, Г. Тард, Дж. Г. Мід, Т. Парсонс, Е. Фром, М. Вебер, А. Маслоу, К. Роджерс та ін.).

Загальноприйнятого визначення поняття «імідж» немає, проте існують певні спроби визначити його як, «візуальний образ» (В. Шепель), «думку» (А. Панасюк), «символічний образ суб'єкта» (О. Перелигіна), «категорію,

універсально застосовану до будь якого об'єкта» (О. Петрова), «специфічну єдність типових ознак, що керують індивідуальною, груповою і масовою свідомістю» (В. Белобрагін, Д. Журавльов) [4, с. 23].

Імідж «image» — іншомовне запозичення, походить від англійського «image» (яке, у свою чергу, походить від латинського «imago»), яке має не одне, а, як мінімум, п'ять значень («образ», «статуя (ідол)», «подібність», «метафора», «ікона») [7, с. 459]. А. Ю. Панасюк дослідила, що в англійських країнах у професійній літературі, присвяченій проблемам іміджу, згаданий термін вживається в значенні, яке можна було б сформулювати наступним чином: «відображення в психіці людини у вигляді образу тих або інших характеристик об'єкту або явища». А це означає, що термін «image» професіоналами інтерпретується як «образ» — сукупність не лише «матеріальних» («видимих») характеристик об'єкту, але і «ідеальних» («не видимих») його характеристик» [4, с. 28].

У сучасній психологічній науковій літературі представлено дві полярні точки зору на співвідношення понять «імідж» і «образ» [4, с. 31]. Згідно однієї з них, це дві різні категорії, що не зводяться одна до одної. Образ тут — продукт власної психічної активності суб'єкта, пов'язаної з освоєнням інформації про об'єкт, а імідж — продукт зовнішньої діяльності інших суб'єктів, нав'язаний цьому суб'єкту. Друга точка зору спирається на отождолення образу й іміджу.

На наш погляд, обидві позиції не можуть бути покладені в основу трактування досліджуваного феномену. Істина швидше лежить посередині. Імідж — це дійсно певний образ об'єкту, результат активності психіки суб'єкта, пов'язаної з об'єктом. Але при цьому не будь-який образ об'єкту може трактуватися як його імідж.

Психологічна наука, звертаючись до категорії образу, оперує різними формами її прояву і функціонування. Виділяються образи сприймання, образи пам'яті, образи-уявлення. О. А. Петрова вважає, що імідж може існувати відносно незалежно від ситуації сприйняття об'єкту. У цьому його відмінність від образів сприймання, які виникають у момент відображення безпосередньої дії об'єкту на органи чуття людини. Від образів пам'яті імідж відрізняється початковою трансформацією інформації, яка сприймається і перероблюється за певними соціально-психологічними законами. В цілому імідж завжди є символічний образ-уявлення, яке може бути пов'язане з реальністю в дуже широкому діапазоні, — від розкриття до напівправди, спотворення і повної невідповідності реальним якостям носія іміджу [5].

Як психологічний феномен імідж — це оцінна реакція психіки соціального суб'єкта — індивідуального, групового або масового — на деяке явище зовнішнього світу, яке має значення для цього суб'єкта. Таким чином, імідж породжують тільки такі явища, які мають значення для суб'єкта. Значущість у соціально-психологічному контексті ми розуміємо як взаємодію з потребами, інтересами і/або цінностями суб'єкта, що породжує його оцінну реакцію.

Якщо явище зовнішнього світу суб'єктом не сприймається як значиме, імідж цього явища для цього суб'єкта виникнути не може. В результаті

будь-який процес утворення іміджу, незалежно від того, чи є він цілеспрямованим чи спонтанним, є взаємодією на рівні потреб, інтересів і/або цінностей між об'єктом і суб'єктом. Ця характеристика дозволяє зрозуміти принципову відмінність між образом об'єкту і його іміджем.

Якщо образ — це відображення в психіці суб'єкта зовнішніх і внутрішніх параметрів об'єкту, то імідж — це вже результат роботи психіки з образом. Це робота по формуванню індивідуальної або, у разі колективного суб'єкта, соціальної оцінки образу. Психологічний механізм формування іміджу — зіставлення або соціальне порівняння характеристик об'єкту, вміщених у його образ, і власних цілей, цінностей інтересів суб'єкта.

Слід погодитися з А. Ю. Панасюк у тому, що для процесу утворення іміджу суб'єкта недостатньо сприйняти ті або інші характеристики об'єкту (людини, предмета, явища), мало сформуванню у своїй психіці образ цього об'єкту, ще необхідно, щоб до цього образу (а точніше — до прототипу цього образу) виникло певне ставлення, оцінка цього образу та думка про прототип цього образу [4]. Це означає, що імідж — це не стільки образ, скільки ставлення до образу, скільки думка про цей образ (прототип образу).

Спираючись на розуміння іміджу як думки про образ, звернемося до аналізу категорії думки. Цей аналіз дозволить виявити ряд принципово важливих характеристик іміджу.

Згідно Е. Канту, думка є свідомим визнанням чогось істинним, недостатнім як з суб'єктивного, так і з об'єктивного боку. Якщо визнання істинності судження має достатню основу з суб'єктивного боку і в той же час вважається об'єктивно недостатнім, то воно називається вірою. Нарешті, і суб'єктивно і об'єктивно достатнє визнання істинності судження є знання» [3, с. 673]. У гносеологічному плані думка може бути визначена як оціночне судження, судження відмінне від виразів віри і положень знання.

Стрижнем думки є оцінне відношення соціального суб'єкта до подій або явищ, що торкаються його інтересів. На відміну від віри і знання, які не так жорстко вимагають обов'язкової наявності суб'єкта, факт існування думки завжди вимагає відповіді на питання про його суб'єкта, носія. З позицій соціологічного підходу, ми погоджуємося з М. Горшковим, думка — це оціночне судження, пов'язане зі своїм суб'єктом [2, с. 177].

Таким чином, повертаючись до категорії іміджу, можна зробити висновок, що будь-який імідж має характеристику суб'єктності. Він не існує поза своїм суб'єктом або носієм. Суб'єктом іміджу може виступати будь-який соціальний суб'єкт — індивід, класична соціальна група або неklasична спільність масового типу. І в цьому плані ми не можемо погодитися з А. Ю. Панасюк в тому, що носієм іміджу може бути тільки соціальна спільність певного типу [4, с. 63].

На наш погляд, таке виключення індивідуальних суб'єктів з числа носіїв іміджу є недостатньо обґрунтованим. Онтологічно будь-який імідж не може існувати інакше, як деякий конструкт індивідуальної психіки. І груповий або масовий імідж — це не більше ніж співпадаюча позиція, деяке загальне в сукупності індивідуальних думок про об'єкт. Більше того, на-

віть груповий імідж якого-небудь об'єкту на етапі свого зародження функціонує у психіці однієї людини. Така людина називається лідером думок. І якщо цей лідер — особа великого масштабу, він здатний зламати громадську думку, що склалася, перевернути сформований імідж, здійснити його інверсію.

Таким чином, абсолютно справедливо О. А. Петрова підкреслює, що «будучи феноменом індивідуальної, групової або масової свідомості, імідж функціонує як образ-уявлення, в якому в складній взаємодії поєднуються зовнішні і внутрішні характеристики об'єкту» [5].

Ще раз звертаючись до категорії думки як ключової для розуміння іміджу, зазначимо, що як оціночне судження думка спирається на процес соціального оцінювання — вираження одного з видів ставлення суб'єкта до об'єкта, яке полягає в тому, що суб'єкт визначає відповідність об'єкта або його окремих властивостей власним (суб'єкта) критеріям. Формуючи свою думку, соціальний суб'єкт зіставляє значимі для нього параметри об'єкта зі своїми власними уявленнями про корисність, доцільність, справедливість, істину, добро, красу тощо.

Початковим при формуванні оцінки виступають взаємопов'язані системи інтересів і цінностей суб'єкта й їх взаємодія з соціальним і ціннісним змістом об'єкта. Отже, можна говорити про зацікавлено-ціннісну природу «думки взагалі» як соціологічної категорії. Таке трактування представляється точнішим, ніж запропоноване М. Горшковим. Останній вважає за можливе говорити про оцінно-ціннісну природу думки [2, с. 178–181].

Аналізуючи суть іміджу як думки онтологічного формату, не можна обійти увагою проблему сполучення сформованого іміджу з практичною діяльністю суб'єкта, так само як і проблему форм (способів) існування іміджу-думки. Зароджуючись як духовне відношення, зацікавлено-ціннісне оціночне судження, думка у своєму розвиненому вигляді має потенціал практичної дії. Виражаючись і реалізуючись, думка здатна переходити в практично-перетворюючу площину свого буття.

Аналогічним чином реалізується і динаміка іміджу. У випадку, коли носієм іміджу виступає численна соціальна група, її сукупність, або яка-небудь масова соціальна освіта, пов'язана з іміджем громадська думка здатна стати могутньою творчою, перетворюючою або руйнівною силою. При розгляді практичного аспекту функціонування думки М. Горшков ставить питання про наявність трьох рівнів самовираження сутнісних потенцій думки.

«На першому рівні думка проявляє себе як оцінно-ціннісне судження, що виражає духовне відношення. На другому рівні воно набуває якості думки-позиції, думки — спонукального мотиву... Нарешті, на третьому рівні «наполеглива» думка здатна виступати через практичне відношення, зливатися з результатом матеріалізації потенціалу, накопиченого ним на попередніх рівнях, у відповідних діях і поведінкових актах» [2, с. 180–181].

На наш погляд, ці міркування не позбавлені пояснювального потенціалу і можуть бути використані для розкриття тих рівнів, на яких може реалізуватися імідж.

Імідж може розглядатися як явище, що має дві сторони, має своєрідну подвійну природу. З одного боку, він є духовним, а з іншої — духовно-практичним феноменом. Імідж-думка може існувати у будь-якій з цих форм. Початковою формою виступає імідж — думка — оціночне судження, імідж — духовний феномен. За певних умов він може переходити в імідж — поведінкову готовність і далі перетворюватися в практичний онтологічний формат (наприклад, електоральна поведінка, участь в акціях політичного протесту і т. п.).

Висновки з даного дослідження. Аналіз наукової літератури дозволяє нам визначити феномен іміджу як якість особистісно-орієнтованої структури, яка є еквівалентом суб'єктивного ставлення людини до тих чи інших об'єктивних процесів, явищ, речей і т. д. Тобто імідж функціонує як образ-уявлення, в якому у складній взаємодії переплітаються зовнішні і внутрішні характеристики суб'єкта.

На нашу думку, найважливішою характеристикою іміджу є його суб'єктно-об'єктна обумовленість. Імідж може розглядатися як суб'єктно-об'єктне відношення і як його результат. Об'єкт іміджу — це відповідь на питання: «Що конкретно, образ кого або чого оцінює психіка суб'єкта»? Суб'єкт іміджу — це відповідь на питання: «У кого, в чий психіці, в психіці яких індивідуальних або групових суб'єктів формується думка про об'єкт»?

Об'єктом іміджу виступає об'єкт оцінки/об'єкт думки — деяка зовнішня по відношенню до суб'єкта подія, явище, процес, феномен об'єктивного або суб'єктивного світу.

Для того, щоб деяке явище перетворилося на об'єкт іміджу, потрібне виконання двох умов — значущості і публічності. Під значущістю (для суб'єкта іміджу) розуміється взаємодія з потребами/інтересами/цінностями суб'єкта. Публічність (інформаційна доступність) об'єкту — це його знаходження в полі сприйняття суб'єкта.

Список літератури

1. Гавра Д. П. Общественное мнение как социологическая категория и социальный институт / Д. П. Гавра. — СПб.: Питер, 1995.
2. Горшков М. С. Общественное мнение / М. С. Горшков. — М.: Просвещение, 1988.
3. Кант И. Сочинения: в 6 т. / [Под общ. ред. В. Ф. Асмуса и др.]. Т. 3. — М.: Мысль, 1964.
4. Панасюк А. Ю. Формирование имиджа: Стратегия, психотехники, психотехнологии / А. Ю. Панасюк. — М.: Омега-Л, 2007. — 266 с.
5. Петрова Е. А. Имиджология: проблемное поле и направления исследования / Е. А. Петрова [Электронный ресурс]. — <http://www.academim.org>.
6. Перельгина Е. Б. Психология имиджа: учеб. пособие / Е. Б. Перельгина. — М.: ВЛАДОС, 2002.
7. Словник іншомовних слів. 23 000 слів / Укладачі Л. О. Пустовіт та ін. — К.: Довіра, 2000.

Галабурда Л. А.

аспірантка

Ровенського державного гуманітарного університета

ИМИДЖ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН

Резюме

В статье на основе теоретического анализа научной литературы представлены ведущие подходы к трактовке имиджа как психологического феномена. Имидж рассматривается как явление полярное: с одной стороны, духовное, с другой — духовно-практичное.

Ключевые слова: имидж, образ, прототип образа, мысль, отношение.

Galaburda L. A.

postgraduate

of Rivne State Humanitarian University

IMAGE AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

Summary

In this article the author based on theoretical analysis of scientific literature represents leading approaches to image interpretation as a psychological phenomenon. The image is seen as polar phenomenon, on the one hand the spiritual, the other — the spiritual and the practical.

Key words: image, prototype image, idea, attitude.

УДК 159.923-053.6

Главінська О. Д.

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної психології та психодіагностики
Рівненського державного гуманітарного університету

ПРОБЛЕМА САМОУСВІДОМЛЕННЯ ТА САМОВИЗНАЧЕННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті визначається актуальність проблеми дослідження особистої ідентичності студентів, психологічні зміни в процесах розвитку особистості в умовах трансформаційних змін у суспільстві.

Ключові слова: самосвідомість, формування ідентичності, самовизначення, професійне середовище.

Постановка проблеми. У комплексі проблем розвитку активності особистості та реалізації її потенціалу суттєва роль належить проблемі самосвідомості і самовизначеності молоді. Вивчення самосвідомості у кожен віковий період розвитку особистості має важливе практичне значення, оскільки тільки з урахуванням психологічних закономірностей щодо її природи та змісту можна на науковій основі організувати виховну та розвивальну роботу з молоддю.

На сучасному етапі розвитку суспільства проблема професійного самовизначення молоді стала надзвичайно актуальною. В сучасних психологічних дослідженнях існують великі розбіжності в розумінні суті розвитку особистості юнаків. Важливо розуміти, які психологічні фактори сприяють розвитку активної молоді людини як неповторної, унікальної особистості, як продуктивної, діяльної, щасливої людини, професіонала за покликанням.

Наукове пізнання свідомості та самосвідомості належить до важливих і складних проблем не лише психологічної наук, а й взагалі сучасної теоретичної культури. Дані питання були предметом вивчення наукових досліджень чисельних вітчизняних і зарубіжних вчених. У психологічних роботах І. Д. Беха, М. Й. Боришевського, І. С. Булах, П. Я. Гальперіна, М. Р. Гінзбурга, Д. Б. Ельконіна, О. М. Леонтєва, С. Д. Максименко, Н. Ю. Максимової, Л. Є. Орбан-Лембрик, Р. В. Павелківа, С. Л. Рубінштейна, М. В. Савчина, А. І. Титаренко, Н. В. Чепелевої закладено основи наукового аналізу проблем свідомості особистості. Поряд з цим в науковій літературі вказується, що, незважаючи на зазначені зусилля психології та інших наук, проблема людської свідомості, самосвідомості, особистісної ідентичності далека від свого розв'язання.

Мета статті — проаналізувати теоретичні засади проблеми самосвідомості особистості, її становлення та розвитку ідентифікаційних структур в юнацькому віці.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи наукову літературу щодо розуміння категорії ідентичності, можна говорити, що це результат самоус-

відомлення та самовизначення свого «Я». Якщо під кінцевим продуктом процесу самопізнання розуміти динамічну систему уявлень людини про себе, то слід проаналізувати її складові. «Самоусвідомлення — це усвідомлення людиною своїх дій та їх результатів, думок, почуттів, моральності та інтересів, ідеалів і мотивів, поведінки, цілісна система самого себе і свого місця в житті». Самооцінка — це «певне ставлення до себе, до своїх якостей, можливостей, фізичних та духовних сил» [1]. Самооцінка — це особистісне судження про особисту цінність, що виражається в установках, властивих індивідові [2]. Отже, самооцінка відображає ступінь розвитку в людини почуття самоповаги, відчуття особистої цінності і позитивного ставлення до всього, що входить до сфери його «Я». Тому низька самооцінка передбачає несприйняття себе самого, самозаперечення, негативне ставлення до своєї особистості. Можна виділити кілька джерел формування самооцінки, які набувають різної значимості в процесі становлення особистості. Для юнацького віку є актуальним порівняння з іншими людьми. Групи однолітків відіграють в дитинстві та юності дуже важливу роль особливо для розвитку ідентифікації і формування установок. Вважається, що підлітки значно легше ідентифікують себе з іншими підлітками, ніж зі старшими людьми.

Самосвідомість людини забезпечує усвідомлення себе як особистості, яка відіграє різноманітні ролі в різних ситуаціях і бере участь у них, а також, спираючись на положення про самосвідомість як засіб саморегуляції, можна припустити, що структура самосвідомості складається з таких компонентів: усвідомлення себе як суб'єкта діяльності, усвідомлення і оцінка себе у певних видах діяльності, тому в професійній самосвідомості на перший план виступає зміст, який визначається саме професійною діяльністю. Професійна самосвідомість виявляється в усвідомленні своєї приналежності до професійної групи і пізнанні та самооцінці власних професійних якостей. Самосвідомість формується в процесі життєдіяльності і спілкування з оточуючими і є результатом пізнання себе, своїх дій, психічних якостей. Виходячи з цього, професійна самосвідомість — це проєкція всіх структурних компонентів самосвідомості на певну професійну діяльність.

Періодом виникнення свідомого «Я», як би поступово не формувалися окремі його компоненти, вважається підлітковий та ранній юнацький вік. Практично всі психологи визнають ранню юність як критичний період формування самосвідомості і розглядають розвиток самосвідомості як центральний психічний процес перехідного віку. Зростання самосвідомості та інтересу особистого «Я» у підлітків обумовлює зміни і в характері. В юнацькому віці у рамках становлення нового рівня самосвідомості відбувається формування відносно стійкого уявлення про себе. До 16–17 років виникає особливе особистісне новоутворення, яке у психологічній літературі позначається терміном «самовизначення». Цій проблемі присвячено чимало досліджень зарубіжних психологів. Вони концентрують увагу в основному на двох групах питань. У роботах Б. Ананьева, Л. Божович, О. Леонтьєва, С. Рубінштейна, І. Чеснокової, В. Століна, А. Спіркіна на за-

гальнотеоретичному та методологічному аспектах проаналізовано проблеми становлення самосвідомості в контексті загальної проблеми розвитку особистості. В іншій групі досліджень розглядаються спеціальні питання, пов'язані з особливостями самооцінки, їх взаємозв'язок з оцінюванням оточуючих. Роботи Л. Божович дають розуміння психологічної природи самовизначення. Вони показують, що потреба у самовизначенні виникає на певному етапі життя — на межі старшого підліткового віку і юності, і обґрунтовує необхідність виникнення цієї потреби логікою особистого і соціального розвитку підлітка. Потреба у самовизначенні розглядається як потреба у формуванні певної смислової системи, в якій об'єднуються уявлення про світ і самого себе, що передбачає відповідь на питання смислу та особистого існування. Самовизначення нерозривно пов'язане з такою важливою характеристикою підліткового та раннього юнацького віку, як спрямування у майбутнє, воно передбачає вибір професії.

І. Дубровіна вносить уточнення у проблему самовизначення як центральну проблему раннього юнацького віку. Результати досліджень [4] дозволяють їй стверджувати, що основним психологічним новоутворенням раннього юнацького віку слід вважати не самовизначення як таке (особисте, професіональне), а психологічну готовність до самовизначення, яка передбачає: 1) сформованість на високому рівні психологічних структур, в першу чергу, самосвідомості; 2) розвиненість потреб, які забезпечують змістовну наповненість особистості, серед яких центральне місце посідають моральні засади, цінності, орієнтації та тимчасові перспективи; 3) становлення чинників індивідуальності як результат розвитку і усвідомлення своїх здібностей та інтересів кожним юнаком.

Психологічна готовність увійти в доросле життя, зайняти в ньому гідне місце передбачає визначну зрілість особистості. В зарубіжній психології як аналог поняття «особистісне самовизначення» виступає категорія «психосоціальна ідентичність», розроблена і введена в наукове розуміння американським вченим Е. Еріксоном [8]. Центральним моментом його бачення є все становлення особистості у перехідному віці, включаючи і його юнацький етап, «нормативна криза особистості». Головним завданням, що постає перед індивідом у ранній юності, на думку Е. Еріксона, є формування ідентичності на протигагу рольовій невизначеності особистого «Я». Юнак повинен відповісти на питання «Хто я?», «Що я можу?», «Який мій шлях?» У пошуках особистої ідентичності людина вирішує, які дії є для неї важливими, і виробляє певні норми для оцінки своєї поведінки та поведінки інших людей. Цей процес пов'язаний з усвідомленням особистої цінності і компетентності. Важливим механізмом формування ідентичності стають, на думку Еріксона, послідовні ідентифікації дитини з дорослими, які складають необхідну базу розвитку психосоціальної ідентичності в підлітковому віці.

Завдяки ідентифікації суб'єкт реалізує своє прагнення до приналежності через об'єднання з іншими, включення у свій внутрішній світ їх норм, цінностей, зразків, завдяки чому формується уявлення про своє «Я», вибудовується особистісна ідентичність. Відособлення як індивідуально-

особистісне явище, процес індивідуалізації суспільних відносин допомагає особистості усвідомити власну самостійність та ідентичність.

Почуття ідентичності формується поступово. Його джерелом слугують різні ідентифікації. Підліток вже намагається виробити єдину картину світосприйняття, в якій всі ці цінності та оцінки повинні синтезуватися. В ранній юності особистість прагне до переоцінки самого себе у відносинах з близькими людьми, суспільством в цілому — фізичному, соціальному та емоційному планах. Пошук ідентичності може відбуватися по-різному. Один із способів вирішення цієї проблеми полягає у випробуванні різних ролей. Деякі молоді люди після рольового експериментування та моральних пошуків починають пристосовуватися в напрямку певної мети, інші — зовсім можуть оминати кризу ідентичності. До таких відносяться ті, хто беззаперечно сприймає цінності своєї сім'ї і обирає шлях, визначений своїми батьками. Нерідко ідентичність здобувається після тривалих випробувань, чисельних спроб і помилок.

Важливе значення в процесі формування ідентичності мають ціннісні орієнтації. Це елементи структури особистості, які характеризують змістовний бік її спрямованості. У формі ціннісних орієнтацій у результаті надбання цінностей фіксується вагоме, найважливіше для людини. В юності головними чинниками формування ідентичності виступають соціальні чинники. Формування почуття ідентичності пов'язане із усвідомленням власної цінності та компетентності.

У формуванні ідентичності значну роль відіграють соціальні стосунки, а тому важливим є усвідомлення і оцінка професійних стосунків. Такі взаємини обумовлені включенням особистості на тривалий час до складу референтної групи. Саме в таких стосунках формується ставлення людини до самої себе як до фахівця, до колег за професією, до своєї професійної діяльності, відбувається усвідомлення своєї індивідуальності під час виконання певної діяльності.

Професійне самовизначення розглядається як вибір і реалізація способу взаємодії з оточуючим світом і пошуком сенсу у цій діяльності. Сучасному суспільству потрібен професіонал, який знає свою справу, може самостійно приймати рішення, відповідати за них, за себе, за інших. Важливим фактором, який визначає сьогодні формування професійного самовизначення, є комерціалізація відносин. Відбувається заміна професійної кар'єри на комерційну, що не дає можливості людині відбутися в професійному сенсі. Перехідний стан економіки зумовив відхилення у системі професійних цінностей: сучасна людина (молода) з її особистісними особливостями, яка вступає у ринкові відносини, прагне добитися матеріального благополуччя. Необхідність виживання змушує зрадити своє покликання, тобто існує мотивація оволодіння прибутковою професією, але часто в молодій людині немає необхідних для цього якостей. Спостерігається також протиріччя між мотивацією вибору професії та можливістю оволодіти нею.

В останні роки існує тенденція до зростання престижу освіти. Статистика свідчить, що кількість абітурієнтів, які бажають навчатися в українських вузах, зростає. Найпрестижнішими вважаються фінансові

та юридичні спеціальності. Ринкові відносини характеризуються підвищеною динамічністю виробництва, ризиком безробіття, зміною професій, місць роботи. Від спеціаліста вимагається високий рівень професіоналізму, якість виконаної роботи. Він має бути цілеспрямованим, здатним до саморозвитку, стресостійким.

Нами було проведено опитування студентів історико-соціологічного та психолого-природничого факультетів РДГУ за методикою М. Рокіча з метою з'ясування базових цінностей та ті, які є головними при виборі професії. Був опитаний 41 студент. Після опрацювання результатів ми виявили, що головними при виборі професії є загальні для всіх студентів цінності: на першому місці — цікава робота, хороша зарплата, можливість проявити себе; на останньому — рівноправність, світ прекрасного, соціальне визнання. При виборі базових цінностей підходи диференціювалися. Для чоловіків важливими є свобода, спокій в країні та соціальне визнання. Для жінок найважливішими факторами є щастя, свобода та внутрішня гармонія, найменш цінними — рівноправність, світ прекрасного і визнання. Якщо порівнювати за факультетами, то для студентів психолого-природничого факультету найголовнішою цінністю є внутрішня гармонія та щастя, а на останньому місці — рівноправність. Для студентів історико-соціологічного факультету найважливішою цінністю є цікаве життя і свобода, на останньому — спокій в країні.

Професійне середовище є одним з найважливіших чинників ідентичності особистості. Воно має свою ідеологію, критерії оцінювання, визначається стійкою культурою, яка включає правила входження в професійне товариство, оцінку професійних досягнень, тому життя в професійному товаристві розкриває професійну і особисту ідентичність людини.

Висновки. Теоретичний аналіз літератури з проблем ідентичності в підлітковому і ранньому юнацькому віці дозволяє зробити такі висновки:

1) В основі самовизначення в ранній юності лежить особистісне самовизначення, яке має ціннісно-смыслову природу, активне визначення своєї позиції відносно суспільно виробленої системи цінностей, визначення на цій основі свого особистого існування.

2) Найбільш об'ємним визначенням особистого самовизначення є процес формування смислової системи, в якій поєднані уявлення про себе і світ.

3) У формуванні професійної самосвідомості як засобу саморегуляції професійної діяльності слід визначити основні її структурні елементи: усвідомлення професійної моралі, усвідомлення себе як суб'єкта професійної діяльності, усвідомлення і оцінка професійних стосунків, усвідомлення власного розвитку в часовому вимірі професійного становлення.

4) Особливе значення у формуванні ідентичності мають ціннісні орієнтації, які характеризують змістовний бік та спрямованість особистості.

Список літератури

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. — Л., 1968.
2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. — М., 1986.

3. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л. И. Божович // Вопросы психологии. — 1979. — № 4. — С. 23–24.
4. Дубровина И. В. Школьная психологическая служба / И. В. Дубровина. — М., 1991.
5. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. — М., 1975.
6. Павелків Р. В. Моральна свідомість як відображення об'єктивної необхідності / Р. В. Павелків // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Серія: Психологія. — Рівне: РДГУ, 2006. — Вип. 33. — С. 4–9.
7. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание / А. Г. Спиркин. — М., 1972.
8. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Под ред. Толстых А. В. — М., 1996.

Главинская Е. Д.

кандидат психологических наук,
доцент кафедры общей психологии и психодиагностики
Ровенского государственного гуманитарного университета

**ПРОБЛЕМА САМОСОЗНАНИЯ И САМООПРЕДЕЛЕНИЯ
СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ**

Резюме

В статье рассматриваются проблемы изучения личностной идентичности студентов, психологические изменения в процессах развития личности в условиях трансформационных изменений в обществе.

Ключевые слова: самосознание, формирование идентичности, самоопределение, профессиональная среда.

Glavinskaya E. D.

Philosopher Degree of Psychology assistant professor
of general psychology and psychodiagnosics department
of Rivne State Humanitarian University

**PROBLEM OF SELFREALIZATION AND SELFDETERMINATION
OF STUDENTS**

Summary

The article deals with the problems of the study of personal identity of students, psychological changes in the processes of development of the individual in a transformational change in society.

Key words: identity, identity formation, self-determination, professional environment.

УДК 159.9.367

Гнезділов Д. Ю.

аспірант кафедри диференціальної та спеціальної психології
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВНУТРІШНЬОЇ СТРУКТУРИ ЕМПАТІЇ

Сучасні дослідження емпатії включають різноманітні, іноді протилежні підходи до розуміння та вивчення означеного феномену. Найбільш суттєвий внесок в розвиток теорії та практики означеного питання зроблений представниками гуманістичної психології.

Ключові слова: емпатія, конгруентність, конгруентна емпатія, ідентифікація, канал емпатії, раціональний канал емпатії, емоційний канал емпатії, інтуїтивний канал емпатії.

Основною метою нашого дослідження виступає виділення основних каналів здійснення емпатійного акту та його внутрішньої структури, оскільки ми розглядаємо емпатію як стійку комплексну особистісну властивість, яка виконує регулюючі, комунікативні та життєвозабезпечуючі функції. В структурі емпатії ми (услід за В. В. Бойко) виділяємо декілька каналів, а саме: 1) раціональний канал, який характеризує спрямованість уваги, сприйняття та мислення суб'єкта, що виражає емпатію, на сутність іншої людини — на її стани, проблеми, поведінку. Це спонтанний інтерес до іншого, який сприяє подальшому емоційному та інтуїтивному відображенню партнера. В раціональному компоненті емпатії відсутня логіка або мотивація інтересу до іншого, партнер привертає увагу власною буттєвістю; 2) емоційний канал емпатії, який фіксує здібність суб'єкта емпатії емоційно резонувати з оточуючими — співпереживати, брати співучасть тощо. Емоційна чуйність в даному випадку стає засобом «входження» в енергетичне поле партнера. Зрозуміти його внутрішній світ, спрогнозувати поведінку та ефективно вплинути можливо лише у тому випадку, якщо у суб'єкта емпатії розвинений означений канал; 3) інтуїтивний канал емпатії свідчить про здібність суб'єкта бачити поведінку партнерів, діяти в умовах дефіциту вихідної інформації про них, спираючись лише на досвід, який є у підсвідомості. На рівні інтуїції завершуються та узагальнюються різні відомості про партнерів.

Найбільш оптимальною нам представляється дворівнева модель, де змінні другого рівня детермінуються змінними першого рівня (модеруючі чинники емпатиних проявів). Дана модель у вигляді діаграми представлена на рисунку 1. Показники узгодженості даної моделі були наступними: $\chi^2=4,633$, $df=3$, $p=0,201$; $CFI=0,968$; $RMSEA=0,052$; $RMR=0,055$. Тобто, представлену модель можна вважати відповідною аналізованим даним. Діаграма ілюструє пряму залежність всіх показників каналів емпатії від ідентифікації в емпатії та установках, що сприяють їй, і зворотню їх залежність від показника проникаючої здатності в емпатії. Відповідно, парадокс

полягає в тому, що роль проникаючої здатності у даній виборці негативна. Видно, це пов'язано з тим, що активніше впровадження у внутрішній світ іншої людини сприймається досліджуваними як порушення дистанції, що соціально регламентується, в спілкуванні, необхідній субординації із співбесідником, і тим самим певною мірою перешкоджають її емпатичному розумінню з їх боку.

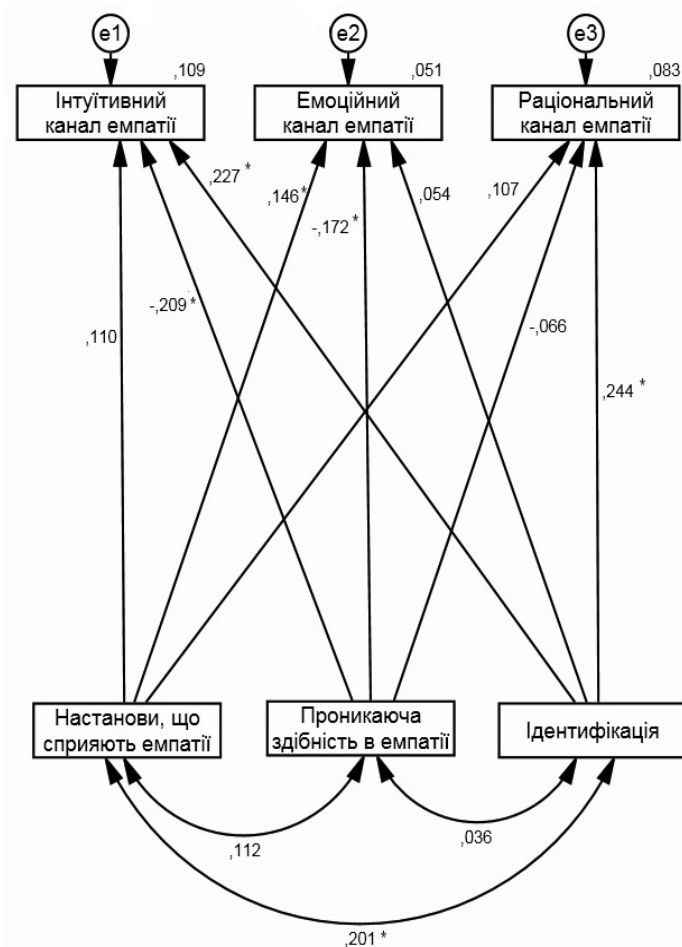

Рис. 1. Діаграма взаємин між показниками емпатії, що припускає два рівні ієрархії параметрів без виділення підрівнів (модель 1)

Для того, щоб добитися для моделі більшої узгодженості, необхідно здійснити її структурні перетворення. Одним з можливих шляхів вирішення даної проблеми є встановлення ієрархічних взаємин між параметрами в межах кожного з рівнів. Так, на першому рівні — рівні модеруючих чинників можливе виділення двох підрівнів: базового параметра, що визначає значення інших параметрів. Якщо ж допускається, що два модеруючих

чинника детермінують третій і при цьому корелюють один з одним, то показники узгодженості даних моделей для будь-якого поєднання модеруючих чинників відповідатимуть приведеним в моделі 1. Тим самим, поліпшення моделі не буде досягнуто.

У першому випадку порівнюємо інтегральні показники при таких поєднаннях показників на підрівнях: ідентифікація детермінує розвиток проникаючої здатності в емпатії і установках, сприяючих емпатії ($\chi^2=6,931$, $df=4$, $p=0,140$; CFI=0,942; RMSEA=0,061; RMR=0,068), проникаюча здатність в емпатії детермінує розвиток ідентифікації і установок, сприяючих їй ($\chi^2=12,615$, $df=4$, $p=0,013$; CFI=0,831; RMSEA=0,104; RMR=0,116), установки, сприяючі емпатії, детермінують розвиток проникаючої здатності в емпатії і ідентифікаціях ($\chi^2=4,672$, $df=4$, $p=0,323$; CFI=0,987; RMSEA=0,029; RMR=0,055). Таким чином, остання модель є більш узгодженою, аніж модель 1.

Відповідно, можна висунути гіпотезу, що роль установок, сприяючих емпатії, є визначальною в розвитку як ідентифікації, так і проникаючої здатності. Проте аналіз теоретичних концепцій показує, що саме ідентифікація виділяється як провідний механізм при засвоєнні цінностей і норм мікросоціального оточення.

Це дає нам підставу вважати, що базовим підрівнем рівня, що вивчається, виступає саме параметр ідентифікації в емпатії. Він визначає розвиток установок в емпатії, які, у свою чергу, формують проникаючу здатність. Описана регресійна модель (модель 2) має оптимальні для всіх можливих комбінацій показників даного рівня характеристики узгодженості ($\chi^2=4,672$, $df=4$, $p=0,323$; CFI=0,987; RMSEA=0,029; RMR=0,055), по яких вона значно перевершує модель 1. На підставі цієї моделі, зображеної у вигляді діаграми на рисунку 2, представляється можливим виділити ієрархію модеруючих чинників.

На другому рівні — рівні каналів емпатії можливе виділення як двох, так і трьох підрівнів. Виходячи з положення В. В. Бойко, базовим каналом емпатії, що визначає розвиток двох інших, є раціональний канал. Отже, можливі три типи взаємин між параметрами другого підрівня: раціональний канал детермінує як інтуїтивний, так і емоційний канали ($\chi^2=3,929$, $df=2$, $p=0,140$; CFI=0,962; RMSEA=0,070; RMR=0,052), раціональний канал детермінує емоційний канал, який, у свою чергу, детермінує інтуїтивний ($\chi^2=0,648$, $df=2$, $p=0,723$; CFI=1,000; RMSEA=0,000; RMR=0,019), раціональний канал детермінує інтуїтивний, який, у свою чергу, детермінує емоційний ($\chi^2=0,398$, $df=2$, $p=0,820$; CFI=1,000; RMSEA=0,000; RMR=0,016).

Вибір останнього варіанту, як найбільш адекватного по відношенню до досліджуваної вибірки, викликає істотне зауваження: моделі зі шляхами детермінації каналів «раціональний — інтуїтивний — емоційний» та «раціональний — емоційний — інтуїтивний» приблизно рівноцінні за критеріями згоди. Тобто перевага однієї з них веде до відкидання іншої і, тим самим, може внести спотворення в розуміння внутрішньої структури емпатичної поведінки доліджуваних. Все це вимагає побудови моделі, за-

снованої на дещо інших принципах. Очевидно, що емоційний та інтуїтивний канали в ієрархії компонентів емпатії займають однаковий ступінь, а також, формуючись раціональним каналом, знаходяться у взаємозв'язку один з одним. Модель, що враховує вищезгадані допущення і зображена у вигляді підсумкової діаграми, представлена на рисунку 3.

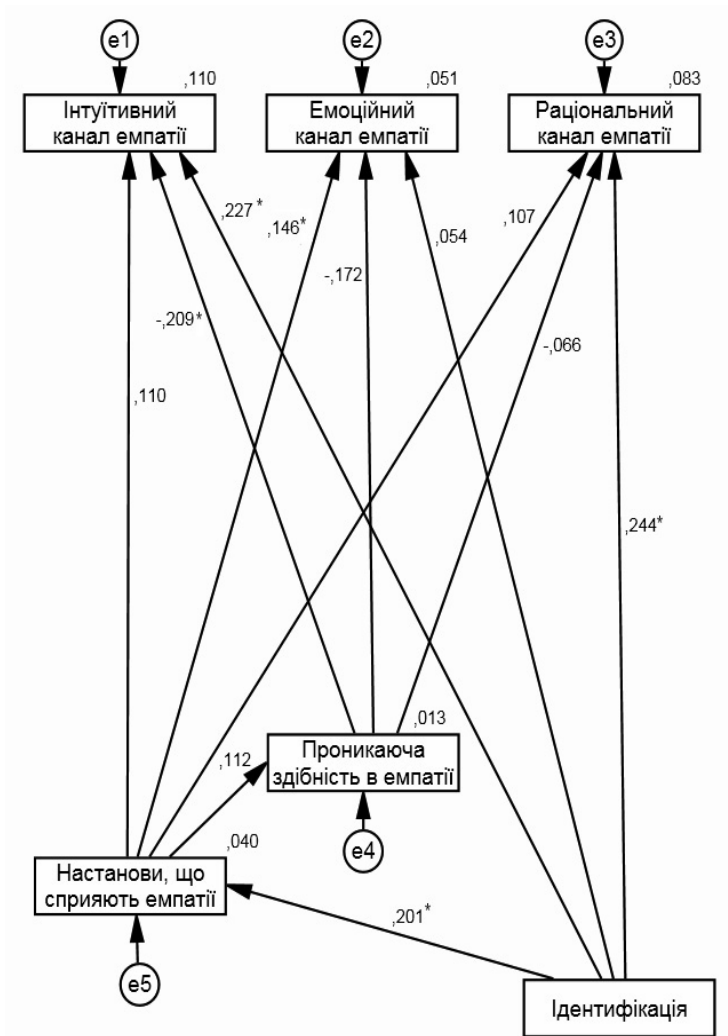

Рис. 2. Діаграма взаємин між показниками емпатії, що припускає два рівні ієрархії з виділенням трьох підрівнів на рівні модеруючих чинників (модель 2)

Відповідність представленої моделі емпіричним даним була якнайкращою в порівнянні з моделями 1 і 2 ($\chi^2=0,039$, $df=1$, $p=0,844$; $CFI=1,000$; $RMSEA=0,000$; $RMR=0,006$), таким чином дану модель можна вважати підсумковою (модель 3).

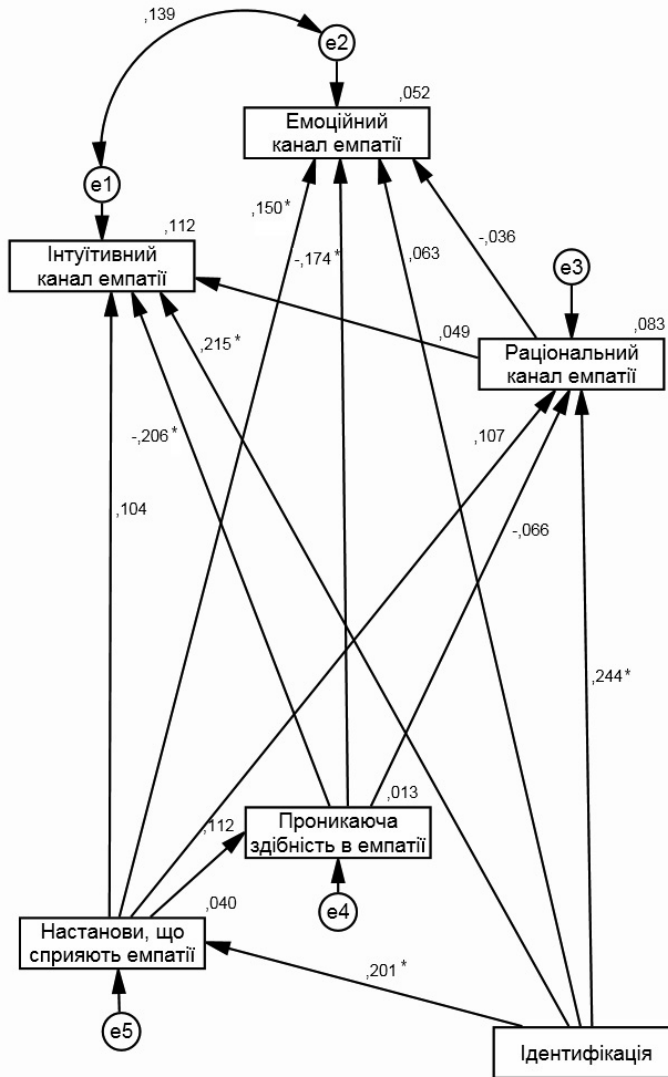

Рис. 3. Підсумкова діаграма взаємин між показниками емпатії, що припускає два рівні ієрархії з виділенням трьох підрівнів на кожному рівні (модель 3)

Примітка: Знаком * відмічені статистично значущі коефіцієнти ($p < 0,05$).

На підставі моделі 3 можна пояснити той парадоксальний факт, що у досліджуваних підвищення значень проникаючої здатності супроводжувалося зниженням вираженості двох інших каналів емпатії — емоційного та інтуїтивного. Тобто проникаюча здатність предстає по суті «надбудовою» над модеруючими чинниками і не є остаточно інтегрованою в структуру емпатії. Цей параметр здатний справити певний вплив на вторинні канали емпатії, але не на базовий — раціональний канал.

Таким чином, такою, що найбільш адекватно відображає внутрішню структуру емпатичної поведінки досліджуваних, була модель 3. Ієрархія першого рівня — чинників, модеруючих емпатичні прояви, — складалася з трьох підрівнів: ідентифікація визначала розвиток установок, сприяючих емпатії, які, у свою чергу, сприяють формуванню проникаючої здатності. Ієрархія другого рівня — емпатичних проявів — складалася з двох підрівнів: раціональний канал емпатії формував розвиток двох взаємозалежних каналів емпатії: інтуїтивного і емоційного.

Необхідно вказати, що коефіцієнти детермінації для залежних змінних як в моделі 3, так і в інших моделях були дуже низькими ($R^2 = 0,013-0,112$).

Отже, розвиток уявлень в психологічній науці про емпатію є неоднозначним та дискусійним, йде від розуміння її як реагування відчуттями на відчуття до афектно-когнітивного процесу розуміння внутрішнього світу іншого в цілому. Сучасний підхід до емпатії як складної інтегральної властивості особистості основний акцент робить на оновленні даної дефініції або диференціації її складових компонентів (у проблемному полі нашого дослідження — основних каналів емпатії).

Список літератури

1. Гаврилова Т. П. Понятие эмпатии в зарубежной психологии / Т. П. Гаврилова // Вопросы психологии. — 1975. — № 2. — С. 147–158.
2. Гиппенрейтер Ю. Б. Феномен конгруэнтной эмпатии /Ю. Б. Гиппенрейтер, Т. Д. Карягина, Е. Н. Козлова// Вопросы психологии. — 1993. — № 4. — С. 61–68.
3. Ильин Е. П. Психология индивидуальных различий / Е. П. Ильин. — СПб.: Питер, 2004. — 701 с.
4. Менегетти А. Психология жизни / А. Менегетти. — СПб.: Питер, 1992. — 567 с.
5. Орлов А. Б. Феномены эмпатии и конгруэнтности /А. Б. Орлов, М. А. Хазанова //Вопросы психологии. — 1993. — № 5. — С. 68–73.
6. Goldstein A. P., Michaels G. Y. Empathy development training, consequences. — New Jersey; London, 1985. — 287 p.
7. Merry T. A guide to the person-centered approach. — Loughton: Gale Centre Publications, 1990.
8. Rogers C. R. A way of being. — Boston: Houghton Mifflin, 1980.

Гнездилов Д. Ю.

аспирант кафедри дифференціальної і спеціальної психології
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ВНУТРЕННЕЙ СТРУКТУРЫ ЭМПАТИИ

Резюме

Современные исследования эмпатии включают разнообразные, иногда противоположные подходы в понимании и изучении отмеченного феномена. Наиболее существенный вклад в развитие теории и практики данного вопроса сделан представителями гуманистической психологии.

Ключевые слова: эмпатия, конгруэнтность, конгруэнтная эмпатия, идентификация, канал эмпатии, рациональный канал эмпатии, эмоциональный канал эмпатии, интуитивный канал эмпатии.

Gnezdilov D. Y.

Odessa national university of the name of I. I. Mechnikov
department of differential and special psychology

EMPIRIC RESEARCH OF UNDERLYING STRUCTURE OF EMPATION

Summary

Modern researches of empation are included by various, sometimes opposite approaches in understanding and study of the noted phenomenon. The most substantial contribution to development of theory and practice of this question is done the representatives of humanism psychology.

Keywords empation, congruent empation, authentication, channel of empation, rational channel of empation, emotional channel of empation, intuitional channel of empation.

УДК 159.923

Горбаль І. С.

аспірантка кафедри психології філософського факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка

ПСИХОЛОГІЧНІ КОРЕЛЯТИ СУБ'ЄКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ

У статті проаналізовано психологічний зміст поняття суб'єктивного благополуччя та визначено деякі психологічні характеристики, які мають значення при формуванні позитивної оцінки якості життя. Серед них виокремлюються як особистісні особливості, так і характеристики соціального оточення.

Ключові слова: суб'єктивне благополуччя, суб'єктивна оцінка якості життя, щастя, емоційний баланс, задоволеність життям.

Актуальність. У другій половині ХХ століття як опозиція до поширеної у психології тенденції вивчення патопсихологічних проявів психіки актуальності набула нова гілка досліджень, що отримала назву «позитивна психологія». Центральним поняттям цього вчення є феномен благополуччя особистості, а основним завданням теоретики та практики позитивної психології ставлять перед собою віднайдення способів зробити людину щасливою. Суб'єктивне благополуччя, як особиста оцінка людиною свого становища у світі та самої себе, стає тут відправним пунктом пошуків та досліджень.

Попри широку представленість проблематики суб'єктивного благополуччя (subjective well-being) в науковій літературі (N. Bradburn, C. Ryff, D. Kahneman, B. M. S. van Praag, M. Argyle, E. Diener, A. Clark та багато ін.), єдиного погляду щодо цього поняття немає. Зібраний чималий емпіричний матеріал потребує систематизації та узагальнення в єдину комплексну теорію, яка змогла б пояснити походження та детермінанти задоволеності людини власним буттям та визначити шляхи його покращення.

Метою статті є аналіз та систематизація уявлень про суб'єктивне благополуччя у сучасній психології та визначення тих психологічних особливостей, які дозволяють людині почуватися щасливою.

Сутність феномену суб'єктивного благополуччя. У побутовому мовленні та як предмет філософських (Арістотель, Епікур, Б. Паскаль, Ф. Ніцше, Л. Фейєрбах, Г. Сковорода, Л. Толстой, В. Розанов, С. Воркачов, А. Ленгле, Л. Попов, Е. Жильцова та ін.), соціологічних (Н. Маркс, С. Абдала, А. Сімс, С. Томпсон, Л. Гришанов, К. Муздибаєв, Ю. Петров, С. Миронова та ін.) та психологічних (М. Аргайл, М. Мартін, М. Селігман, М. Чіксентміхалі, С. Любомирські, І. Джидарьян, Д. Леонтьєв, А. Соколов, В. Татаркевич та ін.) досліджень часто фігурує поняття «щастя». У психології воно використовується для загального опису сфери почуттів та станів здорових людей, а також як інтенційний аспект життя високофункціональної людини. Згідно із висловом Р. Веєрговена, «як і «здоров'я», щастя повинне

бути нормальним станом» [21, р. 14], для досягнення якого людина затрачує певні зусилля. Однак зміст такого терміну дуже нечіткий і не вказує ані на чинники, які зумовлюють це відчуття, ані на його специфічні прояви. Будучи зрозумілим для кожного, поняття щастя в науці часто формулюється через інші близькі до нього конструкти «благополуччя», «якості життя», «задоволеності життям», які відображають певні формальні компоненти щастя, не лише його екзистенційний, але особистісно-соціально-психологічний зміст, сприяють переведенню змісту поняття із побутово-філософського на методологічний, науковий рівень.

Протягом останніх чотирьох десятиліть особливого поширення набув термін «благополуччя». У психологічних дослідженнях його значення не може бути розкритим повністю, адже існуючими методами складно встановити роль усіх чинників, які впливають на життя людини. Дослідниками розкривається в першу чергу суб'єктивне ставлення людини до сукупності цих чинників. Більше того, об'єктивні показники благополуччя — ознаки здоров'я, матеріального достатку, успішності тощо — здійснюють лише опосередкований вплив на переживання благополуччя, воно у значній мірі обумовлене ставленням особистості до себе, до навколишнього світу загалом та до окремих його сторін [5; 9; 11; 13; 17] — тобто суб'єктивним сприйняттям і оцінкою, що залежать від різноманітних сфер особистості. Таку суб'єктивну частину цього поняття і складає термін «суб'єктивне благополуччя». Воно розглядається як загальне сприйняття людиною рівня свого благополуччя [22, р. 473], як емоційне оцінювання власного життя, суб'єктивне переживання задоволеності особистим життям [3, с. 502]. У змісті поняття «суб'єктивне благополуччя» відображене ставлення людини до різних аспектів власного існування, яке, з одного боку, формується під впливом об'єктивних обставин та індивідуальних характеристик, а з іншого — позначається на її особистісному функціонуванні.

Питання про те, що таке щастя, та що дає змогу людині «жити добре», були предметом філософських та наукових пошуків. Ще з часів античності виділилися дві основні позиції щодо цієї дилеми, які були по-новому переосмислені у психології другої половини ХХ століття як опозиція до усестороннього вивчення психопатології та ігнорування необхідності особистісного зростання та розвитку. Гедоністичний підхід визначає благополуччя у термінах досягнення задоволення та уникнення страждання. Деклароване Арістиппом (435–355 рр. до н. е.) благополуччя як сукупність тілесних втіх сучасними прихильниками гедоністичного підходу значно розширене і трактується як переживання задоволення (на противагу незадоволенню та відсутності комфорту), пов'язане із сукупністю уявлень людини про хороше та погане у її житті. «Суб'єктивне благополуччя» розглядається як «первинний індекс благополуччя» [18, р. 145], кількісний показник того, у якій мірі людина задоволена реалізацією власних потреб, які визначають об'єктивний, реальний показник її благополуччя, міра щастя людини.

Основоположником евдемонічного підходу до розуміння щастя людини вважають Арістотеля (384–322 рр. до н. е.), який виводить поняття благополуччя з ідеї слідування людини своїй внутрішній природі («даймону»).

Позитивні емоції, які разом із когнітивним осмисленням блага визначають основу гедоністичного суб'єктивного благополуччя, в евдемонізмі не є першопричиною щастя, хоча задоволення визнається можливим наслідком досягнення благополуччя. Отже, в основі евдемонічного підходу лежать уявлення про сенс та самореалізацію, а благополуччя трактується як ступінь повноцінності людського функціонування.

На основі аналізу сучасних підходів до розуміння феномену суб'єктивного благополуччя було визначено як динамічна когнітивно-емоційна оцінка людиною якості власного життя загалом та окремих його сфер, яка формується на основі об'єктивних (умов життя та діяльності, задоволеності базових потреб, стану здоров'я тощо) чинників, сприйнятих та засвоєних особистістю із урахуванням її індивідуально-типологічних особливостей (темпераменту і характеру, спрямованості особистості, особливостей самооцінки та самоприйняття, сенсожиттєвих та ціннісних орієнтацій та ін.), та визначає здатність людини до реалізації особистісного потенціалу та до позитивного функціонування та є важливим чинником забезпечення психологічного здоров'я. Суб'єктивне благополуччя розуміється як складова більш широкого поняття якості життя, яке включає в себе об'єктивні показники у різних сферах життєдіяльності людини (сімейній — сімейний статус, повна чи неповна сім'я, наявність дітей, стосунки між членами сім'ї тощо, соціальній — приналежність до певної спільноти, можливість взаємодії з членами суспільства та ін., фінансовій — рівень матеріального забезпечення та можливість забезпечення за його допомогою базових потреб, професійній — наявність місця праці, тривалість робочого дня, умови праці, важкість виконання роботи тощо, сфері здоров'я — наявність чи відсутність фізичних чи психічних порушень та ін.) та емоційно-когнітивне ставлення людини до цих чинників.

Зв'язок суб'єктивного благополуччя із психологічними особливостями людини. У літературі зібрано чималий емпіричний матеріал щодо соціальних, економічних та особистісних особливостей, що тісно пов'язані із переживанням людиною власного благополуччя. Ці питання мають не лише теоретичне, але й велике практичне значення, адже дозволяють виявити ті психологічні якості, які необхідно розвивати та підтримувати для відчуття щастя людиною. У першу чергу в дослідників виникло запитання, чи є переживання благополуччя протилежним до депресії [7]. Н. Бредберн та його послідовники виявили незалежність позитивних та негативних афектів, що свідчить про те, що, позбавивши людину депресії, неможливо одночасно зробити її щасливою.

Серед індивідуальних особливостей, що мають вплив на рівень суб'єктивного благополуччя, важливі як короткотривалі стани, так і стабільні риси. Було виявлено, що хороший настрій у досліджуваних призводить до кращих показників задоволеності життям [20], хоча, очевидно, що цей вплив нетривалий і є прямим показником самопочуття у конкретний момент. Більш стабільну роль у детермінації відчуття щастя мають особистісні риси: високий рівень екстраверсії, низькі показники нейротизму, відкритість до досвіду, відчуття міцної соціальної підтримки корелюють із по-

казниками задоволеності життям [14, р. 57–59]. Провівши дослідження на українській групі респондентів, О. В. Князева виявила, що із задоволеністю життям пов'язані екстравертованість, впевненість у собі, здатність брати на себе відповідальність за власні дії, відчуття внутрішнього контролю над подіями в житті [2, с. 163]. Серед інших особистісних особливостей що перебувають у взаємозв'язку із почуттям щастя, виділяють гендерні ролі. Те, що, згідно з дослідженнями, жінки щасливіші порівняно із чоловіками [2; 12], пов'язано у першу чергу не з біологічними, а з соціальними особливостями статі. Фемінні чоловіки частіше задоволені життям загалом та такою важливою його сферою, як робота, тоді як у маскулітних досліджуваних цей показник суттєво нижчий [1]. Молоді респонденти частіше за старших переживають позитивні емоції та рідше — негативні, що є одним із показників суб'єктивного благополуччя [14, р. 59]. Згідно з Мічиганською моделлю суб'єктивного благополуччя, задоволеність життям з віком зростає, оскільки досягнення людини підвищуються, а прагнення — знижуються, а саме їх баланс забезпечує когнітивний аспект благополуччя [7, р. 81].

Доповнюючи уявлення про зв'язок особистісних рис із суб'єктивним благополуччям, П. Левінсон з колегами підкреслюють роль відносної відсутності інтрапсихічних конфліктів, залученості у діяльність на досягнення мети, наявності друзів, сім'ї (особливо великим є значення шлюбу для чоловіків), задоволеності сімейним життям, високого рівня освіти, фінансової забезпеченості та фізичної привабливості у його підвищенні [16, р. 143]. Серед чинників зниження задоволеності життям — низька самооцінка, очікування негативних подій, ірраціональні переконання, вплив мікростресорів, низький рівень доходів, погана соціальна підтримка та нестача інтимності у стосунках, слабкий когнітивний самоконтроль, поганий стан фізичного здоров'я, екстернальний локус контролю [16, р. 159–162].

Дослідження евдемонічного спрямування у цій сфері часто узгоджуються з описаними дослідженнями гедоністів та доповнюють їх. Узагальнюючи результати досліджень, К. Ріфф і Б. Сінгер стверджують, що шість аспектів психологічного благополуччя (самоприйняття, особистісне зростання, мета в житті, позитивні стосунки з іншими, управління оточенням та автономія), тісно корелюють із статусом ідентичності, здатністю до емоційної регуляції, особистісними цілями, ціннісними орієнтаціями, ефективними копінг-стратегіями, соціальною підтримкою та соціальним статусом, рівнем освіти та об'єктивним і самооціночним станом здоров'я, віком [19]. В іншому дослідженні було встановлено, що особи із високим психологічним благополуччям екстравертовані, добросовісні, відкриті до досвіду, мають низький рівень нейротизму [15]. Психологічне благополуччя корелює із показниками саморегуляції, а також рівнем особистісної зрілості особистості, здатністю до розвитку власного потенціалу [4], наявністю мети в житті, почуттям осмисленості свого минулого та теперішнього, спрямованості на щось у майбутньому [6], тобто з іншими екзистенційними психологічними характеристиками.

Аналізуючи проблему можливості підвищення почуття щастя, Р. Верговен вказує, що ті риси, які у психології пов'язуються із психологіч-

ним здоров'ям та гармонійним особистісним розвитком, досягнення яких є метою багатьох психотерапевтів, є також детермінантами щастя. Серед них — інтегрована ідентичність, сила Его, психічна зрілість, внутрішній контроль, соціальна здатність, активність, відкритість сприймання, досвіду [21, р. 19]. Слід зазначити, що є чимало противників цієї концепції. У теорії стабільних особистісних рис (Stable Personal Traits Theory) П. Коста та Р. МакКре розглядають благополуччя як сталу особистісну характеристику, що в цілому не підлягає кардинальним змінам протягом життя (нестабільна вона у підлітковому віці, коли формуються погляди на життя, а в зрілості та особливо в пізній дорослості оцінка якості життя залежить від життєвих обставин та необхідності переорієнтації у житті) [10]. Представники теорії адаптації, або теорії вихідної точки (Adaptation Level Theory, Set-Point Theory) [8] П. Брікман з колегами доводять, що після стрімких знижень чи підвищень унаслідок певних життєвих обставин рівень благополуччя повертається на певний базовий рівень, характерний для конкретної людини, тому коригування цього показник не матиме стійкого результату.

Висновки. Вивчення особливостей почуття щастя людиною, розуміння її уявлення про власне позитивне самопочуття та тих умов і властивостей, які сприяють досягненню стану благополуччя, важливе у контексті психологічного консультування та психотерапії, адже повинне стати одним із базових векторів для роботи. Метою роботи були аналіз поняття суб'єктивного благополуччя з позицій сучасних психологічних шкіл та визначення тих психологічних якостей, які сприяють досягненню людиною почуття щастя.

За результатами дослідження можна зробити такі висновки:

1. Акцент на вивченні позитивних аспектів функціонування особистості ввів у широкий вжиток у сучасній психології поняття «благополуччя». В основному при його вивченні дослідники акцентують увагу на тому, як сама людина оцінює якість свого буття і ця оцінка розкривається у змісті феномену «суб'єктивного благополуччя».

2. З античних часів і до сьогодні збереглося дві позиції щодо розуміння того, що дає змогу людині бути щасливою. На думку вчених гедоністичного спрямування, суб'єктивне благополуччя визначають задоволення людських потреб, а зміст самого феномену складають ті емоції і почуття, що виникають при задоволенні, і ті судження про власне життя, які воно стимулює. З погляду евдемонічно орієнтованих психологів, суб'єктивне благополуччя є не просто результатом втілення потреб, а наслідком реалізації людиною своєї внутрішньої природи.

3. Попри те, що багато в чому розуміння благополуччя у рамках гедоністичного та евдемонічного підходів відмінне, слід вказати на їхню взаємодоповнюваність та різноплановість у баченні досліджуваного феномену. Тоді як другі розглядають екзистенційні аспекти досягнення щастя, перші зосереджують увагу на загально-психологічних, на тих емоціях і судженнях, які лежать в основі у тому числі екзистенційних переживань. У запропонованому визначенні благополуччя як когнітивно-емоційної оцінки

людиною якості власного життя, яка відіграє роль у забезпеченні здатності людини до реалізації особистісного потенціалу та до позитивного функціонування і є важливим чинником психологічного здоров'я, синтезовано ідеї обох підходів та розкрито структурний (емоційно-когнітивний) та сутнісний (самореалізаційний) аспекти феномену.

4. Суб'єктивне благополуччя — це комплексна особистісна характеристика, тому для її забезпечення необхідно враховувати чимало психологічних показників. Оскільки підвищення рівня благополуччя людини є цілком будь-яких психологічних інтервенцій, систематизація знань про психологічні кореляти цього феномену має важливе практичне значення. Перш за все, слід зважати на те, що рівень депресії та суб'єктивного благополуччя не є абсолютно взаємовиключними психологічними характеристиками. Позбавити людину депресії ще не означає зробити її щасливою.

Поряд із цим, у літературі виділено чимало особливостей, за наявності яких досліджувані демонструють вищі показники задоволеності життям. На основі проведеного аналізу можна виділити два змістовні блоки психологічних корелятивів суб'єктивного благополуччя. По-перше, міра почуття щастя людини залежить від розвитку у неї деяких особистісних якостей, як екстраверсія, низькі показники нейротизму, фемінність, відкритість до досвіду, впевненість у собі, здатність до емоційної регуляції, ефективний копінг та ін. Окрім цього, суб'єктивне благополуччя тісно пов'язане із екзистенційним аспектом життя людини: наявність сенсу в житті, розуміння власних цілей та особистісної спрямованості, рух до реалізації власного потенціалу, з одного боку, свідчить про ефективне вирішення із екзистенційних проблем, а з іншого — про можливість жити повноцінним життям та відчувати задоволеність ним. Як відсутність депресії не забезпечує почуття щастя, так і відсутність життєвих труднощів не гарантує задоволеності. Важливими психологічними якостями є власне вміння ефективно справлятися з труднощами (копінг, емоційна регуляція), вирішувати життєві (екзистенційні) питання, приймати нові виклики (відкритість до досвіду), іти до мети (впевненість у собі) тощо.

По-друге, характеристики соціального оточення мають для суб'єктивної оцінки якості життя неабияке значення: міцна соціальна підтримка, добрі стосунки з сім'єю та друзями у будь-якому віці та за будь-яких обставин підвищують почуття щастя.

Список літератури

1. Гупаловська В. А. Гендерні особливості задоволеності життям чоловіків / В. А. Гупаловська // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка; Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. — Вип. 4. — С. 67–86.
2. Князева Е. В. Удовлетворенность жизнью как социальный феномен / Е. В. Князева // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2011. — № 941. — С. 160–165.
3. Мещеряков Б. Г. Большой психологический словарь / Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. — М. : Прайм-Еврознак, 2007. — 672 с.

4. Олександров Ю. М. Саморегуляція як чинник психологічного благополуччя / Ю. М. Олександров // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія. — 2009. — Вип. 32. — Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/VKhnpu_psykhol/2009_32/18.html.
5. Селигман М. Новая позитивная психология: Научный взгляд на счастье и смысл жизни / Пер. с англ. под ред. И. Солухи. — М.: София, 2006. — 368 с.
6. Шамионов Р. М. Субъективное благополучие и ценностно-смысловые образования личности в профессиональной сфере / Р. М. Шамионов // Известия Саратовского университета. Серия Философия. Психология. Педагогика. — 2006. — Т. 6, вып. 1/2. — С. 104–109.
7. Argyle M. The Psychological Causes of Happiness / M. Argyle, M. Martin // Subjective Well-Being: an interdisciplinary perspective / ed. by F. Strack, M. Argyle, N. Schwarz. — 1st ed. — Oxford: Pergamon Press, 1991. — P. 77–100.
8. Brickman P. Lottery winners and accident victims: is happiness relative? / P. Brickman, D. D. Coates, R. Janoff-Bulman // Journal of Personality and Social Psychology. — 1978. — No. 36 (8). — P. 917–927.
9. Clark A. Lags and Leads in Life Satisfaction: a Test of the Baseline Hypothesis / A. E. Clark, E. Diener, Y. Georgellis and R. E. Lucas // The Economic Journal. — 118 (June). — P. 222–243.
10. Costa P. T. Influence of Extraversion and Neuroticism on Subjective Well-Being: Happy and Unhappy People / P. T. Costa, R. R. McCray // Journal of Personality and Social Psychology. — 1980. — No 38. — P. 668–678.
11. Lucas R. Unemployment Alters the Set Point for Life Satisfaction / R. E. Lucas, A. E. Clark, Y. Georgellis, E. Diener // Psychological Science. — 2004. — Vol. 15, No 1. — P. 8–13.
12. Diener E. Subjective Well-Being: Three Decades of Progress / E. Diener, E. M. Suh, R. E. Lucas, H. L. Smith // Psychological Bulletin. — 1999. — 125 (2). — P. 276–302.
13. Diener E. Will Money Increase Subjective Well-Being? A Literature Review and Guide to Needed Research / E. Diener, R. Biswas-Diener // Social Indicators Research. — 2002. — No 57. — P. 119–169.
14. Headey B. Subjective Well-Being: The Stocks and Flows Framework / B. Headey, A. Wearing // Subjective Well-Being: an interdisciplinary perspective / ed. by F. Strack, M. Argyle, N. Schwarz. — 1st ed. — Oxford: Pergamon Press, 1991. — P. 49–73.
15. Keyes C. Optimizing Well-Being: The Empirical Encounter of Two Traditions / C. L. M. Keyes, D. Shmotkin, C. D. Ryff // Journal of Personality and Social Psychology. — 2002. — Vol. 82, No 6. — P. 1007–1022.
16. Lewinsohn P. The Relationship between Life Satisfaction and Psychological Variables: New Perspectives / P. M. Lewinsohn, J. E. Redner, J. R. Seeley // Subjective Well-Being: an interdisciplinary perspective / ed. by F. Strack, M. Argyle, N. Schwarz. — 1st ed. — Oxford: Pergamon Press, 1991. — P. 141–172.
17. Nickerson C. Financial Aspirations, Financial Success, and Overall Life Satisfaction: Who? And How? / C. Nickerson, N. Schwarz, E. Diener // Journal of Happiness Studies. — 2007. — No 8. — P. 467–515.
18. Ryan R. M. On happiness and human potentials: A review of research on hedonic and eudaimonic well-being / R. M. Ryan, E. L. Deci // Annual Review of Psychology. — 2001. — No 52. — P. 141–166.
19. Ryff C. Know Thyself and Become what You Are: A Eudaimonic Approach to Psychological Well-Being / C. D. Ryff, B. H. Singer // Journal of Happiness. — 2008. — No 9. — P. 13–39.
20. Schwarz N. Evaluating One's Life: a Judgment Model of Subjective Well-Being / N. Schwarz, F. Strack // Subjective Well-Being: an interdisciplinary perspective / ed. by F. Strack, M. Argyle, N. Schwarz. — 1st ed. — Oxford: Pergamon Press, 1991. — P. 27–47.
21. Veerhoven R. Questions on Happiness: Classical Topics, Modern Answers, Blind Spots / R. Veerhoven // Subjective Well-Being: an interdisciplinary perspective / ed. by F. Strack, M. Argyle, N. Schwarz. — 1st ed. — Oxford: Pergamon Press, 1991. — P. 7–26.
22. Ware J. E. Standards for validating health measures: Definition and content / J. E. Ware // Journal of Chronic Disease. — 1987. — No 40. — P. 473–480.

Горбаль И. С.

аспирантка кафедри психології філософського факультета
Львівського національного університету імені Івана Франко

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ КОРРЕЛЯТЫ СУБЪЕКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ

Резюме

В статье проанализировано психологическое содержание понятия субъективного благополучия и определены некоторые психологические характеристики, имеющие значение при формировании позитивной оценки качества жизни. Среди них выделяются как личностные особенности, так и характеристики социальной среды.

Ключевые слова: субъективное благополучие, субъективная оценка качества жизни, счастье, эмоциональный баланс, удовлетворенность жизнью.

Horbal I. S.

post graduate student Department of Psychology Faculty of Philosophy
Lviv National Ivan Franko University

PSYCHOLOGICAL CORRELATES OF SUBJECTIVE WELL-BEING

Summary

Psychological content of subjective well-being is analyzed in the article. There are also determined some psychological characteristics which are important in the process of forming positive assessment of life quality. Personal peculiarities and characteristics of social environment are selected.

Key words: subjective well-being, subjective assessment of life quality, happiness, emotional balance, life satisfaction.

УДК 159.923.2

Горбач Г. М.

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної психології та педагогіки
Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

У статті аналізується соціально-психологічна концепція індивідуального життя особистості, яка відображає проблеми змісту й цінності життя; стилю життя і життєвого шляху особистості; психології життєтворення; життєвих перспектив особистості і набуття людиною нового життєвого змісту на порозі ХХІ століття.

Ключові слова: життєтворення, самореалізація, життєві цінності, індивідуальний стиль життя, життєві перспективи та вибір, зміст, сенс життя.

Життєвий шлях особистості був об'єктом досліджень як зарубіжних, так і вітчизняних авторів: Ш. Бюлер, Е. Еріксон, А. Маслоу, К. Роджерс, Л. Сохань, В. Роменець, Т. Титаренко тощо. Соціально-психологічна концепція індивідуального життя особистості відображає проблеми змісту й цінності життя; стилю життя і життєвого шляху особистості; психології життєтворення; життєвих перспектив особистості і набуття людиною нового життєвого змісту на порозі ХХІ століття. Пізнання людиною самої себе, таємниць свого життя — один із її духовних пошуків, що сягає в глиб століть і належить до категорії «вічне». Кожне нове покоління людей прагне не тільки осягнути загальнолюдський зміст проблем суті існування людини, а й творчо вирішити їх згідно з духом свого часу, його імперативами і нагромадженим знанням.

У наші дні проблема людського життя набула особливої актуальності й гостроти завдяки ряду обставин. Перша пов'язана з одним із найважливіших досягнень історії і культури — усвідомленням унікальності та найвищої цінності людського життя. Другий момент, що робить актуальною проблему життя, зумовлений тією історичною обставиною, що сучасне покоління людей живе на зламі епох, зміна яких пов'язана з динамічними процесами у найглибших структурах життя. Слід зазначити, що проблема дослідження життєвого шляху особистості та оволодіння мистецтвом життєтворчості є однією із найбільш важливих у психології, що і обумовило актуальність даної статті.

Головним складовим аспектом життєвого шляху особистості вважаються ціннісні орієнтації, що відіграють суттєву спонукальну роль у життєтворчості індивіда. Вибір пріоритетного напрямку життєвого шляху, основних аспектів самореалізації особистості — це, насамперед, вибір головних життєвих цінностей. Цінності є світоглядними орієнтирами, що визначають сенс життя, його цілі та зміст. Формування цінностей — нагальна потреба суспільства, оскільки вони лежать в основі формування власного

ідеалу кожної людини і зрештою детермінують її поведінку у конкретних діях, у конкретній діяльності.

Історія вивчення життєвого шляху людини у вітчизняній психології безпосередньо пов'язана з працями П. Жане, Ш. Бюлер, С. Рубінштейна, Б. Ананьєва, К. Абульханової-Славської, О. Кроніка, В. Роменця, Л. Сохань, Т. Титаренко тощо.

Життя людини є розгорнутий процес її практичної взаємодії із світом природи і з суспільством. Суттєвою рисою людського життя є самовизначеність суб'єкта, яка виражається у відношенні до зовнішнього світу і до самого себе. Людина виокремлює себе з природи, будує свою життєдіяльність свідомо, перетворює свою життєдіяльність на предмет власної свідомості. Зміст життя залежить від активності людини, таланту, психічних, розумових, моральних та інших особистісних якостей, особливостей. Проте розгортання активності особистості відбувається не поза будь-якими соціальними формами і обмеженнями, а тільки через об'єктивно існуючі суспільні відносини [2].

Основним поняттям, що характеризує людське життя, є поняття життєдіяльності людини. Воно включає весь спектр вияву-життя людини — її соціальну, психологічну і біологічну активність. Людська життєдіяльність — це всеохоплюючий процес розгортання життя у будь-яких його проявах: у фізичному і соціальному просторі, у фізичному і соціальному часі. Поняття життєдіяльності людини конкретизується в понятті життєдіяльності особистості. Життєдіяльність особистості — це організація процесу життя на основі соціальних форм і способів діяльності, спілкування, поведінки, що склалися історично; це відтворення особою свого життя включенням його у соціальні процеси. Дане поняття охоплює у часі весь плин життя особистості: її становлення, розвиток, зміни. Воно включає не тільки активність особистості, що виявляється у зовнішніх формах діяльності, але і її внутрішнє духовне життя — переживання, роздуми, боротьбу мотивів, цінностей, сумніви, мрії, надії, віру, фантазію [8].

Найбільш фундаментально-психологічною категорією, що відбиває людське життя, є категорія життєвого шляху особистості. Це поняття найбільш глибоко і всебічно було досліджене ще на початку 30-х років ХХ століття німецьким ученим Шарлотою Бюлер.

Так, Ш. Бюлер [4] виділила чотири аспекти вивчення життєвого шляху людини: 1) об'єктивні умови її життя; 2) еволюція її цінностей; 3) її творча самореалізація; 4) еволюція життєвого потенціалу. Саме еволюція життєвого потенціалу є необхідною умовою практичної реалізації системи життєвих цінностей людини. Саме Ш. Бюлер вперше провела аналогію між життям людини і історичним процесом і запропонувала розглядати життя особистості як індивідуальну історію її розвитку. Головною спонукою цього розвитку є притаманне людині прагнення до самоздійснення.

С. Л. Рубінштейн [6, с. 309] зазначає, що надзвичайну роль у життєвому шляху відіграє сама особистість. Він поділив події життя на зовнішні та внутрішні і показав надзвичайну важливість останніх для розуміння життєвого шляху особистості. Приймаючи рішення, людина надовго визначає подальші події свого життя, «маршрут» життєвого шляху. Таким

чином, у С. Л. Рубінштейна життя, життєвий шлях постає як проблема для особистості, яку вона повинна постійно вирішувати на рівні глобальному, цілісному.

Певний внесок у розвиток уявлень про життєвий шлях особистості мала також епігенетична концепція Е. Еріксона. За Е. Еріксоном [11, с. 202], людина постійно взаємодіє зі світом, перебуваючи під впливом зовнішніх обставин і водночас впливаючи на середовище. На кожному з етапів розвитку особистість здійснює вибір між протилежним ставленням до світу і до себе, що і визначає її розвиток надалі.

Життєвий шлях особистості конкретизується в поняттях етапів життя, стилів життя, смислів життя. Вони відбивають ті аспекти життя людини, котрі можна спостерігати ззовні і котрі можуть бути зафіксовані як об'єктивні зміни. Етап життєвого шляху — це такий період у житті особистості, який відрізняється за характером процесу самореалізації. Це може бути період усвідомлення своїх прагнень і можливостей, період пошуку адекватних засобів самовираження, період плідних досягнень або період застою і невизначеності. В кожному випадку це період складної внутрішньої роботи, результатом якої є виникнення нового ставлення людини до світу і до самої себе. Саме початок і кінець етапу визначають ті чи інші повороти на життєвому шляху особистості. Елементами, з яких складається кожний період життя людини і життєвий шлях в цілому, є події. Ще С. Рубінштейн зазначав [6, с. 315], що події життя — це поворотні етапи життєвого шляху, коли, приймаючи те чи інше рішення, людина визначає свій життєвий шлях на певний період.

На початку життєвого шляху цінності мало усвідомлюються, запозичуються, ґрунтуються на бажаннях, потягах. Існують автоматичне відтворення взірців поведінки, конформні реакції — хоч і поряд із боротьбою за самостійність особи. Пізніше людина виявляє цінності абсолютні, ідеальні, загальні. Все реальне, знайоме її вже не влаштовує, не задовольняє: виникає віковий песимізм. Наближення до зрілості є й наближенням до реальних, одиничних, конкретних цінностей. Людина навчається бачити унікальне в усій його красі. Цінність його збільшується, бо це цінність того, що минає. Етапи життєвого шляху можна розрізнити також із точки зору зростання суб'єктності, власної ролі у життєтворчості. У ставленні до себе як творця свого мікрокосмосу поєднується ставлення до часу життя, відпущеного для самореалізації, і ставлення до оточення. Людина, яка погано ставиться до себе, не може бути доброзичливою до тих, хто поруч; і навпаки, у позитивному ставленні до себе відтворюється висока загальна оцінка життєвих планів та їх реалізації, бажання і вміння рахуватися з потребами оточення. У ставленні до себе можна побачити, як людина сприймає той чи інший етап життєвого шляху, наскільки відчуває себе в ролі «режисера» власного життя [9].

В стилі життя особистості з найбільшою повнотою відтворюються її індивідуальні потреби і здібності, індивідуальна своєрідність особистості, міра її відносного відмежування від оточення. Поширеним і досі є вислів Ж. Бюффона «стиль — це людина», тобто особистість.

Стиль життя — це усталена єдність, цілісність, а в найбільш розвинутих формах навіть гармонія певних елементів системи життєдіяльності особистості, що виявляються в особливих кількісних і якісних характеристиках цієї життєдіяльності з боку її інтенсивності, ритму, темпу, розподілу бюджету часу, домінуючих орієнтацій, міри і рівня засвоєння різних способів життєдіяльності тощо. Наявність цілісного, послідовно-гармонійного стилю життя — вияв високорозвинених особистісних можливостей індивіда. Важливим показником і критерієм стилю життя особистості є співвідношення репродуктивних (відтворюваних) і власне індивідуальних творчих рис у її соціальній поведінці [9, с. 124].

Життя людини складається з безлічі подій, відбувається у різних площинах діяльності і спрямоване на реалізацію найрізноманітніших цілей. Психологічним утворенням, що дозволяє людині подолати цю мозаїчність і досягнути своє життя як певну цілісність, є уявлення про смисл життя. Смисл життя можна визначити як домінуючу спрямованість життя особистості на реалізацію певних життєвих цінностей. Уявлення людини про смисл свого життя є найзагальнішим регулятором її життєвої активності, коли людина досягає усе своє життя загалом, намагаючись відповісти на питання про сенс свого буття у світі, свою «життєву місію». Наявність у психологічній структурі особистості чітких уявлень про смисл життя надає їй сил і витривалості у різноманітних життєвих випробуваннях, складає мозаїчність повсякденності у цілісну картину.

Смисл життя пов'язаний з об'єктивно значущими цінностями, що усвідомлюються індивідом як необхідні, споріднені його сутності, бажані, як вища ціль його діяльності та намагань. До ціннісної основи смислу життя входить життєво важлива, емоційно прийнята ціль, яка не тільки об'єктивно доцільна, але й суб'єктивно стверджена, особисто визнана такою. В цілому смисл життя є сутнісним, фундаментальним атрибутом суб'єкта життя, що свідомо та цілеспрямовано вибудовує свій життєвий шлях і розгортає власне покликання та призначення [2; 10].

За І. Кантом, смисл життя не поза людиною, а в ній самій. Формотворчим фактором смислу життя є ідея, що приймається людиною як моральний закон власного життя, як обов'язок, що постає вищим благом для людини і саме так внутрішньо переживається нею. Смисл життя є безпосередній вияв особистості людини. Власне смисл надає поведінці та діянню індивіда в житті добровільне самопідпорядкування моральному закону; саме це, стверджує І. Кант, підносить людину над її власною природою [3].

З точки зору Еріха Фрома [5], смисл життя відображає життєву концепцію людини, усвідомлений та узагальнений принцип її життя, її життєву ціль. Смисл життя виводиться з світогляду як система поглядів на світ, на місце в ньому людини, на відношення людини до оточуючої реальності, до самої себе. Світогляд є загальним розумінням світу, людини, суспільства та цінністю відношення до них. Світогляд включає в себе життєві принципи, які визначають характер діяльності людини, її взаємовідношення з іншими, життєві прагнення.

Г. В. Гегель [3] бачив основу для вирішення проблеми смислу життя у створенні складної синтезованої системи, яка являє собою діалектичну єдність трьох ліній розвитку: людського пізнання та його логіки; форм буття світу; ряду цінностей, що безкінечно збагачуються. Таким чином, смисл життя є щось надіндивідуальне, пов'язане з діалектикою світового процесу. Смисл життя постає своєрідною інтеграцією системи цінностей, що функціонують у певному суспільстві; цінностей, що належать світовій людській культурі в цілому; цінностей, які сама людина здатна творити в реальності свого безпосереднього самотуття.

Намагання людини віднайти та реалізувати смисл життя розглядається сучасними психологами як фундаментальна потреба. Втрата людиною смислу свого життя — одна з «тихих», але найбільшчужих трагедій сучасного суспільства. Саме відсутністю смислу життя пояснюються такі соціальні хвороби, як алкоголізм, наркоманія, самогубства, які не випадково особливо поширені саме в індустріально розвинутих країнах. Психологічні дослідження показують прямий зв'язок між втратою цілей і смислу життя і депресивним станом. І навпаки, наявність у житті смислу, високих цілей тримають людину на плаву навіть у найтяжчі моменти її життя, надають їй віри у себе, зумовлюють високий рівень самоповаги та самооцінки [7].

Отже, життєвий шлях — це усвідомлений, пережитий, структурований час життя, який постійно переосмислюється. Це динамічна модель власного онтогенезу, яка час від часу рефлексується й коригується. Це не лише закономірне повторення тих чи інших життєвих циклів, але і їх органічна взаємодія. В цілісному виборі реалізується суттєва людська потреба в самореалізації, досягненні максимальної повноти життя. Зрештою, ціннісний вибір здійснюється стосовно життя загалом, формується нова стратегія життя, індивідуальний стиль життя, формується система смислово-життєвих цінностей.

Список літератури

1. Абульханова-Славская К. А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности // Психология формирования и развития личности. — М.: Наука, 1981. — С. 19–44.
2. Анцыферова Л. И. Личность в динамике: некоторые итоги исследования // Психологический журнал. — 1992. — Т. 13, № 5. — С. 12–25.
3. Кон И. С. Жизненный путь как предмет междисциплинарного исследования // Человек в системе наук. — М., 1989. — С. 471–482.
4. Логинова Н. А. Жизненный путь человека как проблема психологии // Вопросы психологии. — 1985. — № 1. — С. 14–25.
5. Психология развития. Словарь / Под. ред. А. Л. Венгера // Психологический лексикон. Энциклопедический словарь: в 6 т. / Ред.-сост. Л. А. Карпенко; Под общ. ред. А. В. Петровского. — М.: ПЕР СЭ, 2005. — 176 с.
6. Рубинштейн С. Л. Человек и мир // Проблемы общей психологии. — М., 1973. — С. 255–385.
7. Старовойтенко Е. Б. Жизненные отношения личности: Модели психологического развития. — К.: Наукова думка, 1992. — С. 83–121.
8. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості та детермінанти його побудови // Мистецтво життєтворчості особистості: У 2 ч. — К., 1997. — Ч. 1. — С. 206–227.

9. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. — К.: Либідь, 2003. — 376 с.
10. Франкл В. Человек в поисках смысла. — М., 1990. — 217 с.
11. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Под ред. Толстых А. В. — М., 1996. — 252 с.

Горбач Г. Н.

кандидат психологических наук,
доцент кафедры общей психологии и педагогики
Черкасского национального университета им. Богдана Хмельницкого

ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ ЛИЧНОСТИ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Резюме

Социально-психологическая концепция индивидуальной жизни личности отражает проблемы содержания и ценности жизни; стиля жизни и жизненного пути личности; жизненных перспектив личности и обретения человеком нового жизненного содержания на пороге XXI века.

Ключевые слова: самореализация, жизненные ценности, индивидуальный стиль жизни, жизненные перспективы и выбор, содержание, смысл жизни.

Gorbach G. N.

Ph. D. in Psychology,
assistant professor of general psychology and pedagogy
Cherkasy National University. Bohdan Khmelnytsky

LIFE STORY OF PERSONALITY AS A PSYCHOLOGICAL PROBLEM

Summary

Socio-psychological concept of an individual person's life reflects the problems of content and value of life, lifestyle and way of life of the individual; personality and life prospects of finding a man living a new meaning on the threshold of the XXI century.

Key words: self, life values, individual lifestyles, life perspectives and choices, meaning, the meaning of life.

УДК 159.9.07

Гордеева А. В.

кандидат психологических наук,
доцент, зав. кафедрой психологии
Донецкого национального университета

ОСОБЕННОСТИ ВИДЕО-ОБЩЕНИЯ ЛИЧНОСТИ В ВИРТУАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

В статье рассматривается модель видео-общения личности в Интернет-среде. Эмпирически исследованы два компонента этой модели: коммуникативная и интерактивная стороны общения. Раскрыта специфика видео-общения.
Ключевые слова: видео-общение, Интернет-среда, виртуальное пространство.

Постановка проблемы. Присутствие в нашей жизни уже не только персонального компьютера, но и целой глобальной компьютерной сети Интернет ставит перед психологией все новые и новые вопросы. Какое влияние на развитие личности оказывает Интернет-среда? Каковы психологические последствия информатизации? Как меняется традиционная деятельность под влиянием информатизированной и наоборот? Что изменилось в личности постоянного пользователя Интернета?

В психологическом плане использование информационных технологий имеет амбивалентные последствия: с одной стороны, ведет к развитию и преобразованию деятельности за счет появления новых навыков, операций и способов выполнения действий, новых целевых и мотивационно-содержательных структур, новых форм опосредствования и просто новых видов деятельности, с другой стороны, существуют и негативные последствия — технострессы, компьютерная тревожность, разные виды зависимости от компьютерных игр и Интернета, некоммуникабельность и аутизм и др. [2].

Интернет-среда — это особый элемент информационной среды, в рамках которого осуществляются специфические формы человеческого поведения, среда, которая оказывает влияние на развитие личности. Общение в Интернете — это общение без наличия живого человека, но с человеком, представленном в виде определенных символов и знаков, изображения и даже номера. Процесс общения людей посредством Интернета представляет собой сложный многоуровневый и многоплановый процесс [3].

В первых отечественных исследованиях, проведенных на материале локальных компьютерных систем, было показано, что внешние особенности этих коммуникаций (территориальная удаленность партнеров, несимультанность контакта, возможности групповой дискуссии, множество формальных правил и др.) часто маскируют внутренние, психологические особенности. Были описаны мотивы предпочтения компьютерного общения, среди которых: удобство этой формы общения для программ-

стов и пользователей, необходимость обмена программными продуктами между отдаленными группами пользователей, возможность компенсации коммуникативных барьеров (например, застенчивости) и дефектов внешности, новизна и привлекательность применения компьютерных технологий и др. [1].

Исследование речевых характеристик компьютерно-сетевых коммуникаций показало, что эта форма общения сочетает в себе свойства диалога, полилога и монолога, устной и письменной речи.

В настоящее время среди пользователей Интернета становится все больше людей, использующих не только общение посредством электронной почты, сообщений, посылаемых через социальные сети, форумы или чаты, но и видео-общение, как правило, это скайп-общение. Можно предположить, что этот вид общения обладает некоторыми особенностями и спецификой. Целью данного исследования, выполненного в рамках выпускной работы студенткой ДонНУ Анны Лагуновой, явилось выявление особенностей видео-общения пользователей в Интернет-среде как нового способа опосредованного общения в Интернете.

Проблема общения в области психологии Интернета является наиболее часто обсуждаемой, изучаемой, спорной и интересной. Исследователи отмечают специфические условия взаимодействия, коммуникации, возможности самопрезентации и особенности восприятия человека человеком в ситуации удаленного общения, опосредованного мировой информационной сетью.

В информационном обществе виртуальное общение, служит не только основой для формирования мышления и языка человека, оперирования значимыми информационными потоками, но и предпочитаемой средой обитания индивида, в которой разворачивается его основная деятельность. Общение с помощью компьютерных сетей — принципиально новый пласт социальной реальности.

Согласно Д. В. Смирнову [4], стандартная (offline) коммуникационная модель включает в себя «источник — сообщение — получатель», и на ее основе можно классифицировать обычные средства связи между людьми.

Выделяют следующие модели общения в Интернете: асинхронная коммуникация по принципу один-к-одному (электронная почта); синхронная коммуникация, которая может быть построенной по принципу один-к-одному и один-ко-многим, организованная вокруг определенной темы, чата и программы обмена сообщениями (ICQ, скайп); асинхронная коммуникация, характеризующаяся тем, что получателю необходимо найти сайт для получения доступа к нужной информации, и которая может быть построена по принципу многие-к-одному, один-к-одному или один-к-многим (Web-сайты, форумы, блоги).

Изучение общения в Интернет-среде показало, что оно имеет свои специфические особенности, такие как: ограничение в чувственном опыте, затрудненность передачи и восприятия аффективного компонента общения, отсутствие паралингвистических, невербальных компонентов общения, неопределенность идентичности и анонимность, уравнивание в статусе,

растяжимость временных и пространственных границ, доступ к многочисленным отношениям, добровольность и желательность контактов, долговременные записи событий.

Skype как новый способ общения в Интернете открывает такие возможности как видео-общение. Skype позволяет пользователям общаться не только с помощью голоса, но и более традиционным способом — с помощью текстовых сообщений. Голосовой чат позволяет разговаривать как с одним пользователем, так и устраивать конференц-связь.

На основе анализа моделей общения в Интернет-среде программу Skype можно отнести к синхронной коммуникации, построенной по принципу один-к-одному и один-ко-многим, т.к. Skype интегрирует в себе практически все возможные способы общения в Интернете.

Данное исследование было проведено на базе Донецкого национального и Донецкого национального технического университетов. В пилотажном исследовании приняли участие 45 человек, в основном — 60. В первую выборку вошли испытуемые, регулярно использующих видео-общение (30 человек), во вторую — испытуемые, пользующиеся обычным текстовым общением в сети (30 человек). Возраст испытуемых 18–19 лет, это юноши и девушки, являющиеся активными пользователями Интернета.

На основе теоретического анализа обобщенной концепции общения Г. М. Андреевой, основных параметров процесса общения А. А. Леонтьева, работ Е. П. Белинской, А. Е. Войскунского, А. Е. Жичкиной в области психологии Интернета, а также учета психологических особенностей Интернет-общения была разработана теоретическая модель видео-общения, которая также включает три компонента: коммуникативный, интерактивный и перцептивный, однако содержательная сторона была изменена следующим образом.

Коммуникативная сторона видео-общения связана с выявлением специфики информационного процесса между людьми как активными субъектами, то есть с учетом отношений между партнерами, установок, целей, намерений, что приводит не просто к движению информации, но и к уточнению и обогащению тех знаний, сведений, мнений, которыми обмениваются люди. Средствами коммуникативного процесса являются различные знаковые системы, прежде всего устная речь, а также оптико-кинетическая система знаков (жесты, мимика, пантомимика) — визуально-кинестетический контакт, пара- и экстралингвистическая системы (интонация, неречевые вкрапления в речь, например, паузы) — эмоционально-чувственный контакт. Но при этом наблюдается растяжимость пространственно-временных границ.

Интерактивная сторона видео-общения представляет собой построение общей стратегии взаимодействия между общающимися индивидами в Интернет-среде, где можно выделить, прежде всего, кооперацию и конкуренцию.

Перцептивная сторона видео-общения включает в себя процесс формирования образа другого человека на основе визуального, вербального и невербального контакта в условиях виртуального пространства.

Главная особенность видео-общения — создание ощущения «живого» общения с собеседником. Это достигается при помощи визуального и голосового контакта, передачи эмоциональных состояний, мимики, жестов, т. е. в процессе общения задействованы зрительный, слуховой и тактильный анализаторы. Чтобы общаться, собеседникам не нужно писать, главным инструментом общения, как и в реальной коммуникации, становится устная речь.

Исходя из теоретической модели видео-общения, в комплекс психодиагностических процедур вошли:

– Анкета на выявление психологических особенностей видео-общения, направленная на изучение коммуникативной стороны видео-общения. Анкета позволила выявить значимость визуально-кинестетического и эмоционально-чувственного контакта в условиях видео-общения, а также выявить мотивацию использования видео-общения.

– Опросники «Q-сортировка», межличностных отношений Шутца, «Установки отношения к Интернету», направленные на изучение интерактивной стороны видео-общения. *Опросник «Q-сортировка»* позволил определить шесть основных тенденций поведения человека в реальной жизни и в Интернет-среде: зависимость, независимость, общительность, необщительность, принятие «борьбы», избегание «борьбы». *Опросник межличностных отношений Шутца* позволил определить типичные способы отношения к людям в реальной жизни и в Интернет-среде: включение, контроль и аффект. *Опросник «Установки отношения к Интернету»* позволил определить основные установки отношения к Интернету: социальный комфорт, одиночество/депрессия, сниженный самоконтроль, отвлечение.

Обсуждение результатов исследования. Анализ сравнения ответов анкеты двух групп показал, что существуют различия между эмоционально-чувственными и пространственно-временными особенностями видео-общения и особенностями текстового общения в Интернет-среде. В частности, видео-общение опирается на визуально-кинестетический и эмоционально-чувственный контакт, которые делают данный вид опосредствованного общения «живым», привлекательным для пользователей. Кроме того, такой фактор как анонимность теряется, что способствует отражению правдивой информации о себе в Интернет-среде. В то же время существенно видоизменяется растяжимость временных и пространственных границ, так как создается иллюзия «живого», реального общения. Такая особенность, как доступ к многочисленным отношениям и возможность визуального контакта, существенно увеличивает число коммуникаций.

Рассмотрим результаты, полученные с помощью опросника «Установки отношения к Интернету», которые направлены на изучение интерактивной стороны общения. Сравнение результатов, выполненное с помощью *t*-критерия Стьюдента, не дало статистически значимых различий. Можно отметить, что у всех испытуемых больше всего выражены такие установки отношения к Интернету, как отвлечение и сниженный самоконтроль, свидетельствующие об использовании Интернета как средства для избегания выполнения более важных и ответственных дел, а также о неспособности

сократить время использования Интернета. У испытуемых, использующих видео-общение, эти установки выражены сильнее.

Анализ результатов интерактивной стороны общения в Интернете, полученных с помощью опросника межличностных отношений Шутца, на статистически значимом уровне выявил следующие особенности: испытуемые, использующие видео-общение, чувствуют себя комфортнее в Интернете и больше открыты для установления новых контактов, чем те испытуемые, которые не используют видео-общение.

Оказался интересным анализ сравнения способов межличностного отношения к людям в реальной жизни и в Интернет-среде (табл.1).

Таблица 1

Сравнение отношения испытуемых к людям в реальной жизни и в Интернет-среде

Шкалы	Группа с видео-общением		Группа без видео-общения	
	t	p	t	p
Ie	4,241	0,0002	4,602	0,00008
Iw	3,313	0,003	1,089	0,286
Се	1,242	0,225	3,220	0,003
Cw	0,975	0,338	1,412	0,169
Ae	1,907	0,057	2,009	0,054
Aw	0,966	0,342	0,208	0,837

Примечание: t — переменная Стьюдента; p — уровень значимости; Ie — выраженное поведение в области «включения»; Iw — требуемое поведение в области «включения»; Се — выраженное поведение в области «контроля»; Iw — требуемое поведение в области «включения»; Cw — выраженное поведение в области «контроля»; Ae — требуемое поведение в области «контроля»; Iw — выраженное поведение в области «аффекта»; Aw — требуемое поведение в области «аффекта».

В реальной жизни испытуемые обеих групп относятся к людям более открыто и доверительно, чем в Интернете, стремятся установить с ними близкие эмоциональные отношения, завести новые знакомства, быть принятыми остальными членами общества. В Интернет-среде испытуемые, использующие видео-общение, относятся к людям довольно позитивно, в отличие от второй группы, где отношение нейтрально, они открыты для установления новых контактов. В то же время представители обеих групп опасаются устанавливать доверительные отношения, поэтому имеют тенденцию общения с малым количеством людей.

Для определения основных тенденций поведения человека в реальной жизни и Интернет-среде был использован опросник «Q-сортировка». Сравнение показателей основных тенденций поведения в Интернете не выявило значимых различий в группах. Преобладающими тенденциями поведения в обеих группах оказались зависимость, общительность и избегание «борьбы». Большинство испытуемых склонны к принятию в Интернет-среде групповых стандартов и ценностей: социальных и морально-этических; общительны и стремятся устанавливать эмоциональные связи в Интернете; также стремятся сохранить нейтралитет в групповых спорах и конфликтах, склонны к компромиссным решениям.

Сравнение основных тенденций поведения в реальной жизни и в Интернете в каждой из исследуемых групп выявило одинаковые закономерности, не зависящие от способа общения в Интернете. А именно: в реальной жизни в обеих группах доминирует тенденция к общительности, стремление образовывать эмоциональные связи, как в своей группе, так и за ее пределами. Менее выражены тенденции к зависимому поведению, то есть к принятию групповых стандартов и ценностей, и избеганию «борьбы» как ухода от конфликтов, склонности к принятию компромиссного поведения. В Интернете обе группы также показывают одинаковые результаты, различия с поведением в реальной жизни прослеживаются в тенденциях «общительность» и «необщительность». Тенденция общительного поведения в Интернете уже не является доминирующей, она выражена примерно на том же уровне как «зависимость» и «избегание борьбы». Несколько (на значимом уровне) увеличилась тенденция необщительного поведения.

Подведя итоги анализа результатов, полученных с помощью опросника «Q-сортировка», можно сделать следующие выводы: испытуемые, использующие и не использующие видео-общение, склонны к принятию в Интернет-среде групповых стандартов и ценностей; довольно общительны и стремятся устанавливать эмоциональные связи в Интернете; склонны к компромиссным решениям конфликтных ситуаций. Но все же испытуемые в Интернете более закрыты, хуже устанавливают эмоциональные отношения, чем в реальной жизни. Несмотря на все преимущества видео-общения и особенности Интернет-общения, общение в реальной жизни благодаря эмоционально-чувственному контакту, вербальной и невербальной стороне межличностного общения остается более привлекательным, доверительным и открытым.

Выводы

1. Была разработана теоретическая модель видео-общения, в которой были выделены три стороны видео-общения: коммуникативная (средства: устная речь, визуально-кинестетический и эмоционально-чувственный контакт; растяжимость временных и пространственных границ), интерактивная (стратегии межличностного взаимодействия в Интернет-среде), перцептивная (формирование образа другого на основе визуального, вербального и невербального контакта). В данной статье приведены результаты исследования коммуникативной и интерактивной сторон видео-общения.

2. Видео-общение опирается на визуально-кинестетический и эмоционально-чувственный контакт, которые делают данный вид опосредствованного общения «живым», привлекающим пользователей. Кроме того, такой фактор, как анонимность общения, в основном отсутствует, что способствует отражению правдивой информации о себе в Интернет-среде.

3. У испытуемых, использующих видео-общение, повышается интерес и продолжительность диалога с собеседником. Основная мотивация — удовлетворение потребности в принадлежности и любви, а также признании. Однако невозможно говорить о наличии преобладающих установок у пользователей, использующих и не использующих видео-общение. Общая стра-

тегия межличностного взаимодействия определяется Интернет-средой в целом, а не способами общения.

4. Видео-общение делает общение в Интернете удобным, комфортным, максимально приближенным к реальности. Однако отношение к людям в Интернете менее доверительное, эмоциональное и открытое, чем отношение к людям в реальной жизни. Пользователи склонны к принятию в Интернет-среде групповых стандартов и ценностей; довольно общительны и стремятся устанавливать эмоциональные связи в Интернете; склонны к компромиссным решениям в конфликтных ситуациях. Однако в Интернете они более закрыты, хуже устанавливают эмоциональные контакты, чем в реальной жизни.

Перспективы изучения данной проблемы довольно обширны. Это исследование перцептивной стороны видео-общения, изучение особенностей видео-коммуникаций у разных категорий пользователя с учетом пола, возраста, профессиональной направленности, а также эффективности видео-общения в профессиональной деятельности.

Список литературы

1. Арестова О. Н., Бабанин Л. Н., Войскунский А. Е. Коммуникация в компьютерных сетях: психологические детерминанты и последствия // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14: Психология. — 1996. — № 4. — С. 14–20.
2. Бабаева Ю. Д., Войскунский А. Е., Смыслова О. В. Интернет: воздействие на личность // Гуманитарные исследования в Интернете. — М., 2000. — 432 с.
3. Войскунский А. Е. Преобразование общения, опосредствованного компьютером: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. — М., 1990. — 187 с.
4. Иванов В. Е. Интернет в формировании диалогового пространства в социокультурной среде // Мир психологии. — 2000. — № 2. — С. 52–56.

Гордеева А. В.

кандидат психологічних наук,
доцент, зав. кафедрою психології
Донецького національного університету

ОСОБЛИВОСТІ ВІДЕО-СПІЛКУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В ВІРТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ

Резюме

У статті розглядається модель відео-спілкування особистості в Інтернет-середовищі. Емпірично досліджено два компонента цієї моделі: комунікативна та інтерактивна сторони спілкування. Розкрито специфіку відео-спілкування.

Ключові слова: відео-спілкування, Інтернет-середовище, віртуальний простір.

Gordeeva A. V.

Ph. D., Associate Professor,
Head of Department of Psychology,
Donetsk National University

FEATURES VIDEO COMMUNICATION PERSON IN VIRTUAL SPACE

Summary

The model of video communication on the Internet environment is analyzed in the article. Two components of this model, which are communicative and interactive aspects of communication, were examined empirically. Specific of the video communication was divulged.

Key words: video communication, the Internet environment, virtual space.

УДК 159.922:291.68

Гуз Н. В.

аспірант кафедри диференціальної та спеціальної психології
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ, СХИЛЬНОЇ ДО ПЕРЕБУВАННЯ У ДЕСТРУКТИВНИХ КУЛЬТАХ

Стаття присвячена розгляду методологічної основи дослідження особистості, схильної до перебування у деструктивних культурах, а саме: основні принципи психології, провідні положення системно-структурного та структурно-функціонального підходу, гуманістичної, культурно-історичної психології, символічного інтераціонізму, основні положення теорії розвитку Е. Еріксона.

Ключові слова: особистість, розвиток особистості, психологічна схильність, перебування у деструктивному культурі,

Оскільки дослідження психологічних особливостей особистості, схильної до перебування у деструктивних культурах, є актуальним для сучасної психологічної науки та практики, воно потребує сучасних, інноваційних підходів. Але не дивлячись на суспільну значущість цієї проблеми, чітка методологічна база даного напрямку, яка дозволяла би суттєво розширити науковий пошук та розробити превентивні заходи, в науці відсутня. Тому, на наш погляд, особливої дослідницької уваги потребує створення адекватної методологічної основи вивчення особливостей особистості, схильної до перебування у деструктивних культурах. Ми вважаємо, що це можливо, оскільки сучасна змістовно-психологічна методологія у змозі забезпечити глибинне розуміння особистості, схильної до перебування у деструктивних культурах, та звести у загальний дослідницький простір усі окремі напрацювання в цьому напрямку.

Методологічну основу нашого дослідження склали: основні принципи психології, провідні положення системного-структурного та структурно-функціонального підходу, гуманістичної, культурно-історичної психології, символічного інтераціонізму, основні положення теорії розвитку Е. Еріксона. Охарактеризуємо кожне методологічне підґрунтя нашого дослідження.

Методологія дослідження особистості, схильної до перебування у деструктивних культурах, базується на **наступних принципах:**

1. Принцип детермінізму стверджує, що всі психічні явища зумовлені взаємодією організму із зовнішнім середовищем, тобто поведінка людини та особливості її психічного життя є наслідком будь-яких причин, тобто принципово з'ясовні. Що б з суб'єктом не відбувалося, це має свої причини та пояснення.

2. Принцип об'єктивності вважає, що об'єкт пізнання незалежний від суб'єкта, що пізнає; об'єкт принципово пізнаваний через дію, можлива

незалежність пізнання об'єкту від суб'єкта. Правильно підібрані психологічні методи дозволяють об'єктивно пізнавати реальність.

3. Принцип єдності фізіологічного і психічного постулює, що жорсткого розриву між фізіологічним і психічним не існує, нервова система забезпечує виникнення і протікання психічних процесів, проте зведення психічних явищ до фізіологічних процесів неможливе. Психічне і фізіологічне є деякою єдністю, але ж вони не тотожні.

4. Принцип єдності свідомості і діяльності говорить про те, що не можна окремо вивчати поведінку, свідомість і особистість; все взаємно переплетене.

5. Принцип розвитку. Згідно даному принципу психіка суб'єкта є результатом тривалого розвитку у філогенезі і онтогенезі. Принцип підкреслює, що будь-яке наше функціонування нескінченне і залежить як від стимулів зовнішнього середовища, так і від дії соціальних і історичних чинників.

Системно-структурний підхід в дослідженні особливостей особистості, схильної до перебування у деструктивних культурах, може бути представлений декількома аспектами: перший пов'язаний з головними характеристиками предмету дослідження, другий — з розвитком цього предмету, а третій — з його структурою. Тобто завдяки використанню системного підходу ми не тільки наповнюємо семантичним змістом поняття особистості, схильної до перебування у деструктивному культурі, але й набуваємо інформації щодо динаміки її становлення та основних одиниць психологічного аналізу цього явища. Крім того, принцип структурності з застосуванням системного підходу може виступати тим чинником, який дозволяє операціоналізувати системну побудову моделі даної особистості та ставить системний підхід у відповідність до вимог практики.

Структурно-функціональний підхід в дослідженні особистості, схильної до перебування у деструктивних культурах, на наш погляд, найбільш повно представлений поглядами та науковими здобутками Т. Парсонса [1]. Не дивлячись на те, що досліджувана нами проблема — це, у першу чергу, проблема психології особистості, Т. Парсонс торкався різних аспектів релігійності, створював наукове уявлення про неї як про багатовимірне явище, яке торкається різних рівнів соціального існування особистості. Традиційним підходам до цього феномену бракувало «об'ємності», вони виявлялися одновимірними, замкненими в одній з соціальних сфер і тому неповними, в усиченому вигляді.

Визначення різних аспектів релігійності в рамках «системного функціоналізму», запропоноване Т. Парсонсом, характеризується двома особливостями.

По-перше, Т. Парсонс прагнув з'ясувати, що є релігійна організація людського життя, тобто його підхід не був вузькоспеціальним, коли завдання зводиться до дослідження самого по собі релігійного феномена, тобто релігія не була самоціллю його дослідження, а розглядалася як феномен людського життя, як аспект, який дозволяє глибше осягнути особистість. По-друге, Т. Парсонс виходив з того, що дослідження релігії повинне бути міждисциплінарним. Він констатував, що принаймні у три основні систе-

ми, що конституують людське життя, включена релігія, і в кожній з них релігія виконує певні функції.

До цих систем Т. Парсонс відніс: 1) систему особистості, 2) соціальну систему групи, 3) систему культури [1].

Основні положення гуманістичної психології (К. Левін [2], К. Гольдштейн, Г. Оллпорт [4]). Використання основних постулатів гуманістичної психології для розуміння становлення та можливої реабілітації особистості, схильної до перебування у деструктивних культурах, є для нас провідним, оскільки гуманістична психологія описує перспективи особистісного розвитку і зростання людини, пропонує дієві методи досягнення успіху в світі дійсності, які раніше пропонували тільки філософія і релігія.

Використання основних положень гуманістичної психології дозволяє нам в процесі дослідження особистості, схильної до перебування у деструктивних культурах, представити загальну концепцію особистісного розвитку людини, що відповідає новим суспільно-історичним обставинам, які вимагають ініціативи, творчого підходу до вирішення проблем, а не тільки пристосування; виокремити способи і методи розвитку і зростання людини, намітити шляхи її самовдосконалення.

Основні положення символічного інтеракціонізму (Дж. Мід [6], Ч. Кулі [5]). Постулати символічного ітераціонізму важливі для нашого дослідження, оскільки вони розглядають взаємодію у декількох контекстах.

1) Взаємодія як взаємовплив індивідів, коли передбачається, що поведінка індивіда є безпосередньою реакцією на поведінку іншого. У простому вигляді ця точка зору концептуалізується в моделі «стимул — реакція». Взаємодія, що розглядається таким чином, носить майже автоматичний характер, реакція на поведінку іншого предетермінована, «неминуча» і «позаособистісна».

2) Взаємодія як врахування ролі символів, які виконують опосередковуючу функцію. Символізування припускає новий рівень переживання наявності іншого. Взаємодія ототожнюється тут з комунікацією (особливо з лінгвістичною). Згідно цієї точки зору взаємний вплив ніколи не буває прямим, він завжди схильний до деякої проміжної трансформації, тобто стимул завжди інтерпретується.

3) Взаємодія як Self-process. У цій концепції стверджується, що індивід не тільки знаходиться в постійній взаємодії (комунікації) з іншими, але і постійно взаємодіє з самим собою.

Основні положення культурно-історичної психології (Л. С. Виготський, О. Р. Лурія та ін.). У цій науковій школі вважалося, що унікальні якості людини обумовлені впливом на неї багатьох інших людей, який здійснюється в процесі спілкування в соціумі. При цьому часові характеристики емпіричної взаємодії організму з навколишнім середовищем трансформуються у функціональні психічні утворення. Провідна роль у формуванні свідомості і поведінки особистості належить традиціям і стереотипам мислення; історія життя людини — це, в першу чергу, процес акомодатції переданих з покоління в покоління моделей і стандартів суспільства, в якому вона живе.

Основні положення теорії розвитку Е. Еріксона. Основна причина психологічних розладів в індивідуальному і суспільному розвитку бачиться Е. Еріксону в «подовженні дитинства» [3]. За Е. Еріксоном, тривале дитинство залишає в людині довічний осад емоційної незрілості та робить її легкою здобиччю різних маніпуляторів. Ми згодні з подібним поглядом та услід за Е. Еріксоном вважаємо, що інфантильність створює певний чинник ризику попадання особистості у різні деструктивні культу.

Власне розвиток досліджується Е. Еріксоном через поняття «ідентичності», яка відкривається в «Я-переживанні» і означає переживання тожості людини самій собі. Сила знайденої індивідуальної ідентичності дозволяє перевершити обмеження групової ідентичності. Для нас феномен ідентичності є саме тим внутрішнім стрижнем, який дозволяє особистості перебороти психологічну залежність від деструктивного культу та знайти своє місце у соціальному житті. Отримання ідентичності надає людині сили для дій в тих проблемних ситуаціях, де успіх не гарантований, сприяє формуванню багатокрокових стратегій досягнення мети. Але ідентичність є результатом тривалого процесу, який локалізований в ядрі самої особистості та спирається на її адаптаційний потенціал.

Формування ідентичності виступає процесом одночасного віддзеркалення і спостереження, що протікає на всіх рівнях психічної діяльності, за допомогою якого індивід 1) оцінює себе з погляду того, як інші, на його думку, оцінюють його порівняно з собою і в рамках значущої для нього типології; 2) оцінює їхні думки про себе з погляду того, як він сприймає себе порівняно з джерелом думки і типами, значущими для нього. Цей процес у більшому ступені є несвідомим, таким, що постійно зводить фрагменти і розрізнені частини всіх часткових ідентифікацій у все більш обмежене число образів, але проблема виникає у випадку, коли залишається декілька незавершених схем самосприйняття і сприйняття життя. В цьому випадку людина може намагатися жити по декількох незв'язаних схемах відразу, що, як мінімум, призведе її до неминуче розчарування у житті. На жаль, сучасне життя зі швидкими змінами у соціумі робить будь-який образ світу і уявлення про себе принципово незавершеними, що і провокує принципову проблематичність життя. Отже, розвиток особистості неможливо зводити лише до отримання тієї або іншої форми ідентичності, яка необхідна людині лише як опора для самої себе, «тут-і-зараз». Ідентичність заради ідентичності може призводити до втрати здібності до емоційного спілкування з людьми, незадоволеності, відчуття страху, ізоляції, спустошеності тощо. Ця патологія може штовхати людину на саморуйнівні вчинки або на пошук спільноти, яка в змозі ці проблеми розв'язати.

У своїх наукових пошуках Е. Еріксон прийшов до розуміння розвитку як процесу отримання фундаментальних життєвих цінностей [3]. Розроблена нами «епігенетична карта» розвитку розглядає життя стадіально. Мегафорично її можна описати таким чином. Життя представляє кожній людині «будинок», що складається з восьми «поверхів» (стадій). Народження відбувається на першому поверсі, впродовж життя слід дістатися до самого верху. На кожному поверсі людину чекає випробування, пробле-

ма. Витримавши випробування, вирішивши проблему, вона стає володарем «базисної чесноти» і дістає можливість піднятися на наступний поверх, де її чекає наступна проблема і нове випробування. Ось перелік проблем і базових чеснот, які, як вважав Е. Еріксон, еволюція заклала в базальний план стадій життя:

1. Базисна довіра проти базисного недовір'я: Енергія і Надія;
2. Автономія проти Сорому і сумніву: Самоконтроль і Сила волі;
3. Ініціатива проти Відчуття провини: Спрямованість і Цілеспрямованість;
4. Працьовитість проти Відчуття неповноцінності: Системність і Компетентність;
5. Ідентичність проти Змішення ролей: Присвячення і Вірність;
6. Близькість проти Ізоляції: Афіліяція і Любов;
7. Генеративність проти Стагнації: Продуктивність і Турбота;
8. Цілісність Его проти Відчаю: Самозречення і Мудрість.

Для нашого розуміння особистості, схильної до перебування у деструктивних культурах, ця епігенетична карта є значущою, вона описує «нормальний» розвиток людини, підтримуваний соціальними інститутами. В цьому випадку молоді люди не боятимуться життя, оскільки люди похилого віку, що оточують їх, володітимуть достатньою цілісністю, щоб підтримувати їх та передавати досвід. Ця фінальна цілісність «душевного стану» описується Е. Еріксоном як накопичена впевненість в своєму прагненні до порядку і смислу, як ухвалення свого єдиного і неповторного циклу життя. Навіть усвідомлюючи відносність всіх різних стилів життя, які додавали смисл людським прагненням, володар цілісності его готовий захищати гідність власного стилю життя проти усіх погроз, бо він знає, що окреме життя є лише випадковим збігом одного єдиного життєвого циклу з лише одним відрізком історії, і що для нього вся людська цілісність зберігається або терпить крах разом з тим єдиним типом цілісності, яким йому дано скористатися. Тому для окремої людини тип цілісності, розвинений його культурою або цивілізацією, стає гарантією і знаком моральності його походження. При такій завершуючій консолідації смерть втрачає свою болісність [3]. Значущість епігенетичної карти Е. Еріксона полягає в тому, що вона співпадає з нормами християнської моралі та допомагає суб'єкту у пошуку власної самості.

Проте, як відмічає Е. Еріксон, не кожному дано вирішити усі проблеми, справитися зі всіма кризами, а незадовільне рішення призводить до стійких негативних змін в структурі особистості. Проблематичність розвитку особистості пов'язується Е. Еріксоном не тільки з труднощами подолання наслідків незадовільного вирішення проблем на попередніх стадіях, але, перш за все, з проблемами, які ставить перед людиною швидка зміна соціальної ситуації, коли раніше накопичені досягнення, проходження придбаного раніше досвіду виявляються неспроможними подолати фрустраційний стан. Тобто, на наш погляд, Е. Еріксон фактично наголосив провідну роль адаптивних здібностей особистості, її адаптаційного потенціалу у розв'язанні життєвих криз. Особистість, яка не володіє подібним

запасом здібностей, не знаходить у собі внутрішніх сил для боротьби та фактично стає легкою здобиччю adeptів деструктивних культів.

Таким чином, сучасний стан опрацьованості представленої теми дослідження показує відсутність не тільки конкретних спроб наукового дослідження особистості, схильної до перебування у деструктивних культурах, але й методологічних підходів до даного проблемного поля, які створили б підстави для розширення наукових пошуків та розробки превентивних заходів. Методологічна основа, адекватна цілі та завданням дослідження, в змозі допомогти сформулювати об'єкт та принципи наукового підходу до вивчення особистості, схильної до перебування у деструктивних культурах, а також укласти цілісний методичний комплекс в даному контексті.

Методологічну основу дослідження склали: основні принципи психології, провідні положення системного-структурного підходу, гуманістичної, культурно-історичної психології, символічного інтераціонізму, основні положення теорії розвитку Е. Еріксона; кожний з даних наукових постулатів та принципів сприяє поглибленню уявлень про досліджуваний предмет та дозволяє суттєво розширити науковий пошук.

Список літератури

1. Парсонс Т. Структура соціального діяння /Парсонс Т./ О структуре социального действия. — М.: Наука, 2002. — 243 с.
2. Левин К. Теория поля в социальных науках /К. Левин. — СПб.: Речь, 2000. — 154 с.
3. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон; [пер. с англ. А. Д. Андреевой; под общ. ред. А. В. Толстых]. — М.: Изд. группа «Прогресс», 1996. — 344 с.
4. Allport G. W. Pattern and growth in personality / G. W. Allport. N. Y. 1961.
5. Cooley Ch. Human Nature and the Social Order. — N. Y., 1964. — P. 166.
6. Mead G. H. Mind, Self and Society. — Chicago, 1936. — P. 90.

Гуз Н. В.

аспірант кафедри диференціальної та спеціальної психології
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ, СКЛОННОЙ К ПРЕБЫВАНИЮ В ДЕСТРУКТИВНЫХ КУЛЬТАХ

Резюме

Стаття посвящена рассмотрению методологической основы исследования личности, склонной к пребыванию в деструктивных культурах, а именно: основных принципов психологии, ведущих положений системно-структурного и структурно-функционального подходов, гуманистической, культурно-исторической психологии, символического интеракционизма, основных положений теории развития Э. Эриксона.

Ключевые слова: личность, развитие личности, психологическая склонность, пребывание в деструктивном культе.

Guz N. V.

graduate student of department by a differential and special psychology
Odessa national university of the name of I. I. Mechnikova

**METHODOLOGICAL BASES OF RESEARCH OF PERSONALITY,
FEEL LIKE STAY IN DESTRUCTIVE CULTS**

Summary

The article is devoted consideration of methodological basis of research of personality, feel like a stay in destructive cults, namely: basic principles of psychology, leading positions system structural and structurally functional approaches, humanism, cultural and historical psychology, symbolic interactionism, substantive provisions of theory of development of E. Eriksona.

Key words: personality, development of personality, psychological inclination, stay in a destructive cult.

УДК 316.622

Гусєв І. М.

аспірант

Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

СУБ'ЄКТИВНЕ ПЕРЕЖИВАННЯ БІДНОСТІ МОЛОДДЮ: ПРОБЛЕМА ВИМІРЮВАННЯ ТА ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ

Стаття присвячена вивченню критеріїв належності до бідності. Обґрунтовуються два критерії, що можуть вказувати на таку належність: об'єктивний і суб'єктивний. Доводиться ефективність використання авторської анкети для вимірювання рівня суб'єктивної оцінки власної бідності респондентами. Подано емпіричні дані щодо розподілу суб'єктивної і об'єктивної бідності серед респондентів. З отриманих даних аналізуються складові суб'єктивної бідності та їх прояв залежно від статі респондентів.

Ключові слова: критерій бідності, суб'єктивна і об'єктивна бідність, вимірювання бідності.

Постановка проблеми. Поступове збіднення населення і неефективність програм, спрямованих на подолання цієї проблеми, ставить перед психологами завдання більш детального вивчення цього явища. Соціологи постійно відстежують рівень бідності в країні та різні особливості прояву знедоленості серед населення. Психологічних досліджень, спрямованих на знаходження причин та обґрунтування програм подолання бідності, у вітчизняній науці вкрай мало. Саме тому першим актуальним кроком у цьому напрямку є знаходження критеріїв, за якими респондента можна вважати за бідного.

Усі існуючі підходи до визначення бідності І. В. Лаухіна розділяє на два типи концепцій: абсолютної та відносної бідності [1]. Дані підходи розрізняються не лише різним трактуванням бідності, але також методами їх дослідження.

Для концепції абсолютної бідності характерне непряме розуміння життєво-необхідних ресурсів. Найчастіше для їх вимірювання використовуються узагальнені показники, що характеризують економічні можливості індивіда або родини в забезпеченні певного рівня життя. Узагальнені показники життєво необхідних ресурсів не можуть враховувати всі чинники, що впливають на розвиток бідності, тому їх об'єктивність ставиться під питання [2]. Треба зауважити при розгляді цієї концепції, що вона базується на розумінні бідності як стану крайньої потреби. У зв'язку з чим з її допомогою можна описувати і інтерпретувати тільки деякі форми бідності, пов'язані переважно з браком коштів для задоволення первинних життєвих потреб. Особливістю даної концепції є також можливість вибору єдиного критерію оцінки «порогу» бідності. Але даний показник має зрозумілі вади, адже важко визначити абсолютні, тобто мінімальні рівні життя через відмінності в культурі, релігії, звичаях, смаках людей [4, с. 88–96].

Ця концепція використовується і вітчизняними науковцями, коли респондентів розподіляють за кількістю сукупного доходу на місяць від малозабезпечених до забезпечених [4]. Такий розподіл може вказувати на об'єктивний матеріальний рівень респондента, але нічого не говорить про суб'єктивне ставлення до власного рівня забезпечення.

Обмеженість концепції абсолютної бідності, що є її основним недоліком, вирішилася за допомогою висунення нової концепції відносної бідності. Згідно даної концепції люди, що не мають або не хочуть мати в своєму розпорядженні достатньої кількості ресурсів для задоволення базових потреб, звикли вважати себе за бідних [5]. Описуючи поняття «бідність», П. Таунсенд виходив перш за все з аналізу соціальних умов людей, що усвідомлювали себе як «бідний клас» населення, що не мають достатньої кількості ресурсів для підтримки певних стандартів життя, участі в суспільній діяльності і забезпеченні життєвих умов і зручностей, звичних або принаймні заохочуваних в суспільстві [6]. Значною перевагою даної концепції є використання як прямих, так і непрямих методів оцінки доходів, вона включає аналіз кількох чинників що впливають на розповсюдження і збільшення рівня бідності: соціальні цінності, культурні особливості тощо.

Таким чином, проблема встановлення об'єктивних критеріїв, за якими можна говорити про належність індивіда до бідності, залишається актуальною. Показник прожиткового мінімуму, який розраховується в межах концепції абсолютної бідності, не враховує всіх потреб та має вади при розрахунках, а критерії, які розробляються прихильниками теорії відносної бідності, не є всеосяжними і мають залежність від тієї країни, для якої вони розроблялись. До цих критеріїв додаються встановлені в наукових дослідженнях психологічні чинники, що мають тенденцію сприяти поширенню та нездатності до подолання бідності. Виходячи з цього, важливим є комплексне використання наявних об'єктивно присутніх показників, за допомогою яких можна виокремити спільноту у стані бідності, при цьому додаючи психологічні особливості цієї спільноти, які дозволять встановити характер бідності.

Метою дослідження є створення опитувальника для вимірювання рівня суб'єктивного переживання бідності, що був би взаємопов'язаний з об'єктивним рівнем бідності респондента.

Методика та процедура дослідження. Дослідження проводилося у два етапи. На першому етапі у грудні 2011 року було опитано 105 учнів Коростенського технічного коледжу ТСО України віком від 18 до 20 років, із яких 45 юнаків та 60 дівчат. Вибірка другого етапу дослідження складалася з учнівської молоді Сумської області, що навчається у професійно-технічних училищах. Загалом участь у цьому етапі емпіричного дослідження взяло 313 осіб віком від 15 до 24 років, серед яких жінок — 53,7 %, а чоловіків — 46,3 %, яке проходило у лютому 2012 року.

На першому етапі емпіричного дослідження було поставлено 14 запитань, спрямованих на визначення тих сфер життя молодшої людини, на які брак коштів впливає суб'єктивно найсильніше. Усі питання були закрито-

го типу, у відповідь пропонувалось обрати один з п'яти варіантів відповідей. Окремо було декілька запитань, зосереджених на виявленні середнього доходу респондента, які були по-різному сформульовані.

Після підрахунків середніх показників відповідей на запропоновані запитання було обрано ті сфери життя, що найбільше потерпають від нестачі коштів: здоров'я, житлові умови, романтичні стосунки тощо. Додатково, під час проведення другого етапу, необхідно було розширити кількість питань про задоволення базових і додаткових потреб. Також завдяки цьому етапу емпіричного дослідження було обрано одне питання для встановлення об'єктивного рівня бідності респондента і оптимальні варіанти відповідей на нього.

Результати та їх аналіз. Таким чином, у другому етапі запитання на встановлення об'єктивного рівня бідності респондентів мало таке формулювання: «Оцініть приблизну кількість грошей на одного члена вашої сім'ї», де пропонувалось обрати одну відповідь з п'яти наведених. Це запитання зорієнтовано на економічну складову бідності, адже передумовою суб'єктивного переживання себе як бідної людини є низький економічний статус. Респондент, прочитавши зазначене запитання, оцінює свій власний матеріальний прибуток, якщо він проживає окремо від сім'ї, або усієї сім'ї цілком, і складаючи сукупний дохід сім'ї, ділить його на всіх її членів, в залежності від того, кого він відносить до сім'ї. Це дозволяє зменшити суб'єктивну переоцінку або недооцінку наявного матеріального становища респондента та отримати доволі об'єктивну відповідь.

За результатами опитування відповіді респондентів розподілилися у вигляді нормального розподілу. Більшість респондентів (35 %) обрало відповідь, яка характеризує середній рівень достатку на місяць (від 500 до 1000 грн.), тих, хто вважає свій дохід низьким (від 250 до 500 грн.), виявилось 30,9 %, а високим (понад 1000 грн.) — 34,1 %.

Розподіл по цих групах залежно від статі демонструє, що більшість чоловіків (38,6 %) має об'єктивно низький рівень бідності, а серед жінок більшість (38,7 %) має середній рівень об'єктивної бідності. Використання непараметричного U-критерію Манна — Уїтні для двох незалежних вибірок дозволило констатувати цю різницю на рівні тенденції ($p \leq 0,1$).

Виходячи з теоретичного аналізу проблеми і результатів першого етапу емпіричного дослідження, було вирішено створити власну анкету для вимірювання рівня суб'єктивної оцінки бідності молоддю. Анкета складається з 15 питань, що спрямовані на емоційну сферу респондента, як він реагує на певні прояви знедоленості у власному житті, як відчуває себе у деяких ситуаціях, пов'язаних з його низьким матеріальним становищем. При складанні запитань враховувалося те, наскільки певні характеристики прояву бідності мають відгук у представників молоді. На кожне з запитань респондент мав відповісти «згоден» чи «незгоден». Зауважимо, що обернених запитань не було, тобто кожна відповідь «згоден» додавала 1 бал до сукупної оцінки рівня суб'єктивного відчуття бідності.

За результатами опитування кількість респондентів, що дали позитивну відповідь на кожне запитання, розподілилося наступним чином:

№	ТВЕРДЖЕННЯ	%
1	Моє життя здається мені важким	50,2
2	Для того, щоб придбати якусь потрібну дорогу річ, мені доводиться довго економити	57,2
3	Мені часто не вистачає грошей на повноцінне харчування	34,6
4	Я соромлюся свого матеріального становища	29,4
5	Буває, що я порушую ustalені норми поведінки	57,8
6	Я не завжди маю гроші на кишенькові витрати	54,7
7	Зазвичай я вдягнений гірше, ніж мої однолітки	24,8
8	Іноді мені спадає на думку скоїти щось кримінальне, щоб мати грохи більше грошей	23,9
9	Я часто не маю змоги як слід подбати про своє здоров'я	39,1
10	Серед членів моєї сім'ї є безробітні	39,4
11	Брак грошей заважає мені мати романтичні стосунки	26,9
12	У моєму оточенні багато хто зловживає алкоголем	42,5
13	Я маю такі погані житлові умови, що не відчуваю радості, коли повертаюся додому	19
14	Мені соромно через те, що мої батьки мають низький соціальний статус	19
15	Я не маю можливості купувати дорогі речі, навіть якщо дуже цього хочу	43,7

З наведених даних можна побачити, що більше половини всієї молоді, що взяла участь в опитуванні, суб'єктивно вважає своє життя важким, констатує необхідність довго збирати гроші для покупки дорогої речі та просто не завжди має якісь гроші на кишенькові витрати, до цього також додається зізнання у порушенні ustalених норм поведінки. Останнє скоріш за все притаманне саме цьому віку, підліток проявляє себе не завжди так, як вимагають норми суспільства. Звертає на себе увагу досить великий відсоток респондентів, в оточенні яких багато хто зловживає алкоголем, брак грошей на вирішення проблем із здоров'ям, а також нестача коштів на повноцінне харчування.

З отриманих даних було з'ясовано, що жінки більшою мірою відносять себе до низького і середнього рівня суб'єктивної бідності (33,3 % і 41,1 % відповідно), у той час як кількість чоловіків, схильних вважати свій рівень суб'єктивної бідності високим, більша за жінок (35,6 % проти 25,6 %). На рівні тенденції ($p \leq 0,1$) це підтверджує використання непараметричного U-критерію Манна — Уїтні для двох незалежних вибірок.

Цікавим є той факт, що чоловіки суб'єктивно вважають себе більш бідними, ніж вони є об'єктивно. Можна припустити, що на такий результат вплинула не зовсім адекватна самооцінка респондентів. Також припускаємо, що чоловіки мають більш високий рівень домагань, коли об'єктивно мають задовільний матеріальний стан, але відчувають потребу у покращенні свого матеріального становища і тому суб'єктивно занижують своє матеріальне становище та умови життя.

Для оптимізації використання наведеної анкети було вирішено скоротити кількість питань за наступним принципом. Вибірка була поділена на дві групи за об'єктивною оцінкою бідності: молодь, що має низький економічний статус, і інша молодь. Для такого поділу вибірки ми взяли данні,

отримані із відповідей на закрите запитання, що згадувалося вище. Після цього для кожного питання анкети визначалась статистично значуща різниця у відповідях цих груп респондентів за допомогою непараметричного U-критерію Манна — Уїтні для двох незалежних вибірок. Підставою для використання цього критерію є результати за тестом Лівена, які показують статистично вірогідні відмінності між дисперсіями груп. Таким чином, було видалено шість запитань (№ 1, 5, 7, 8, 13, 14), які не показали статистично значущої різниці ($p > 0,05$) у відповідях молоді, що потерпає від нестачі коштів, і тієї, що не має такої проблеми. Це дозволило залишити лише ті запитання, які більш точно діагностують суб'єктивний рівень оцінки власної бідності, при цьому збільшити їх зв'язок з об'єктивним показником бідності.

Для більш глибокого аналізу складових суб'єктивної оцінки власної бідності була зроблена факторизація даних по цих твердженнях за методом головних компонент з обертанням Varimax Normalized. Для більш чіткого прояву факторів було виключено дані респондентів з середнім рівнем суб'єктивної бідності, щоб залишити протилежні групи. Для перевірки міри використання факторного аналізу щодо цієї вибірки ми скористалися критерієм адекватності вибірки Кайзера — Мейєра — Олкіна та критерієм сферичності Барлетта, що визначає нормальність розподілу змінних. Інтерпретація даних відбувалася з урахуванням середніх значень.

У результаті виділилися чотири фактори, що пояснюють 64,2 % дисперсії (КМО = 0,8, критерій Барлетта = ,000).

Перший фактор, загальний вклад якого у сумарну дисперсію становить 22,7 %, утворили такі твердження: «Мені часто не вистачає грошей на повноцінне харчування» (0,72), «Брак грошей заважає мені мати романтичні стосунки» (0,71), «Я часто не маю змоги як слід подбати про своє здоров'я» (0,59). Цей фактор ми ідентифікували як «незадоволення базових потреб».

У другому факторі (15,1 %), що був названий «бажання мати більше коштів», об'єдналися такі твердження: «Для того, щоб придбати якусь потрібну річ, мені доводиться довго економити» (0,87), «Я не завжди маю гроші на кишенькові витрати» (0,67), «Я не маю можливості купувати дорогі речі, навіть якщо дуже цього хочу» (0,46).

До третього фактору «сором через власну бідність» (14,4 %) увійшло твердження «Я соромлюся свого матеріального становища» (0,61).

Твердження «У моєму оточенні багато хто зловживає алкоголем» (0,91) і «Серед членів моєї сім'ї є безробітні» (0,78) утворили четвертий фактор, який було інтерпретовано як «оточення, що продукує бідність». Його вклад у сумарну дисперсію становить 12 %.

Розподіл цих складових суб'єктивної бідності серед респондентів демонструє, що якщо незадоволення базових потреб однаковою мірою сильно проявляється серед молоді незалежно від статі, то з іншими складовими є певна різниця. Бажання мати більше коштів (для дорогих речей, дозвілля, тощо) сильно актуалізовано у 75,4 % молодих жінок, коли у чоловіків цей показник складає 62,3 %. При цьому сильні негативні відчуття (сором, зневага тощо) від власної бідності відчують 73,6 % юнаків і лише 49,1 %

дівчат. За критерієм χ^2 Пірсона коефіцієнт статистичної значущості становить 0,009 ($p \leq 0,01$).

Остання складова суб'єктивної бідності також сильно виражена серед чоловіків (67,9 %), у той час як серед жінок ця складова сильно проявлена лише серед 56,1 %. Отже, серед юнаків, на відміну від жінок, більшість відчуває негативне самовідчуття, через своє низьке матеріальне становище, при цьому значна частина має оточення, що продукує бідність. Виходячи з цього, можемо припустити, що суб'єктивна оцінка власної бідності у жінок складається більшою мірою з того, наскільки об'єктивно можна задовольнити власні базові і додаткові потреби. Серед чоловіків на суб'єктивну оцінку власної бідності впливають багато інших складових, які пов'язані з оточенням, з негативним переживанням власного низького матеріального становища тощо.

Цікаво зауважити, що така складова суб'єктивної бідності, як сором через власну бідність, має на рівні тенденції (за критерієм Спірмена, $p \leq 0,1$) зворотній кореляційний зв'язок з віком. Припустимо, що з віком людина не так гостро негативно починає ставитися до власної бідності, приймає її і, можливо, вживає менше дій для позбавлення себе від суб'єктивного відчуття належності до бідності.

Висновки. Таким чином, для обґрунтування критерію належності молоді до бідності нами було досліджено дві її площини — суб'єктивна і об'єктивна. Для вивчення суб'єктивної бідності була розроблена власна анкета, що дозволяє встановити рівень прояву цієї бідності у респондентів. Задля отримання більш надійних результатів усі питання анкети були узгоджені з об'єктивною оцінкою бідності. За результатами опитування сумської молоді вибірка розподілилася на три групи за суб'єктивним і об'єктивним рівнем бідності: низький, середній і високий; третина респондентів має високий рівень бідності незалежно від її характеру. При цьому дівчата більше потерпають від об'єктивної бідності, у той час як хлопцям більше властиво вважати себе бідними на суб'єктивному рівні. Також були виявлені складові суб'єктивної оцінки власної бідності: незадоволення базових потреб, бажання мати більше коштів, сором через власну бідність і оточення, що продукує бідність. Незадоволення базових потреб однаковою мірою характерно для хлопців і дівчат, у той час як дівчатам більше притаманне бажання мати більше коштів, а хлопцям — сором через власну бідність.

Список літератури

1. Лаухина И. В. Особенности бедности малоимущих слоев населения в социальной структуре региона: дис. ... канд. социол. наук : 22.00.04 / Лаухина Ирина Викторовна. — Хабаровск, 2006. — 225 с.
2. Clarck K. B. Dark ghetto: dilemmas of social power / Clarck K. B. — New York: Harper & Row, 1965. — 253 p.
3. Сычева В. С. Измерение уровня бедности: история вопроса / В. С. Сычева // Социологические исследования. — М., 1996. — № 3. — С. 141–149.
4. Васютинський В. О. Ціннісні орієнтації мешканців великих міст України з різним соціально-економічним статусом / В. О. Васютинський // Проблеми політичної психології

та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. — К., 2011. — Вип. 11.

5. Давыдова Н. М. Депривационный подход в оценках бедности/ Н. М. Давыдова // Социологические исследования. — М., 2003. — № 6. — С. 88–96.
6. Townsend P. Poverty in the United Kingdom / Townsend P. — Los-Angeles: Berkeley, 1979. — 211 p.

Гусев И. Н.

аспирант

Института социальной и политической психологии НАПН Украины

СУБЪЕКТИВНОЕ ПЕРЕЖИВАНИЕ БЕДНОСТИ МОЛОДЕЖЬЮ: ПРОБЛЕМА ИЗМЕРЕНИЯ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Резюме

Статья посвящена изучению критериев принадлежности к бедности. Обосновываются два критерия, которые могут указывать на такую принадлежность: объективный и субъективный. Доказывается эффективность использования авторской анкеты для измерения уровня субъективной оценки собственной бедности респондентами. Представлены эмпирические данные о распределении субъективной и объективной бедности среди респондентов. Из полученных данных анализируются составляющие субъективной бедности и их проявление в зависимости от пола респондентов.

Ключевые слова: критерий бедности, субъективная и объективная бедность, измерение бедности.

Gusiev I. N.

PhD student

Institute of Social and Political Psychology of NAPS of Ukraine

YOUTH SUBJECTIVE FEELING OF POVERTY: THE PROBLEM OF MEASURING AND PSYCHOLOGICAL CONTENT

Summary

The paper is dedicated to the criteria for membership of poverty. Two criteria that may indicate to this membership: objective and subjective are substantiated. The effectiveness of the author's questionnaire to measure the level of subjective poverty is proved. The empirical data on the distribution of subjective and objective poverty among the respondents are presented. Components of subjective poverty and their demonstration depending on gender are analyzed.

Key words: criteria of poverty, subjective and objective poverty, measurement of poverty.

УДК 159.964.28

Густодымова В. С.

аспирантка кафедри глибокої психології та психотерапії
Таврицького національного університету ім. В. І. Вернадського
(г. Симферополь)

ВОЗРАСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЗАВИСИМОСТИ В ПАРАДИГМЕ АНАЛИТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ К. Г. ЮНГА

В данной статье представлены результаты исследования, направленного на изучение возрастных особенностей проявления феномена психологической зависимости. Рассмотрены некоторые глубинные механизмы, лежащие в основе формирования различных видов психологической зависимости в парадигме юнгианской психологии.

Ключевые слова: психологическая зависимость, аналитическая психология, Индивидуация, кризис, Эго, энантиодромия, страсть к совершенству.

Постановка проблемы. Феномен психологической зависимости представляет собой одну из наиболее актуальных и болезненных проблем на сегодняшний день, становится атрибутом современной жизни. Формирование под влиянием культуры определенных ценностей и идеалов проецирует на индивида искусственный образ, который лишает его самоощущения, отдаляет от истинных потребностей и чувств. В результате формируется чувство вины, ведущее к саморазрушению, возникновению проблем личностного роста, а также формированию склонности к различным видам психологической зависимости.

На культурном уровне развития нашего общества существует проблема отсутствия достаточного количества санкционированных структур, которые позволяют удовлетворить стремление к целостности. В результате у людей вне зависимости от возрастных и гендерных особенностей это чрезвычайно сильное побуждение выражается в различного рода зависимостях — неправильное питание, злоупотребление властью, отношениями, чрезмерное стремление к порядку и дисциплине и других действиях, вызывающих зависимость.

Существует несколько отличающихся друг от друга подходов к проблеме изучения феномена психологической зависимости. Зачастую данный феномен рассматривается в рамках медицинской психологии и психотерапии. Особенности развития современного общества принуждают нас рассмотреть это явление в более широком контексте, изучить глубинные основы и культурные особенности возникновения проблемы психологической зависимости с целью разработки наиболее эффективных методов ее предотвращения и преодоления. Для психоаналитического исследования природа возникновения зависимости и ее лечение является необычным объектом. Однако за последние несколько лет психоаналитическое учение обогати-

лось значительным количеством данных и новых взглядов на природу возникновения и методы лечения зависимости. Одной из психоаналитических теорий, предложившей новый взгляд на проблему феномена психологической зависимости, является аналитическая психология К. Г. Юнга.

Проблема феномена психологической зависимости в парадигме аналитической психологии К. Г. Юнга рассматривается в работах Мэрион Вудман, Джеймса Холлиса, Луиджи Зойя, Марии-Луизы фон Франц и др. [1; 2, 3, 5, 6].

Авторы затрагивают общепсихологические, семейные, культурные и мифологические аспекты данной проблемы, а также анализируют архетипы, лежащие в основе нарушений.

Цель исследования: изучить возрастные особенности проявления феномена психологической зависимости.

Изложение основного материала. Наибольший вклад в развитие понятия феномена психологической зависимости в рамках аналитической психологии К. Г. Юнга внесла юнгианский аналитик Мэрион Вудман. В своих работах Мэрион Вудман подчеркивает, что источником любого вида зависимости является страсть к совершенству — культурная установка, которая преобладает на современном этапе развития общества [3]. *Страсть к совершенству* — с психологической точки зрения означает порабощение человека своим комплексом [3, с. 68]. Психическая энергия, которая должна распределяться в разные части личности для их гармоничного взаимодействия, концентрируется в какой-то одной сфере, тогда как остальные части испытывают дефицит энергии.

Эго психологически зависимой личности характеризует отсутствие своей системы ценностей, отсутствие сильного внутреннего центра, способного дифференцировать эмоции, чтобы уловить природные собственные ритмы.

При формировании психологической зависимости возникает чрезмерное доминирование одного из полюсов в психическом пространстве. Первый полюс — страсть к совершенству (инфляция *Эго*). Второй полюс — отчаяние, депрессия («инфантильное» *Эго*).

Возникновение чрезмерного доминирования одного из полюсов в психическом пространстве при формировании психологической зависимости сопровождается энантидромическими изменениями — выступлением бессознательной противоположности, причем именно во временной последовательности. Если сознательную жизнь определяет какая-то крайне односторонняя тенденция, то через некоторое время в психическом пространстве возникает равная по мощи контрпозиция. Вначале она не имеет доступа к сознательному проявлению, но затем прорывает запреты *Эго* и сознательный контроль [4].

Мэрион Вудман в своей работе «Страсть к совершенству: юнгианское понимание зависимости» [3] также описывает явление *энантидромии*, которое является частью процесса формирования психологической зависимости. Циркуляцию энергии можно представить в виде маятника. Чем больше энергии направлено в одну сторону, тем больше становится компенсация с другой стороны; чем быстрее движется маятник и чем больше

его амплитуда, тем больше вероятность, что он перейдет через высшую точку. Таким образом, как постепенно возрастает момент силы маятника, так и энергия навязчивой одержимости периодически переходит из индивидуальной сферы в сферу профессиональной деятельности и обратно. Весь смысл заключается в том, чтобы найти такое положение Эго, которое может выразить умение сдерживать напряжение между противоположностями и направить энергию в нужном направлении на истинную цель. Схема циркуляции энергии представлена на рисунке 1.

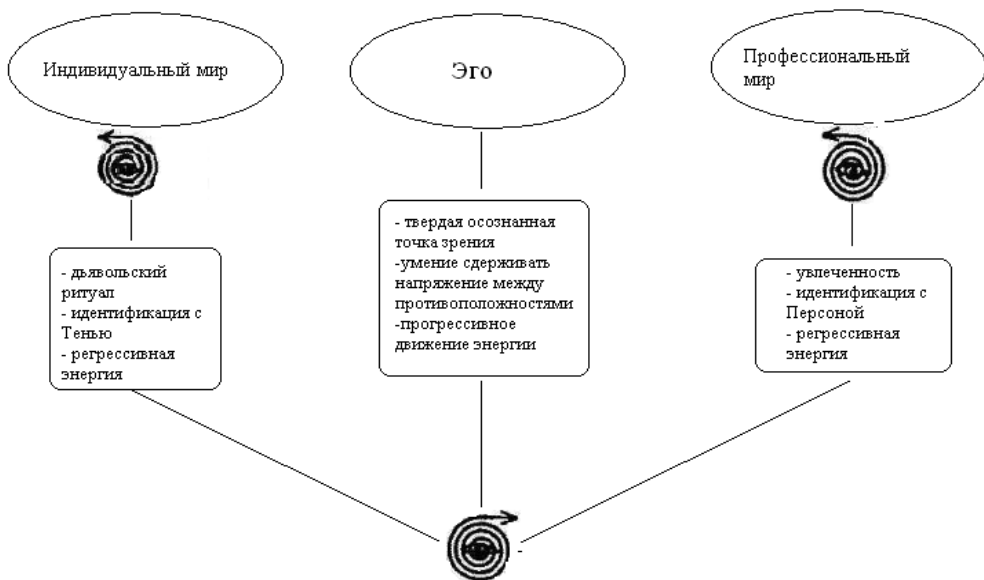

Рис. 1. Схема циркуляции энергии в процессе формирования психологической зависимости

Проблема заключается в том, чтобы в каждом конкретном случае найти подходящий «уклон» для течения энергии в необходимом направлении. Выбор направления, в котором «должен» течь поток энергии, не имеет никакого отношения ни к силе воли, ни к рациональному выбору объекта. Вопрос заключается в том, куда энергия хочет «течь» в соответствии со своей природой. Необходимо прийти к осознанию вытесненного ранее психического содержания, найти установку, противоположную сознательной установке, создать напряжение между противоположностями с целью высвободить энергию и понять, что для конкретного человека в данной ситуации и данный момент времени является воплощением естественного жизненного порыва.

Джеймс Холлис описывает феномен психологической зависимости как навязчивое поведение, связанное с одержимостью какой-либо идеей и управляемое бессознательными комплексами [6]. В основе различных видов психологической зависимости лежат определенные формы рациональных защит и привычных стилей поведения, которые наилучшим образом

помогают личности установить контроль над собой или достичь социальной успешности.

С целью изучения возрастных особенностей проявления феномена психологической зависимости было проведено исследование на базе ТНУ им. В. И. Вернадского. В нем принимали участие 164 респондента: 104 женщины и 60 мужчин в возрасте от 18 до 45 лет. Большинство из респондентов имеют работу в различных социальных сферах (экономика, сфера образования, сфера обслуживания, юриспруденция и пр.), часть из них являются студентами. Респонденты имеют различное вероисповедание и национальную принадлежность.

Перед проведением исследования на основе результатов теоретического анализа состояния проблемы в парадигме аналитической психологии К. Г. Юнга была выдвинута гипотеза, что в условиях возникновения кризиса в личностном развитии уровень склонности к психологической зависимости может повышаться.

Для достижения поставленной гипотезы был использован разработанный нами психологический опросник «Определение психологической зависимости», целью которого является выявление уровня склонности к определенным видам психологической зависимости: зависимость от еды, зависимость от отношений, зависимость от работы, зависимость от стремления к порядку и дисциплине, зависимость от мнения окружающих.

В соответствии с гипотезой исследования нами были взяты две возрастные группы: 18–25 лет и 32–45 лет. В данные возрастные периоды существует наибольшая вероятность возникновения кризисных ситуаций в личностном развитии.

Согласно полученным нами в ходе исследования результатам достоверных различий в данных возрастных группах в проявлении общего уровня склонности к психологической зависимости выявлено не было.

Однако было выявлено, что у женщин в возрасте 18–25 лет показатели высокого уровня склонности к психологической зависимости (17 %) превышают показатели высокого уровня склонности к психологической зависимости у женщин в возрасте 32–45 лет (10 %).

У мужчин в возрасте 32–45 лет показатели высокого уровня склонности к психологической зависимости (24 %) превышают показатели высокого уровня склонности к психологической зависимости у мужчин в возрасте 18–25 лет (12 %).

Нами были определены различия между различными видами психологической зависимости в двух выборках.

Результаты проведенного исследования показали, что в выборке 18–25 лет у женщин была выявлена корреляционная связь с зависимостью от еды: $R = 0,2007$ ($\alpha \leq 0,0301$). У мужчин в данной возрастной группе была выявлена корреляционная связь с зависимостью от мнения окружающих: $R = 0,626110$ ($\alpha \leq 0,001$).

В выборке респондентов 32–45 лет у женщин были выявлены следующие корреляционные связи:

а) зависимость от еды: $R = 0,537853$ ($\alpha \leq 0,02130$);

б) зависимость от отношений: $R = 0,482418$ ($\alpha \leq 0,02728$).

У мужчин в возрастной группе 32–45 лет были выявлены следующие корреляционные связи:

а) зависимость от отношений: $R = 0,623035$ ($\alpha \leq 0,01$);

б) зависимость от работы: $R = 0,407046$ ($\alpha \leq 0,04$).

Таким образом, в ходе исследования было обнаружено, что в возрасте 32–45 лет в мужской выборке уровень склонности к психологической зависимости выше, чем в возрасте 18–25 лет.

В женской выборке уровень склонности к психологической зависимости в возрасте 18–25 лет выше, чем в возрасте 32–45 лет.

Полученные данные мы связываем с тем, что вероятность наиболее значительных кризисных изменений в личностном развитии у женщин наступает на более ранних возрастных этапах, чем у мужчин.

Нами были также определены некоторые возрастные различия в проявлении различных видов психологической зависимости.

В возрасте 18–25 лет у женщин наблюдается склонность к психологической зависимости от еды. У мужчин в данной возрастной группе наблюдается склонность к психологической зависимости от мнения окружающих.

У молодых людей проблемы обычно возникают из-за конфликта между силами, существующими в реальности, и неадекватной, инфантильной установкой, которая рационально объясняется аномальной зависимостью от реальных или воображаемых родителей. Необходимо развитие сильного Эго [7]. Стремление к достижению идеалов, стремление следовать ожиданиям родителей и тем ожиданиям, которые накладывает в свою очередь общество, может привести к чрезмерной концентрации психической энергии в той или иной сфере жизнедеятельности человека, что может явиться следствием развития психологической зависимости в юношеском возрасте.

Как показывают результаты нашего исследования, в возрасте 32–45 лет у женщин наблюдается склонность к психологической зависимости от еды и склонность к психологической зависимости от отношений. У мужчин в данной возрастной группе наблюдается склонность к психологической зависимости от отношений и склонность к психологической зависимости от работы.

Развитие людей, находящихся в среднем возрасте, происходит через разрешение проблемы противоположностей. Необходимо сдерживать напряжение, порождаемое внутренним конфликтом, который вызван потребностью человека восстановить жизненно важную связь между сознанием и бессознательным. В период кризиса среднего возраста, следуя идеалам и принципам, которые зачастую являются ложными и расходятся с настоящими потребностями, человек активно преследует цель преуспеть в той сфере жизнедеятельности, которая на предыдущем этапе развития оказалась по каким-то причинам незадействованной. Однако, теряя внутреннее равновесие и связь со своим истинным Я, человек начинает выделять только одну сферу в своей жизни. В результате вся психическая энергия концентрируется в какой-то одной сфере, что лишает его остальных сфер жизнедеятельности. Это способствует развитию психологической зависимости.

Люди, переживающие кризис, попадают под воздействие своего внутреннего побуждения — психологической потребности к достижению целостности, потребности в том, чтобы «узнать себя заново», прийти к осознанию своих истинных потребностей. Однако в случае формирования неконструктивной установки «страсти к совершенству» человек оказывается во власти собственных комплексов и не имеет возможности перейти на новую ступень развития. Возникает вероятность доминирования одного из полюсов в психическом пространстве — либо полюса совершенства (при инфлятивном Эго), либо полюса отчаяния, депрессии (при инфантильном Эго).

Таким образом, внутреннее побуждение обрести целостность может привести к неблагоприятным последствиям. Не найдя рационального выхода, нереализованная духовная потребность заполняется конкретным воплощением символа — еда, власть, порядок и т. д. В культуре, склонной все больше забывать символический мир, происходит выстраивание своей жизни вокруг каких-либо деструктивных идей, лежащих в основе формирования различных видов зависимостей.

Анн Белфорд Уланов отмечает следующее: «Психика... построена на полярностях. Для того чтобы психика достигла целостности, Эго должно признать и примирить эти полярности. Процесс примирения начинается с участия сознания в символах, которые всплывают из бессознательного и соединяют вместе два противоположных полюса в форме третьего. Этот новый символ, совершая работу примирения, приводит сознание к более глубокому соприкосновению с остальной частью психики, и человек, в свою очередь, обогащает его отношения с другими людьми и дает ему возможность чувствовать более глубокую включенность в жизнь» [8, р. 85–86].

Однако необходимо отметить, что если символ воспринимается конкретно, духовный голод не отделен от физического и либидо проецируется на окружающий мир. В этом случае символом выступает еда, другой человек, работа и т. д. В то время как инстинкты требуют творческой активности, удовлетворения голода жизни, сексуального голода, духовного голода — конфликты разрешаются в мгновенном удовлетворении, возникающем при выполнении определенного ритуала (поглощение еды, чрезмерная погруженность в работу, чрезмерная сосредоточенность на личности другого человека, покупка ненужных вещей и т. д.). Таким образом, достигается желанное совершенство и иллюзорное ощущение целостности [2].

Следовательно, тот или иной вид зависимости, в основе формирования которого лежит определенный комплекс личности, становится фокусом депрессии, подавленной злости, тревоги, подавленной сексуальности. Он превращается в систему вознаграждения/наказания, средство, при помощи которого человек пытается контролировать собственную судьбу, способ выражения сопротивления чужому контролю, неповиновения закону и общественным традициям. Символ того или иного вида психологической зависимости, которым могут стать еда, отношения, работа, мнение окружающих людей, порядок и дисциплина, покупка ненужных вещей, Интернет и т. д., формирует ядро, вокруг которого вращается личность.

Мэрион Вудман пишет, что огромную опасность для личности, склонной к психологической зависимости, представляет смещение одного инстинкта на другой. В этом случае один вид зависимости может привести к формированию другого.

Выводы

1. В результате проведенного исследования были изучены возрастные особенности проявления феномена психологической зависимости в парадигме аналитической психологии К. Г. Юнга. В условиях возникновения кризиса в личностном развитии уровень склонности к психологической зависимости может повышаться.

2. В ходе исследования было обнаружено, что в возрасте 32–45 лет в мужской выборке уровень склонности к психологической зависимости выше, чем в возрасте 18–25 лет. В женской выборке уровень склонности к психологической зависимости в возрасте 18–25 лет выше, чем в возрасте 32–45 лет. Полученные данные мы связываем с тем, что вероятность наиболее значительных кризисных изменений в личностном развитии у женщин наступает на более ранних возрастных этапах, чем у мужчин.

3. Нами были также исследованы некоторые глубинные механизмы формирования феномена психологической зависимости. С точки зрения юнгианской психологии частью процесса формирования психологической зависимости является явление энантиодромии. При формировании психологической зависимости возникает чрезмерное доминирование одного из полюсов в психическом пространстве: «инфантильное Эго — инфлятивное Эго». Необходимо найти такое положение Эго, которое может выразить умение сдерживать напряжение между противоположностями и направить энергию в нужном направлении на истинную цель.

4. Феномен психологической зависимости представляет собой процесс замещения в борьбе психики за достижение целостности. Психологическая зависимость представляет собой символ наличия внутреннего конфликта личности, борьбы противоположностей, наличия нереализованной духовной потребности.

5. В период кризиса психологическая зависимость может символизировать невозможность перехода на новую ступень развития посредством приверженности личности прежним установкам, паттернам поведения, которые не соответствуют следующему этапу в процессе Индивидуации.

6. Процесс избавления от того или иного вида зависимости проходит через осознание Тени, интеграцию фемининности, развитие Эго, умение распознать и оценить собственные истинные чувства, что сможет сделать ядро личности настолько сильным, чтобы разрешить конфликт полярностей психики и достичь аутентичной целостности.

Список литературы

1. Вудман М. Опустошенный жених (женская маскулинность) / Мэрион Вудман; пер. с англ. В. Белопольский, В. Мершавка. — М.: Когито-Центр, 2010. — 320 с.
2. Вудман М. Сова была раньше дочкой пекаря: Ожирение, нервная анорексия и подавленная женственность / Мэрион Вудман; пер. с англ. Н. А. Павликовой. — 2-е изд. — М.: Когито-Центр, 2011. — 176 с.
3. Вудман М. Страсть к совершенству: Юнгианское понимание зависимости / Мэрион Вудман; пер. с англ. В. Мершавки. — М.: Независимая фирма «Класс», 2006. — 272 с.
4. Зеленский В. В. Толковый словарь по аналитической психологии [Текст] / Валерий Всеволодович Зеленский. — К.: Когито-Центр, 2008. — 336 с.
5. Зойя Л. Наркомания. Патология или поиск инициации / Луиджи Зойя. — К.: Добросвет, КДУ, 2007. — 208 с.
6. Холлис Д. Душевные омуты / Джеймс Холлис. — К.: Когито-Центр, 2008. — 192 с.
7. Sharp D. The Survival Papers, Anatomy of a Midlife Crisis / Daril Sharp. — London: Book, 2007. — 176 p.
8. Ulanov A. V. The Feminine in Jungian Psychology and in Christian Theology / A. V. Ulanov. — Evanston: Northwestern U. P., 1971.

Густодимова В. С.

аспірантка кафедри глибинної психології та психотерапії
Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ В ПАРАДИГМІ АНАЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

К. Г. ЮНГА

Резюме

У даній статті представлені результати дослідження, яке направлене на вивчення вікових особливостей прояву феномену психологічної залежності. Розглянуті деякі глибинні механізми, які лежать в основі формування різних видів психологічної залежності у парадигмі юнгианської психології.

Ключові слова: психологічна залежність, аналітична психологія, Індивідуація, криза, Его, енантіодромія, пристрасть до довершеності.

Gustodymova V. S.

Taurida National V. I. Vernadsky University

AGE FEATURES OF THE FORMATION OF PSYCHOLOGICAL DEPENDENCE IN THE PARADIGM OF ANALYTIC PSYCHOLOGY BY C. G. JUNG

Summary

Results of the research, which is directed to study the age features of manifestation of the phenomenon of psychological dependence are presented in this article. Some deep mechanisms underlying in the process of formation of different types of psychological dependence in a paradigm of Jungian psychology are considered.

Key words: psychological dependence, analytic psychology, an individuation, a crisis, Ego, enantiodromia, passion to perfection.

УДК 159.937:94:246.3:159.91

Данилова Е. С.

канд. психол. наук, ст. преподаватель
кафедры социальной теории, ИИПО

Одесского национального университета им. И. И. Мечникова

СОЦИАЛЬНАЯ ПЕРЦЕПЦИЯ ИКОНЫ — ИНДИКАТОР ДУХОВНОГО ПОТЕНЦИАЛА ЧЕЛОВЕКА

В работе проанализировано опосредованное восприятие иконы через призму художественной литературы XIX–XX ст. Обнаружены основные элементы такого восприятия и описания. Разрабатываются последующие подходы для изучения социальной перцепции сакрального искусства — православной канонической иконы.

Ключевые слова: православная икона, социальная перцепция, контент-анализ.

Актуальность проблемы. Икона, будучи сакральным объектом для верующего, одновременно выступает проекцией психики субъекта, так как является открытой динамической системой.

«Мир индивидуальных ценностей как в зеркале отражает психологическую историю человечества, его прошлого и настоящего» [1, с. 144]. То есть восприятие иконы через текст отражает внутренний мир ценностей не только литературного мира, но и общества в целом — «каковы мы... такова и икона...» [1, с. 38]. Согласно концепции И. Г. Белявского, именно изучение текстов художественной литературы позволяет реконструировать историческую эпоху [2].

Иконопись — особая знаковая система, ставшая языком Церкви (Священное Писание можно рассматривать как Икону, написанную словами, а Икону — как Священную Историю, изображенную линиями и красками).

Знак в искусстве — это динамичный квазиобъект, т. е. «превращенная форма» реальной действительности связей и отношений, в которые этот предмет вступает в деятельности. Для литературного текста знак является «знаменателем» действительности, что воспринимается субъектом как «носитель» объективных признаков соответствующего предмета или явления [3]. Человеческая мысль (динамический образ души) получает свое воплощение в знаковой системе языка (слова в литературном тексте — это зашифрованная мысль). Следовательно, прочитанное слово требует ассоциативной расшифровки. При этом возникает обратный процесс: слово вызывает соответствующие образы в памяти человека, которые кристаллизуются в мысли.

Данное исследование посвящено опосредованному восприятию иконы, т. е. восприятию через призму художественной литературы нового времени (вошедшего в историю как период «расцерковления»).

Объектом данного исследования является литературный текст.

С этой целью нами были исследованы тексты художественных произведений отечественных авторов, отражающих события XVII–XX столетий. В этих текстах человек является символом «живой иконы» [4; 7; 8; 10–15]. Нами был применен метод контент-анализа в сочетании с контекстуальным анализом, метод интроспекции (феноменологическое наблюдение). Литературный текст выступил индикатором опосредованного восприятия изучаемого объекта.

Приведенная классификация была проведена нами по принципу ранжирования текста, следуя таким основным признакам:

1. Место иконы в жизни человека (центральное или периферийное).

2. Роль иконы в жизни человека (каким образом авторы упоминают икону, описывают ее, как описывают молитву перед иконой, общий контекст, в котором упоминается икона, эмоциональное отношение автора к иконе).

3. Образно-метафоричное указание на икону в тексте, сопровождающееся прямым описанием социального аспекта восприятия иконы.

4. Ассоциативный ряд сравнения иконы и картины, предложенный для того, чтобы читатель пережил чувства, которые возникают от восприятия иконического образа.

5. Форма и контекст описания иконы как культового сакрального образа.

Методологически важным для нас было исследование именно тех произведений, где авторы образно, метафорически описывают человека как «живую икону» и передают отношение к иконе как к сакральному объекту.

На основе анализа научной литературы и собственных рассуждений нами были определены критерии и выбраны категории классификации иконы в тексте — наиболее общие понятия, соответствующие исследовательским задачам. Выделены психологические особенности опосредованного восприятия иконы в литературном тексте и разработана классификация, выделяющая категории и подкатегории.

Мы выделили восемь категорий, сгруппированных в 5 блоков. В данном исследовании нами будет представлен в развернутом виде и таблице только блок А из всех выделенных и проклассифицированных нами... Итак, в блок А вошли категории, представляющие икону в контексте жизни человека.

Первая категория — икона как элемент интерьера.

Вторая категория — икона в контексте богослужения.

Третья категория — икона как христианский оберег-ладанка.

Четвертая категория — эмоциональное отношение к иконе.

В первую категорию — икона как элемент интерьера — были включены все тексты, где икона является либо составной частью интерьера дома и других помещений, либо является не только частью интерьера, а частью жизни человека.

Вторая категория — икона в контексте богослужения. Икона описывается в момент совершаемых религиозных и обрядовых ритуалов — во

время Божественной литургии, в момент венчания, крещения, отпевания и т. д.

Третья категория — икона как христианский оберег-ладанка. В выбранных текстах икона напоминает о дорогом человеке, носится как нательный крестик и оберегает от гибели в бою и от опасностей в долгих путешествиях.

Четвертая категория — эмоциональное отношение к иконе. В текстах описываются яркие эмоции: радость, восторг, страх, неприятие, ироничное отношение к иконе.

Искусство всегда затрагивает сферу чувств — область эстетических эмоций [5]. Любые явления природы, человеческие взаимоотношения, побуждающие «движение чувств», могут служить толчком для художественного творчества. Произведение призвано воссоздать соответствующее «движение чувств» у читателя.

Это заставляет присмотреться к характерным чертам эмоционально-эстетической информации и попытаться выявить ее закономерные отличия от информации обычной (рациональной). Эмоции можно анализировать в эстетическом, психологическом или физическом плане. Шеррингтон обратил внимание на то, что центральная нервная система функционирует по принципу воронки. Количество чувствительных нервов значительно больше, чем нервов двигательных. Поэтому количество поступающих в центральную нервную систему импульсов превосходит возможности качественно различных рефлекторных ответов. Именно принцип воронки может быть использован для объяснения некоторых особенностей эмоционально-эстетической деятельности человека [6].

Каждая категория блока А была разбита на пять подкатегорий:

А-1. Упоминание иконы в тексте — икона «втиснута» в пространство предметов.

А-2. Описание иконы — икона описана как:

- а) объект культового поклонения (описание иконографического извода);
- б) материальная ценность картины (большое значение придается описанию окладов, драгоценных камней, украшающих ризы святых).

А-3. Акцентирование смысла иконы — тексты, где в подробном описании икон указаны главенствующие Лики Православной Христианской церкви: Иисуса Христа, Девы Марии, упоминаются имена наиболее почитаемых святых.

А-4. Неприятие — икона описывается как ненужный предмет обихода.

А-5. Ироническое отношение — тексты, в которых функции иконического образа сводятся к функциям примитивного понимания сакрального образа.

Проанализированные тексты, относящиеся к первому блоку, были статистически обработаны и представлены в таблице 1 в процентном соотношении. В представленной таблице 1 первая категория (икона как элемент интерьера) в наибольшем объеме представлена в подкатегории А-1 «упоминание иконы в тексте» — 25 %. В XVII–XVIII вв. икона — не просто часть интерьера, а часть жизни человека и общества, и это четко прослеживается

в текстах. В эпоху «расцерковления» икона помещается в пространство домашнего интерьера как предмет, имеющий скорее материальную, а не сакральную ценность. Так, в поэме М. Ю. Лермонтова «Песнь про царя Ивана Васильевича, молодого опричника и удалого купца Калашникова» (произведение, отражающее события XVII века) икона является не только неотъемлемой частью интерьера горницы купеческого дома, но и частью жизни человека: «...Не накрыт дубовый стол белой скатертью ... А свеча пред образом еле теплится...» [8, с. 45].

Таблица 1

Социальная перцепция иконы через призму литературного текста (блок А), %

Категории	Произведения, отражающие события	А-1. Упоминание иконы в тексте	А-2. Описание иконы в тексте	А-3. Акцентирование на ту или иную икону	А-4. Неприятие иконы	А-5. Ироническое отношение к иконе
1. Икона как элемент интерьера	XVII–XVIII ст.	5 %	2 %	3 %		
	XIX–XX ст.	25 %	4 %	8 %		
2. Икона в контексте богослужения	XVII–XVIII ст.	24 %	19 %	9 %		
	XIX–XX ст.	16 %	4 %	2 %		
3. Икона как христианский оберег, память о другом человеке	XVII–XVIII ст.	7 %	18 %	9 %		
	XIX–XX ст.	5 %	3 %	1 %		
4. Эмоциональное отношение к иконе	XVII–XVIII ст.	1 %	2 %	2 %		
	XIX–XX ст.	17 %	15 %	12 %	5 %	2 %

В стихотворении М. Волошина «Облики» (произведение, отражающее события XIX века) икона предстает в виде дорогого предмета обстановки, украшением «дворянского гнезда», и упомянуто автором лишь вскользь: «Ты живешь в молчаньи темных комнат, Где твой взгляд несут в себе и помнят Зеркала, картины и иконы...» [8, с. 46].

Вторая категория (икона в контексте богослужения) также представлена наиболее объемно в подкатегории А-1 «упоминание иконы в тексте». Однако контекст здесь совершенно иной. Икона упоминается в литературном тексте при описании религиозных ритуалов, где она — не элемент интерьера храма, а сакральный образ, «видимая дверь в невидимый мир». По словам Л. А. Успенского, «...почитание святых икон играет в Церкви очень большую роль, потому что икона есть нечто гораздо большее, чем просто образ: она полное ему соответствие, предмет, органически входящий в богослужебную жизнь» [9].

В век просвещения сакральная сторона иконического образа постепенно исчезает. В текстах, отражающих события XIX–XX веков, икона упоминается реже даже в тех случаях, когда речь идет о том или ином религиозном обряде. В основном икону описывают как произведение искусства.

Так, Александр Блок создает художественный образ Христа: «Вот он — Христос — в цепях и розах / За решеткой моей тюрьмы. / Вот Агнец Крот-

кой в белых ризах... В простом окладе синего неба / Его икона смотрит в окно» [10, с. 124].

Третья категория — икона как христианский оберег, память о другом человеке — наиболее объемно представлена в подкатегории А-2 — «описание иконы в тексте». Чаще всего это встречается в литературных текстах XVII–XVIII вв.

Икона для людей XVII–XVIII столетий — не только образ Первообраза, но и «образок», носимый всюду с собой и выполняющий функцию оберега. Это — иконка-ладанка. Соответственно в третьей категории блока А икона рассматривается как христианский оберег, «иконка», святой образок, которые люди носили с собой повсюду.

Н. С. Лесков остается, пожалуй, единственным писателем, создавшим художественное произведение, главным героем которого является икона-оберег. Повесть Лескова «Запечатленный Ангел» дает развернутое описание двух икон «письма самого искусного» (написанных на одной иконичной доске с двух сторон) — «Пресвятой Богородицы» и «Чудотворного Ангела», которые являлись оберегом артели кочующих староверов [11, с. 6].

Четвертая категория — эмоциональное отношение к иконе — имеет особое значения для нашего исследования. Как видно из анализа, именно категория «эмоциональное отношение к иконе» в полном объеме представлена всеми подкатегориями в текстах XIX–XX вв.

Эмоциональное отношение к иконе носит амбивалентный характер. Несмотря на то, что в литературных текстах XIX–XX вв. эмоциональное отношение к иконе все больше связывают с переживанием возвышенных религиозных чувств, это касается скорее восприятия иконы как религиозной живописи, чем отношения к иконе как к сакральному объекту. Именно в XX в. литературных текстах отражены новые эмоции и чувства — неприятие иконы и ироническое отношение к ней.

В романе «Антихрист. Петр и Алексей» Д. Мережковский не просто описывает, как Петр I пытается опровергнуть чудотворность образа иконы Божьей Матери «Всех Скорбящих Радости», объясняя якобы «плутовскую механику» иконы, но и весьма эмоционально описывает чувства всех, кто окружает его в этот момент. «Вдруг ослепляющая молния сверкнула, как будто разверзлась над головой их огненная бездна... ..Кто-то вопил отчаянным воплем: «Николай Чудотворец!.. Пресвятая Богородица!.. Помилуй!..» [12, с. 198].

Автор романа точно передал эмоциональное состояние царя и его сына, Рассказывая о событиях, происходящих в момент глумления над чудотворным образом, он символически повествует о возмездии за сомнения.

Неприятие иконы достаточно ярко выразил Л. Н. Толстой в своих поздних произведениях. Икона не упоминается вообще или упоминается в заниженном контексте. В церкви Наташа «становилась перед иконой Божией Матери... и, взглядываясь в кривое, черное, но небесно-кроткое и спокойное лицо Божией Матери, молилась за себя, за свои грехи...» [13, с. 77]. Именно Л. Н. Толстой, можно сказать, стал предтечей литературного неприятия

всего религиозного. Позже у М. Горького — Лик Богородицы на иконах просто «черный и кривой», без каких-либо оговорок [14].

Атеистическая волна, захлестнувшая в 20-е годы XX столетия наше общество на долгие годы, отражена в литературе этого периода. «...Вчера иконы выбросили с полки, / На церкви комиссар снял крест... Теперь и Богу негде помолиться...» [15, с. 71].

Представляет интерес анализ иронического отношения к иконе. Иронию мы понимаем как защитный механизм личности. Это явно притворное изображение отрицательно воспринимаемого явления в положительном виде, чтобы путем доведения до абсурда дискредитировать данное явление, обратить внимание на тот его недостаток, который в ироническом изображении заменяется соответствующим достоинством.

В повести «Вечера на хуторе близ Диканьки» Н. В. Гоголь прибегает к такому эффекту, описывая своих героев и их поступки. «...Кузнец был богобоязненным человеком и писал часто образа святых, и теперь еще можно найти в той церкви его евангелиста Луку. Но торжеством его искусства была картина, намалеванная на стене церковной в правом притворе, в которой изобразил он святого Петра в день страшного суда, с ключами в руках...» [16, с. 93]. Гоголь весьма красочно и иронично писал, что «живописание» захлестнуло иконопись (вторая половина XVII в.). Святость древних иконных Ликов подменилось портретным сходством. Икона стала произведением искусства.

Проведенное исследование показало, что в «расцерковленный» период наблюдается иная тенденция — иконографический образ постепенно теряет свой истинный смысл.

Резюмируя, можно сказать, что опосредованное восприятие иконы сквозь призму литературного текста является, на наш взгляд, словесно-вербальным отражением как духовного, так и временного мира художника слова.

Художественная литература запечатлела в слове и образе религиозный опыт человека — как светлый, так и темный, как спасительный, так и опасный для души; опыт веры и опыт безверия. И тот, и другой опыт необходимы для самопознания и самосознания. Исследуя тексты литературных произведений, мы можем проследить, как человек конкретной эпохи относится к иконе. Мы полагаем, что социальная перцепция иконы — показатель духовного развития общества.

Список литературы

1. Языкова И. К. Богословие иконы. — М.: Паломник, 1995. — 169 с.
2. Белявский И. Г., Кишинская А. Н. Исповедь пасынка века и немного исторической психологии. — О.: ОКФА, 1997. — 465 с.
3. Николаев Ю. В поисках Божества. — К.: София, 1995. — 400 с.
4. Ахматова А. Сочинения. — М., 1986; Русская романтическая поэма : Сборник. — М., 1985; Белый Андрей. Сочинения : в 2 т. — М., 1990. — Т. 1; Булгаков М. Белая гвардия. — М., 1986; Бунин И. А. Повести и рассказы. — М. : Худож. лит., 1981; Гончар О. Собор. — К. : Дніпро, 1996; Достоевский Ф. М. Собрание сочинений. — М., 1958. — Т. 9;

- Жуковский В. А. Сочинения. — М., 1954; Загребельный П. Диво. — К. : Дніпро, 1982; Козлов И. // Русская романтическая поэма. — М., 1995; Мирный П. Хіба ревуть воли, як ясла повні. — К. : Дніпро, 1977; Пастернак Б. Доктор Живаго // Новый мир. — 1977. — № 1-4.
5. Гегель Г. В. Ф. Эстетика // Собрание сочинений : в 4 т. — М. : Искусство, 1973. — Т. 4. — 675 с.
  6. Гадамер Г.-Г. Истина и метод : Основы философской герменевтики : пер. с нем. / Гадамер Г.-Г. — М. : Прогресс, 1988. — 699 с.
  7. Лермонтов М. Ю. Сочинения. — М., 1986. — 321 с.
  8. Волошин М. Облики : Стихотворения. — М., 1910.
  9. Успенский Л. А. Богословие православной иконы. — Переславль, 1997.
  10. Блок А. Лирика. Театр. — М. : Правда, 1982. — 227 с.
  11. Лесков Н. С. Повести. Рассказы. — М. : Правда, 1983. — 287 с.
  12. Мережковский Д. Избранное. — Кишинев, 1989. — 440 с.
  13. Толстой Л. Собрание сочинений : в 6 т. — М., 1977. — Т. 6. — 343 с.
  14. Горький М. Собрание сочинений : в 4 т. — К. : Политиздат, 1976. — 256 с.
  15. Есенин С. Собрание сочинений : в 6 т. — М., 1977. — Т. 2. — 237 с.
  16. Гоголь Н. В. Вечера на хуторе близ Диканьки. — К. : Дніпро, 1983. — 405 с.
  17. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. — М., 1970. — 328 с.

Данілова О. С.

канд. психол. наук, ст. викладач
кафедри соціальної теорії, ІПО
Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

СОЦІАЛЬНА ПЕРЦЕПЦІЯ ІКОНИ — ІНДИКАТОР ДУХОВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЛЮДИНИ

Резюме

В роботі проаналізовано опосередковане сприйняття ікони через призму художньої літератури XIX–XX ст. Виявлені основні елементи такого сприйняття та його опису. Розробляються подальші підходи для вивчення соціальної перцепції сакрального мистецтва — православної канонічної ікони.

Ключеві слова: православна ікона, соціальна перцепція, контент-аналіз.

Danilova E. S.

candidate of psychological sciences, Senior Lecturer
Odessa I. I. Mechnikov National University

SOCIAL PERCEPTION ICON — AN INDICATOR OF HUMAN SPIRITUAL POTENTIAL

Summary

The icon perception is analyzed in work indirectly, through the dramatics of Ukraine literature of XIX — beg. XX cc. The basic elements of such perception and description are discovered. The further investigation approaches for the social perception of the sacral art — the orthodox canonical icon — are worked out.

Key words: ortodox icon, social perception, content analyses.

УДК 165:316:303+159.947.24

Дворник М. С.

аспірантка

Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

МАЙБУТНЄ ОСОБИСТОСТІ КРИЗЬ ПРИЗМУ ВІДТЕРМІНУВАННЯ

Статтю присвячено дослідженню конфігурування практик відтермінування у конструюванні особистістю власного майбутнього на основі аналізу інтерв'ю. Виявлено паралелі між способом пояснення причин зволікання із виконанням завдань та типом особистої футуристичної історії.

Ключові слова: особистісне майбутнє, практики відтермінування, прокрасатинація, якісне дослідження, інтерв'ю, футуристичний наратив.

Постановка проблеми і стан дослідження. У сучасному повсякденні все частіше постають проблеми самоосмислення, моделювання особистісних просторів, у тому числі темпоральних. Саме у визначенні майбутнього полягає сутність, перспектива особистості. Проблеми майбутнього розглядалися і в контексті психологічного часу, часових горизонтів, життєвих перспектив (К. Абульханова, П. Жане, Ф. Зімбардо, Т. Коттл, П. Фресс, Б. Цуканов), і в якості прогнозування, антиципації, випереджувального відображення (М. Бернштейн, П. Анохін, А. Брушлінський, Б. Ломов, Є. Сурков В. Ядов). Та саме смислове переживання особистістю власного майбутнього у персонології має основи у поглядах Ш. Бюлер, М. Бахтіна про орієнтованість на майбутнє як важливу характеристику самовизначення особистості, у диспозиційній теорії Г. Олпорта з його поглядом на мотивацію, пропріум, як спрямування лише у майбутнє, у конструктивному альтернативізмі Дж. Келлі з його визначенням поведінки як попереджувальної, орієнтованої на майбутні події тощо [1; 3; 4].

У сучасних дослідженнях особистісного майбутнього поширюється значущість конструктивістських поглядів на його природу: людина не репрезентує, а створює власну історію. Майбутнє постає як психологічно сконструйований стан, певний рух у часі та просторі, який можливо досягнути лише описуючи бажане чи ймовірне. Незавершені, відкриті історії про завадне життя детермінують майбутнє, оскільки непомітно будують життєвий контекст, у якому здійснюються відповідальні вибори, визрівають напівусвідомлені домагання, формулюються життєві рішення. Особистість наративізує власні цінності та смисли у вигляді означення майбутніх подій — створює власний футуристичний наратив. Останній у свою чергу являє собою завдання, які людина ставить перед собою на перспективу, наближуючи та приборкуючи власне майбутнє [5].

Однак сучасна особистість, знаходячись в просторі мінливих смислів та значень, які часто позбавляють стабільності, комфорту та здатності структурувати життя, використовує такі практики, які певним чином впливають на виконання як повсякденних, так і життєвих завдань. Це практики

відтермінування, досліджувані західними науковцями в контексті явища прокрастинації — поведінки, пов'язаної із заміною пріоритетних і важливих завдань на дії з нижчим пріоритетом чи взагалі даремні, або зі справами, які приносять задоволення, але виконуються на шкоду необхідним завданням [10]. Відповідно до розгортання відтермінування як феномену, що сприяє певному необхідному розташуванню особистості в трансформаційній реальності сьогодення, відбувається, на нашу думку, і особистісне конструювання майбутнього.

Мета і завдання дослідження. Звертаючись до феноменології особистісного майбутнього та практик відтермінування у соціально-психологічному контексті, ми ставимо за мету з'ясування якісного зв'язку між даними поняттями на матеріалі дослідницьких інтерв'ю.

Виклад основних положень. Сьогодні усе більшого поширення у психології отримує методологія постмодерну, яка при дослідженні психічної реальності використовує такі парадигми та методичні основи, які б дозволяли реконструювати події життя людини через призму її позицій, сенсів, означень. У цьому контексті людина завжди схильна давати пояснення подіям у своєму житті, що має вербальний вияв: особистість стає оповідачем, автором своїх життєвих історій. Тому особливо важливим стає використання нарративу як процесу породження історій, розповідей, описів та їх розуміння, інтерпретації.

Наративна психологія (Т. Сарбін, Дж. Бруннер, К. Джерджен, А. Кербі, Ч. Тейлор та ін.) стверджує, що суть людської поведінки виражається з більшою повнотою у розповіді, а не у логічних формулах та законах, оскільки розуміння людиною тексту та розуміння нею самої себе є аналогічними процесами. Людина досягає саморозуміння через нарратив, виокремлюючи у життєвому потоці визначені моменти, які мають для неї сенс та оціночне значення [11].

Саме наративна стратегія як методологічний конструкт є основою нашого дослідження, реалізованого методом напівструктурованого інтерв'ю щодо поведінки відтермінування поставлених завдань та бачення респондентами власного майбутнього. Всього було проінтерв'ювано 20 студентів 4–5 курсів мистецьких спеціальностей. Орієнтовний перелік питань був наступним:

1. Чи можете Ви назвати себе тим, хто регулярно відкладає свої справи на потім?

2. Якщо відкладаєте виконання поставлених перед вами завдань, то в яких сферах найчастіше?

3. На Ваш погляд, що в першу чергу служить причиною того, що Ви відкладаєте свої справи на потім?

4. Відтермінуючи власні завдання, Ви зазвичай отримуєте задоволення від того, чим займаєтеся замість них, або тривожитесь з приводу невиконаного?

5. Чи замислюєтеся Ви про те, як Ваша поведінка зі своїми справами, завданнями може вплинути на Ваше майбутнє? Якщо так, то як?

6. Яким Ви уявляєте своє майбутнє? Розкажіть невеличку історію про Ваше майбутнє, опишіть його.

Принципами аналізу дослідницьких інтерв'ю стали ідеї інтертекстуальності (усе, що автор дізнався до створення свого тексту, мимоволі та неусвідомлено проривається в його висловлюваннях), множинної інтерпретації та невідривності тексту від контексту. Наративний модус свідомості, описуваний досліджуваними у їхніх судженнях, відображує життєвий контекст та унікальний індивідуальний досвід; модус парадигматичний, або, логіко-науковий, загальнолюдський — той, за допомогою якого ми є включеними до розуміння, інтерпретації та аналізу отриманих якісних даних — це форма наративу, вироблена в ході культурного розвитку спільноти та пристосування до міжособистісного спілкування. Оскільки для ефективного якісного дослідження необхідним є урахування саме тієї реальності, на яку орієнтується людина, її соціокультурний контекст, особливу увагу ми приділили принципу відповідності: дослідник сам є вихідцем із середовища досліджуваних, максимально наближеним до них [2].

Критерієм для якісного аналізу транскриптів (письмового формату) інтерв'ю стало поєднання процедур конденсації смислу (скорочення висловлювань), категоризації (наявність або відсутність певного параметру) та узагальнення даних [2]. Такі методи є доречними у зв'язку із тим, що для нас є важливим пошук визначень, а також логічних поєднань між феноменами у проблематиці дослідження. Сортуючи дані, ми звертали увагу на такі аспекти у розповідях респондентів, як включеність (конкретизація/абстрагування), емоційність (активність/спад енергії) й оцінювання подій та явищ (утилітарність/незначущість).

Уявлення про відтермінування в досліджуваних простежується у вербальних схемах, які можна згрупувати у 2 напрями. Перший стосується часової констатації поняття: «я завжди все роблю в останню мить», «в мене ще є час», «те, що з дня у день набридає», «я тягну гуму завжди», «не зараз, потім-потім». Відповідними є і визначення протилежного поняттю відтермінування феномену: «все робити вчасно», «те, що просто зробити, актуальніше». Саме такі словесні маркери дають нам змогу звертатися до темпоральної проблематики відтермінування, легітимно шукаючи його зв'язок із виміром майбутнього.

У другому способі визначень відкладання на потім домінує мотив емоційності та застосовуваності: «несерйозне відношення, ненормальне», «є щось більш цікаве та привабливіше», «дотягнути до кінця і отримати проблеми», «що ж я собі думала?», «нічого не виходить, немає настрою, або стан не той», «лінощі», «навіщо напружуватися». Протилежностями в рамках даного способу трактування поведінки зволікання є такі маркування: «відповідальність», «на людину можна покластися», «совість», «ретельність», «переступлю через свої лінощі, принципи, хотіння». Дані інтерпретації демонструють широту, наповненість досліджуваних практик та ніби вимагають пояснень, пошуків джерел, зумовленостей феномену, з'ясування їхньої композиційної своєрідності.

Цікавою є виявлена тенденція вважати відтермінування вкрай негативним проявом тими, хто його мало практикує, і — звичайним, буденним, навіть, комфортним та приємним тими, хто відкладає свої справи на потім

дуже часто. Так, прикладом опису відтермінування, за яким стоїть страх, є наступний: «Не дуже хороші відчуття, бо це постійні смикання, нерви, роздратування. Ти починаєш себе накручувати, що ти не встигнеш, ти не зробиш. Напружений, ображений стан, коли хочеться все кинути, сісти і заспокоїтися, але не виходить, бо треба це все зробити. Психологічно дуже важко налаштуватися на роботу, бо ти не можеш нічого не встигнути».

Навпаки, інтерв'юйовані, які постійно практикують відтермінування, не схильні тривожитися з цього приводу: «Я відкладаю абсолютно все. Будь-які справи. Не важливо. Тому що я дотримуюся такої думки, що жити треба задля свого задоволення. Ось дали тобі 2 тижні, і витратити їх тільки на це завдання, на цю роботу, це безглуздо. Якщо я можу її зробити за 4 години, навіщо мені напружуватися в цій справі 2 тижні, якщо я за 2 тижні можу ще кудись поїхати, щось нове зробити».

Однак є серед досліджуваних є відносна меншість із тих, хто відчуває дискомфорт через власну схильність до відтермінування, яке оцінюють як шкідливу звичку: «Дуже тягну гуму. Я завжди все роблю в останній момент. Кажу, наприклад, сьогодні все зроблю. Приходжу і не можу. Все, кажу, добре, завтра зроблю... І так кожного дня, поки не дотягну до кінця. І потім проблеми у мене. Не можу навчитися інакше».

Як бачимо, існує щонайменше три типи відтерміновувачів, яких можна розподілити як супротивників (непрокрастинаторів), активних та пасивних прокрастинаторів. Останні як окремі категорії розглядалися А. Хсін Чун Чу. На думку дослідника, вільні, так звані «активні» прокрастинатори іноді практикують відтермінування свідомо, воліючи працювати в умовах дефіциту часу. Було виявлено ряд подібних характеристик у активних прокрастинаторів та непрокрастинаторів: більш цілеспрямоване використання часу, більш висока впевненість у власній ефективності, менша схильність до негативних переживань. Зволікання для активних прокрастинаторів необхідно для досягнення максимального рівня концентрації уваги та сил в умовах дефіциту часу [9].

Для «активних відтерміновувачів» типовим є пошук екстриму, який вони свідомо підкреслюють використанням конкретних дієслів: «Я весь час, причому спеціально, тягну гуму, бо *знаю*, що в останній момент я дуже збираюся і швидко викладаюся. І мозок, напевно, працює більше, ніж працював би раніше. Саме в останні хвилинки, секунди, дні». «Я *вагаю*, що в критичній ситуації можна діяти в десять разів продуктивніше, у неї більше коефіцієнт корисної дії, тому і люблю відкладати на потім. І приходжу до грандіозного результату». «В останній момент — це моє. Я *знаю*, що я зроблю це швидко і якісно, бо часу переробляти немає». «Я *вмію* планувати в екстремальних ситуаціях, коли я усвідомлюю, що підходить «дедлайн» — крайній термін. Я починаю, може, поспішаючи, але більш-менш планомірно і продуктивно, робити необхідне».

Дж. Бурка та Л. Юен зазначають, що стрес закінчення терміну виконання завдання передбачає паніку, страх, переживання небезпеки та ризику, і мобілізує тіло до найвищого рівня фізіологічної активності, коли людина демонструє високу швидкість реакції, спрямованість на досягнен-

ня максимального результату в найкоротший термін [6]. Тиск обставин, настання «дедлайну» є вагомим джерелом натхнення, кращого виконання завдань, як вважають прокрастинатори. Хвилювання дійсно спричиняє викид адреналіну в тіло, що дає природний стимул діяти продуктивніше [7].

При розподілі досліджуваних за критерієм співвідношення відтермінування ними завдань та планами на майбутнє нами було виявлено приблизно три способи міркувань респондентів.

Перший варіант налічує найбільшу кількість відповідей і засуджує відтермінування, утилітарно оцінюючи зв'язок між вчасністю виконання справ та особистісним майбутнім: «Якщо ти щось відкладаєш, це вже якась справа, яка була б для тебе дуже корисна в житті. І саме те, що ти відклав в даний момент, можливо, якось негативно вплине на твій розвиток, навіть на те, як ти себе зараз відчуваєш». Подібні роздуми властиві досліджуваним, які відтермінують те, що не є цікавим, важливим, не викликає емоції. Для таких прокрастинаторів характерною є плинність подій життя, деяка пасивність, зосередженість на пошуках того, що могло б розважити, наповнити, надати сенс, викликати почуття, тобто орієнтація на зовнішні стимули.

В іншому типі відповідей превалює енергійна позиція щодо зв'язку між виконанням справ та особистісним майбутнім, яка має дихотомію відносно позицій «супротивників» й «активних прокрастинаторів». Перших активізує факт існування поведінки зволікання задля повстання проти неї: «Я дуже боюсь, що якщо зараз не дам максимум для тих домагань, які будуть потрібні для моєї подальшої професії, я просто втрачу свій шанс. Тому я намагаюся кожен день щось нове шукати, робити, щоб не втратити своє майбутнє». «Вільні» відтерміновувачі вбачають у прокрастинації, навпаки, певне сприяння побудові майбутнього: «Мені здається, це може добре вплинути на моє майбутнє. Якщо я справу не відклала, я можу сидіти і цілий день її робити. Та я не зроблю щось інше. А так я відклала на останній момент — і все тоді роблю швидко, чітко, тому все завжди вчасно». Ентузіазм у пошуках паралелей між відтермінуванням та майбутнім тут зумовлено емоційністю, захопленістю тим способом поведінки щодо виконання власних завдань, який інтерв'юювані практикують.

Третій спосіб, у який респонденти відповідають на питання про вплив прокрастинації на їхнє майбутнє, є нівелюючим: хтось взагалі не бачить цього зв'язку, а хтось обґрунтовує недоречність його пошуку. «Я думаю, немає такого взаємозв'язку. Може, я його не відчуваю, не знаю, але я роблю лише так, як відчуваю на даний момент». «Я замислювався, але я не хочу про це думати, тому що загадувати щось наперед — це таке, абстрактне. Я зустрічався не раз з таким і зрозумів, що дійсно на далеке майбутнє не варто загадувати». Респондентам з таким типом роздумів характерним є своєрідний захист свого майбутнього, перебування на території теперішнього.

Імовірно, у такому потрійному розподілі відповідей про зв'язок відкладання на потім з майбутнім важливу роль грає не те, як досліджувани насправді обходяться зі своїми справами, а як вони трактують природу

відтермінування. Уявлення респондентів про причини їхньої поведінки зволікання із виконанням завдань варіюються від зовнішніх факторів до усвідомлення внутрішньої сутності процесу.

Ті, хто переважно негативно оцінював вплив відтермінування на своє майбутнє, вбачають його причину в зовнішніх обставинах: «Природа прагнення відкладати в *нестачі контролю* над людиною: ось я точно знаю, якщо мене не контролюють, якщо немає цього зовнішнього, так би мовити, чи то *нагадування*, чи то *менеджменту-керівництва* над тобою, що ти повинен робити щось, відразу з'являється розхитаність, здається, що це ніхто не проконтролює, можна відпочити, тобто зробити це гірше, не так якісно». «Причина у тому, що деякі справи є *монотонними*. А мені хочеться розвитку якогось... Причина десь поза». «Якщо мені не пояснили повністю все, що треба робити, якщо є якісь у мене питання, складнощі, то я відкладу завдання. Якщо для мене завдання цікаве, або мене *мотивували*, то тоді я можу робити його швидко, а якщо для мене це завдання непотрібно, я це буду колись робити, але відтягувати».

Для респондентів, які визначили чітко спрямування у майбутнє їхньої поведінки щодо виконання завдань, природа відтермінування криється у мірі та якості ресурсів для діяльності: «Причина — якась *неорганізованість*. Люди не вміють, не хочуть жити в останній час за чітко спланованим сценарієм: усе більшій кількості людей, зокрема й мені, потрібно чогось *спонтанного*». «Іноді втома, іноді, коли приходиш додому — *настрою немає*, хочеться просто відпочити. Коли настрою нема — взагалі нічого не виходить». «Відкладаю, напевно, коли вже просто *немає сил*. Бо інакше я буду вважати себе ледаркою».

Для тих, хто не вважає за потрібне проводити паралелі між відтермінуванням та власним майбутнім, поведінка зволікання має особистісно значуще забарвлення: «За відтермінуванням стоїть *страх*, напевно. Мені здається, я зроблю потрібне пізніше, залишатиму, поки я дійсно не розумію, що для мене це значуще, що я *готова*». «Причина в лінощах. Тому що мені шалено складно зробити перший крок. Найскладніше — це встати і почати. Мені треба, щоб мене хтось змусив».

Останнє цитування звертає до тези про те, що «тіло у спокої має тенденцію залишатися у спокої, а тіло в русі — рухатися». Звичка нічого не робити, доки не прийде натхнення або з'явиться мотивація, є досить поширеною: досить мала кількість людей відчуває замотивованість та енергійність щодо перспективи виконання повсякденних обов'язків або інших рутинних справ [8].

Однак спрямованість у майбутнє є вирішальною у тому, як людина обходиться з власними завданнями, особливо якщо вони є життєво важливими. Наведемо два яскраві приклади футуристичних розповідей респондентів, які практикують відтермінування завжди і в усьому.

«Про майбутнє я дуже багато думаю. Я — людина, яка хоче стабільності. Насправді я цього не хочу, але мені здається, що хочу стабільно приходити на роботу, йти з неї, отримувати стабільну зарплату. А потім починаю замислюватися, а навіщо воно все треба. Та нехай я краще там,

в один місяць буду мати багато, в іншій — нічого, але від цього ж кайф! Зупинюся на більш реальному майбутньому. Це постійна робота у сфері культури. Ну, вона, як, постійна, але як домішок до тієї аніматорської діяльності, якою я зараз займаюся, тому що в якійсь держструктурі неможливо здійснити свої плани і заробити багато грошей, капітал, так би мовити. Ось. Сім'я, домашнє вогнище. Але, на жаль, я не уявляю, що я приходжу з роботи, мене зустрічають діти, як в одній книжці написано: дружина повинна викупати дітей, зачесати їх, вибудувати в лінію, метелики одягнути хлопчикам, дівчаткам — суконьки. Ось таке я собі не уявляю. У мене такого не буде. Хочу бути зайнятим, але хочу встигати приділяти увагу сім'ї, приділяти увагу своїм близьким, своїм друзям, знаходити час спілкуватися з ними, тому що нудно без них».

У цьому наративі автор досить чітко окреслює своє майбутнє, спираючись на провідне життєве завдання — побудову кар'єри, яка б приносила усебічне задоволення, при цьому у комедійній манері описується вторинна для героя сфера життя — сім'я. Вірогідно, що саме так реалізується його погляд на відтермінування: характерним є виокремлення та виконання важливішого завдання і відкладання на потім менш вагомого.

Другий наратив активного прокрастинатора зовсім інакше презентує футурологічні переживання респондентки: «Взагалі про майбутнє дуже рідко замислююся. Тому що я не бачу взагалі ніякої перспективи, особливо у своїй професії. Я в школі працювати не хочу, сидіти паперовою роботою займатися я не хочу. А іншої перспективи просто я не бачу. Ні, ну як, я бачу. Але для цього потрібно добре попрацювати, а я ледаща. Поки я в університеті, мені спокійно. Закінчиться навчальний рік — і у мене просто паніка. Мое майбутнє закінчується 30 червня, коли я випускаюся з університету, далі в мене просто крапка — і там нова книга». Іронічний сюжет тут перемежовується із надією: здається, ніби оповідачка ставить хрест на своєму майбутньому, доки не відбудеться певна подія. Так авторка і практикує відтермінування власних справ: чекає завершення усіх граничних строків і сподівається, що зможе встигнути все тоді, коли це буде найнеобхідніше.

Як бачимо, перший наратив є насиченим різними подіями з конкретними прагненнями, варіантами, а в другому переважають сумніви, побоювання, небажання фантазувати. Важливо зазначити, що дані респонденти, хоча і є «активними прокрастинаторами» і вважають, що жити треба задля власного задоволення, проте по-різному сприймають джерела відтермінування. У першому випадку досліджуваний ставить акцент на власній неорганізованості та необхідності спонтанності, у другому — інтерв'юйована вважає причиною зволікань свої лінощі та складнощі з «першим кроком». Отже, закономірним буде припущення про зв'язок побудови особистісного майбутнього не з тим, до якого типу «відтерміновувачів» відносить себе людина (як це досліджувалося раніше на західних теренах), а із тим, у якому джерелі вона вбачає власну схильність до відкладання справ на потім.

Висновки. Реалізація якісного аналізу за даними дослідницьких напівструктурованих інтерв'ю продемонструвала наявність певних тенденцій у

конфігуруванні практик відтермінування в особистісному майбутньому. Контекст дослідження дозволив виявити зв'язок майбутнього особистості як футуристичної історії про себе зі шляхом означування, пояснення, інтерпретацією людиною причин, джерел, базису поведінки відтермінування. Зумовленість певного нарративу майбутнього причинністю відтермінування можна відстежити у комплексі таких аспектів: 1. негативна оцінка, відсутність утилітарності, емоційності у прокрастинації; 2. ресурсність, активність, сприятливість активного практикування відтермінування; 3. нівелювання значущості, глибинні, приховані причини поведінки зволікання із виконанням завдань. Означення і трактування не пояснюють однак, що саме є первинним і впливає на інше: спосіб практикування відтермінування чи варіант нарративізованого майбутнього особистості. Використання у подальшому змішаних методів для дослідження даної проблематики відкриє простір для з'ясування більш чітко окресленої композиції футуристично-відтермінувальних зумовленостей.

Список літератури

1. Гинзбург М. Р. Психологическое содержание личностного самоопределения / М. Р. Гинзбург // Вопросы психологии. — 1994. — № 4. — С. 43–52.
2. Квале С. Исследовательское интервью / С. Квале. — М.: Смысл, 2003. — 301 с.
3. Олпорт Г. Становление личности // Избранные труды / Г. Олпорт. — М.: Смысл, 2002. — С. 166–216.
4. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. — СПб.: Питер, 2003. — С. 367–380.
5. Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості : [моногр.] / [Т. М. Титаренко, О. Г. Злобіна, Л. А. Лепіхова та ін]; за наук. ред. Т. М. Титаренко; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. — 512 с.
6. Burka J. B. Procrastination: Why You Do It, What to Do About It Now / Jane B. Burka, Lenora M. Yuen. — Cambridge, MA: Perseus Books, 1988. — 322 p.
7. Diaz-Morales J. An integrated view of personality styles related to avoidant procrastination / Diaz-Morales J., Cohen J., Ferrari J. R. // Pers. and Ind. Diff. — 2008. — Vol. 45, № 6. — P. 554–558.
8. Horowitz M. Personality, Styles and Brief Psychotherapy / Horowitz, M., Marmar, C., Krupnick, J., Wilner, N., Kaltreider, N., Wallerstein, R. — New York: Basic Books, 1984. — P. 15–66.
9. Hsin Chun Chu A. Rethinking procrastination: Positive effects of «active» procrastination behavior on attitudes and performance / A. Hsin Chun Chu, J. Nam Choi // J. Soc. Psychol. — 2005. — Vol. 145, № 3. — P. 245–264.
10. Steel P. The Procrastination Equation: How to Stop Putting Things Off and Start Getting Stuff Done / Piers Steel [Perennial]. — 2012. — 339 p.
11. Wortham S. Narratives in action. A strategy for research and analysis / S. Wortham. — NY: Teachers College Press, 2001. — 274 p.

Дворник М. С.

аспірантка

Інститута соціальної і політичної психології НАПН України

БУДУЩЕЕ ЛИЧНОСТИ СКВОЗЬ ПРИЗМУ ОТСРОЧКИ

Резюме

Стаття посвящена дослідженню конфігурування практик відсрочки в конструюванні особою власного майбутнього на основі аналізу інтерв'ю. Виявлені паралелі між способом пояснення причин промедлення з виконанням завдань і типом особистої футуристическої історії.

Ключевые слова: особисте майбутнє, практики відсрочки, прокрастинація, якісний дослідження, інтерв'ю, футуристический наратив.

Dvornyk M. S.

postgraduate

Institute of Social and Political Psychology of Pedagogical Sciences' Academy of Ukraine

PERSONALITY'S FUTURE THROUGH POSTPONEMENT PERSPECTIVE

Summary

The article is devoted to the research of postponing practices' configuration in the individual's own future's construction, based on the interviews' analysis. Relations between the way to explain delaying reasons and the type of personal futuristic stories were founded.

Key words: personal future, postponing practices, procrastination, qualitative research, interview, futuristic narrative.

УДК 159.932.2

Демчук О. О.

кандидат психологічних наук
старший викладач кафедри загальної психології та психодіагностики
Рівненського державного гуманітарного університету

АНАЛІЗ ОСНОВНИХ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО ФЕНОМЕНА ЖИТТЄВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЯК СКЛАДОВОЇ ЖИТТЄТВОРЧОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті пропонується аналіз основних наукових підходів до феномена життєвої компетентності як складової життєтворчості особистості.

Ключові слова: життєва компетентність, суб'єкт, компетентний, компетентність, самоактуалізація, життєтворчість особистості.

Постановка наукової проблеми. Звернемося до розгляду провідних заasad психології життєтворчості та визначення контексту поняття «життєва компетентність особистості» серед положень цього наукового напрямку.

Особливості реалізації на практиці вершинних проявів особистості — відповідальності, свідомості, духовності та творчого потенціалу визначаються і розробляються новим психологічним напрямом — психологією життя, що ґрунтується на парадигмі життєтворчості. За такого підходу особистість розглядається як суб'єкт життєтворчості, який творчо розробляє та здійснює свій особистий життєвий проект, а також відповідає за свою долю.

Психологія життя характеризується трьома завданнями: досліджує першооснову індивідуального існування людини як прояву її соціального буття; розкриває психологічні механізми індивідуального життєздійснення; вивчає шляхи досягнення повноти й цілісності індивідуального буття, умови набуття особистісного статусу суб'єкта життєтворчості [2, с. 5].

Серед психологічних напрямів розробки життєвої проблематики можна відзначити: концепцію життєвих прагнень (Ш. Бюлер); теорію тематичної структуралізації життя (К. Левін); теорію особистості як суб'єкта життя (С. Рубінштейн); концепцію саморозвитку особистості (Г. Костюк); теорії *розвитку особистості протягом життя* (О. Головаха, О. Кронік, Е. Anatarella, Т. Holmes, R. Rahe), психологію *життєвого світу* особистості (Т. Титаренко), психологію *життєвого шляху* особистості (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьев, Е. Еріксон, Г. Крайг, Л. Кулешова, Н. Логінова, М. Рибніков, С. Рубінштейн, Г. Томе та ін.), *психологію часу* особистості (К. Абульханова-Славська, Т. Березіна, О. Головаха, В. Ковальов, О. Кронік, Б. Цуканов, К. Левін, J. Nuttin, L. Frank), психологію *автобіографічної пам'яті* (В. Нуркова, В. Ross, E. Salamas), *людської долі* (В. Дружинін, Л. Коган, В. Панок, Ж. Піаже, Л. Уманець, A. Bruhl, L. Sondi); життєвої програми особистості (І. Мартинюк, Н. Соболева, Л. Сохань); дослідження самоактуалізації в контексті життєвого

шляху (Є. Вахромов); творчої активності особистості (Д. Богоявленська, О. Матюшкін, В. Моляко, Я. Пономарьов та ін.), життєвого шляху як творчого акту (Є. Варламова, Ю. Михайлова) та ін. [2, с. 16].

Сучасні уявлення про життя людини у вітчизняній психології спираються на ідеї Б. Ананьєва про розвиток індивіда протягом життя, біографічний метод, запропонований Н. Логіною, роботу «Людина та світ» С. Рубінштейна, праці К. Абульханової-Славської, Л. Анциферової, І. Джидарьян та ін.

Творча спрямованість особистості сприяє цілісному розвитку можливостей людини й виявляється найбільш продуктивною позицією, що збагачує широкий спектр його проявів — професійних, соціальних, комунікативних, побутових тощо. Зазначимо, що в загальній психології задля позначення такої спрямованості уже пропонувалося використовувати категорії «життєвої творчості» (Ф. Василюк) або «життєтворчості» (Д. Леонтьєв, І. Махров, Л. Сохань та ін., С. Степанов), «творчої життєвої стратегії» (О. Васильєва, О. Демченко), «повсякденної» (або «домашньої») творчості (В. Моляко).

Теоретичні і прикладні аспекти проблеми життєтворчості тісно пов'язані з поняттям творчої особистості, її саморозвитку (Г. Костюк та ін.), самореалізації (Л. Коростильова, Н. Сарджвеладзе та ін.), самоактуалізації (А. Маслоу та ін.), саморегуляції, особистого зростання (Н. Вітянова, В. Козлов, К. Роджерс та ін.) та виступають предметом дослідження як академічного психологічного напрямку (Н. Ануфрієва, О. Донченко, Г. Нессен, Л. Сохань, А. Сухоруков, Т. Титаренко, В. Шинкарук, В. Ямницький та ін.), так і новітніх підходів до вивчення закономірностей внутрішнього світу людини (Є. Варламова, С. Степанов, І. Семенов та ін.) [12, с. 6].

Життєтворчість виявляє себе у найрізноманітніших аспектах психічного життя — у діяльності (К. Абульханова-Славська, О. Тихомиров), дії (А. Запорожець, В. Зінченко), мисленні (Я. Пономарьов, О. Тихомиров), мотивації (В. Асєєв, Л. Божович, Д. Ельконін, М. Лісіна), активності (Д. Богоявленська, В. Петровський), цілеутворенні (К. Абульханова-Славська, В. Пушкин, О. Тихомиров) [12, с. 20].

Проблема життєтворчості також є предметом широких досліджень одного з новітніх напрямів пізнання людини та оточуючого світу — рефлексивно-гуманістичної психології співтворчості (Є. Варламова, М. Єгорова, Г. Катрич, Є. Кремер, Н. Ковальова, О. Поліщук, Г. Похмелкіна, О. Растяніков, С. Степанов, І. Семенов, А. Сухоруков, Д. Склизьков та ін.), предмет якої може бути визначений як зв'язок рефлексивних і творчих процесів. Провідними засадами цього напрямку є обґрунтування положень стосовно того, що джерелом творчого мислення виступає цілісна особистість; виділення значущості в процесах життєтворчості й самоактуалізації людини їх рефлексивно-сислової обумовленості; уявлення щодо унікальності людини як базису її особистісної й життєвої продуктивності (І. Семенов, С. Степанов) [6, с. 17].

У загальних межах напрямку рефлексивної психології співтворчості А. Сухоруковим було здійснено самостійне дослідження життєтворчості як

психологічної категорії. Психолог підкреслює, що категорія «життєтворчість» сприяє подальшому розвитку дослідження творчості як інтегральної характеристики життєвих проявів особистості [7]. Він вважає, що на загально-психологічному рівні «життєтворчість» необхідно розглядати як особливу спрямованість розвитку зрілої, адаптованої особистості.

Ідея життєтворчості є провідною для сучасної соціальної філософії, психології, педагогічної теорії. Життєтворчість — це не тільки шлях до саморозвитку через цілепокладання, самопрограмування й конструювання певної системи соціальних статусів. Вона не зводиться до прагнення всебічного аналізу й синтезу, системно-структурного відображення дійсності та її свідомого перетворення [12, с. 14].

Як зазначає І. Єрмаков у контексті педагогіки життєтворчості, життєтворчість — особлива, вища форма виявлення творчої природи людини. Вона сприяє самостійному творчому вибору особистістю стратегії життя, розробці життєвих планів і програм, вибору та використанню засобів, необхідних для реалізації її індивідуального життєвого проекту. Мистецтво жити є вищою розвинутою здатністю до життєтворчості. Оновлення змісту, форм і методів, функцій педагогіки є найбільш продуктивним, оскільки розкриває нове бачення проблем, містить прогностичну філософію школи ХХІ століття. Найціннішим надбанням педагогіки життєтворчості є те, що її цілі, зміст близькі не лише реформаторам-педагогам, але й дітям, які стають співтворцями нових моделей школи ХХІ століття, глибше осмислюють своє життя, навчаються для того, щоб оволодіти мистецтвом життєтворчості, мистецтвом ефективного виконання життєвих і соціальних ролей. Компетентне ставлення особистості до життя означає потребу в самопізнанні, саморозумінні, самореалізації в різних видах творчої діяльності; володіння науковими знаннями про сутність «Я», принципами і методами життєздійснення; усвідомлення, організацію свого психологічного часу, життєвого шляху, особистісного розвитку; проблемне бачення свого життя; осмислене розв'язання міжособистісних суперечностей; здатність до об'єктивної оцінки рівнів, сфер і меж поширення своєї життєвої активності; усвідомлену й адекватну оцінку результатів своєї життєдіяльності; високу культуру споживання; відповідальне ставлення до свого життя, здоров'я; культуру фізичного розвитку; філософське, етичне осмислення свого життя [1, с. 7–8].

На думку М. Степаненко, у педагогічній теорії поняття «життєва компетентність особистості» почало розроблятися у зв'язку з новим розумінням стратегічної спрямованості освітньої діяльності, що знайшло втілення у концепції компетентнісноорієнтованої освіти, яка для подальшого розвитку потребує філософського обґрунтування і залучення теоретико-методологічних доробок психологічної і соціологічної науки [5, с. 10].

Л. Сохань трактує компетентність як здатність людини вирішувати життєві проблеми, що ґрунтується на знаннях, досвіді, цінностях. Власне, компетентною вважається людина життєздатна, авторитетна в тій чи іншій галузі. Однак це поняття може бути продуктивно використане стосовно життя як цілісності. В такому разі воно трансформується в понят-

тя «життєва компетентність» (ЖК), тобто компетентність належить не до якоїсь зі сфер діяльності, а до життя загалом, до життєдіяльності, життєтворчості: мистецтво жити є втіленням життєвої компетентності особистості як режисера і актора своєї долі [4, с. 9].

Формування життєвої компетентності неможливе без відшукання втраченого (або обмеженого чи не набутого) смислу буття (В. Франкл). Допомогти людині знайти заради кого або чого жити — це означає, що потреби в самореалізації знайдуть своє русло в необхідній формі активності і не лише наповнять радістю існування, а й допоможуть розвинути необхідні уміння та здібності для розв'язання інших важливих задач [11, с. 57].

І. Єрмаков вважає, що творчість життя — це найкращий спосіб збагачення власного життєвого світу за рахунок внутрішніх компонент. Це можливість освоєння психологічного часу і простору, відновлення втрачених чи нерозвинутих життєвих перспектив. Автор зазначає, що у процесі творчості життя найповніше розкриваються природа і цінність компетентності, у якій, як у дзеркалі води, відбиваються когнітивні, операційно-технологічні, мотиваційні, етичні, соціальні і поведінкові аспекти [1, с. 140].

Узагальнення наведених положень дозволило авторів дійти висновку, що життєву компетентність можна розглядати як компетентність у мистецтві життєтворчості [1, с. 185].

Окресливши межі аналізу та розуміння предмету нашого дослідження, зазначимо, що у концепції життєтворчості поняття життєвої компетентності спеціально не розроблялося, а тому потребує подальшого детального розгляду та дослідження. Як зазначив М. Степаненко, проблема вироблення і застосування системного і комплексного підходу до концептуалізації життєвої компетентності особистості залишається ще не вирішеною і потребує узагальнень.

Філософсько-рефлексивне поле життєвої компетентності особистості формується і розвивається завдяки дослідженням її окремих різновидів — компетентності комунікативної (Ю. Габермас, Ю. Жуков, Л. Петровська, А. Сікурел), професійної (А. Маркова, Н. Шевченко), інформаційної (В. Акуленко, М. Дзугоева, О. Зайцева, Н. Насиров, Н. Рудницький, А. Семенов, О. Толстих), соціальної (Г. Білицька, А. Брушлинський, Н. Казарінов, С. Краснокутська, О. Пенькова, Є. Руденський, Р. Ульріх) тощо. Але ці різновиди переважно розглядаються відокремлено і нагальною залишається проблема концептуалізації життєвої компетентності особистості як цілісного феномена у його соціальних репрезентаціях [5, с. 9].

Отже проблема життєвої компетентності особистості є предметом інтересу різноманітних галузей наукових досліджень. Найбільш розробленими є її педагогічний, соціально-психологічний, філософський та соціологічний аспекти. Для більшості означених досліджень притаманний підхід до розуміння проблеми життєвої компетентності як складової життєтворчості особистості.

Список літератури

1. Життєва компетентність особистості: від теорій до практики : наук.-метод. посіб. / за ред. І. Г. Єрмакова. — Запоріжжя : Центріон, 2005. — 640 с.
2. Мистецтво життєтворчості особистості : наук.-метод. посіб. : у 2 ч. / ред. рада : В. М. Доній, Г. М. Несен, Л. В. Сохань та ін. — К., 1997. — Ч. 1: Теорія і технологія життєтворчості. — 392 с.
3. Скрипченко О. В. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / Олександр Васильович Скрипченко, Любов Василівна Долинська, Зоя Володимирівна Огороднійчук та ін. — К. : Просвіта, 2001. — 416 с.
4. Сохань Л. В. Життєтворчість як мистецтво життя / Лідія Василівна Сохань // Психологія і педагогіка життєтворчості. — К., 1996 — С. 156–167.
5. Степаненко М. Д. Життєва компетентність особистості: концептуальні засади та соціальні виміри : дис. ... канд. філос. наук : 19.00.03 / Михайло Дмитрович Степаненко. — Харків, 2006.
6. Степанов С. Ю. Рефлексивная практика творческого развития человека и организаций. — М., 2000.
7. Сухоруков А. С. Жизнетворчество личности в динамике ее смысловой системы. — Дисс... канд. психол. н. — М., 1997. — 150 с.
8. Фопель К. На пороге взрослой жизни: психологическая работа с подростковыми и юношескими проблемами. Планирование жизни. Решение проблем / Клаус Фопель ; пер. с нем. — М. : Генезис, 2008. — 184 с.
9. Фопель К. На пороге взрослой жизни: психологическая работа с подростковыми и юношескими проблемами. Ценности, цели и интересы. Школа и учеба. Работа и досуг / Клаус Фопель ; пер. с нем. — М. : Генезис, 2008. — 208 с.
10. Формирование личности в переходный период: от подросткового к юношескому возрасту / [под ред. И. В. Дубровиной]. — М. : Педагогика, 1987. — 184 с.
11. Франкл В. Человек в поисках смысла : сборник / [общ. ред. Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева] / Виктор Франкл. — М. : Прогресс, 1990. — 368 с.
12. Ямницький В. М. Розвиток життєтворчої активності особистості: теорія та експеримент : монографія / Вадим Маркович Ямницький. — О. : ПНЦ АПН України ; СВД Черкасов М. П., 2006. — 362 с.

Демчук Е. А.

кандидат психологических наук

старший преподаватель кафедры общей психологии и психодиагностики
Ровенского государственного гуманитарного университета

АНАЛИЗ ОСНОВНЫХ НАУЧНЫХ ПОДХОДОВ К ФЕНОМЕНУ ЖИЗНЕННОЙ КОМПЕТЕНЦИИ КАК СОСТАВНОЙ ЖИЗНЕТВОРЧЕСТВА ЛИЧНОСТИ

Резюме

В статье предлагается анализ основных научных подходов к феномену жизненной компетентностей как составной житнетворчества личности.

Ключевые слова: жизненная компетентность, субъект, компетентный, компетентность, самоактуализация, житнетворчество личности.

Demchuk O. O.

Candidate of psychologies sciences

Senior account of chair general psychology and psychodiagnostical

Rovno state humane of university

**ANALYSIS OF THE BASIC SCIENTIFIC APPROACHES
TO THE PHENOMENON OF THE LIFE COMPETENCE HOW
COMPONENT OF LIFE CREATIVITY PERSONALITY**

Summary

The article presents analysis of the basic scientific approaches to the phenomenon of the Life Competence how component of life creativity personality.

Key words: Life Competence, the subject, competent, competentness, selfactualization, life creativity personality.

УДК 155.9

Джабраїлова Г. В.

аспірант кафедри психології
Донецького національного університету

ОСОБЛИВОСТІ ЗВ'ЯЗКУ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ЖІНОК ІЗ ПЕРЕЖИВАННЯМ НИМИ СИТУАЦІЙ РОЗЛУЧЕННЯ

У статті викладена актуальність досліджень, присвячених вивченню розлучення. Наведено наукові концепції зарубіжних і вітчизняних авторів щодо особливостей переживання людиною ситуації розлучення. Розкрито зв'язок між індивідуальними характеристиками жінок, що розлучаються, і параметрами їхнього психічного стану.

Ключові слова: ситуація розлучення, переживання, тривожність, депресія, параметри психічного стану.

В умовах сучасної цивілізації, для якої характерні его-орієнтованість, переплетення і накладення суперечливих цінностей і тенденцій, а також нестабільність у багатьох сферах, кожна людина незмінно стикається з безліччю життєвих труднощів, подолання яких вимагає від неї значних затрат особистісних ресурсів.

До однієї з найбільш складних життєвих ситуацій психологічна наука відносить ситуацію розлучення, оскільки воно передбачає втрату близької людини, значущих відносин, відчуття власної неспроможності, а також почуття безпорадності і безвиході. Той факт, що розлучення є психотравмуючою подією для людини, змушує психологів знову і знову звертатися до вивчення цього феномену. Не будучи лише окремою подією в житті людини, розлучення являє собою розтягнутий у тимчасовому континуумі процес розпаду подружніх відносин, де юридичне розірвання шлюбу стає лише невеликою частиною. Проте, характер переживання ситуації розлучення робить незаперечний вплив на подальшу адаптацію подружжя після розлучення. Однак, якщо дослідженню причин розлучення, його наслідків для чоловіків, жінок і дітей, особливостей функціонування неповних сімей присвячена велика кількість наукових робіт, то проблема переживання подружжям свого розлучення відрізняється недостатньо опрацьованістю.

У наукових концепціях, присвячених розкриттю етапів розлучення, поверхнево описуються психічний стан і емоції, властиві подружжю на кожній стадії розлучення. Для етапу осмислення незадоволеності подружніми відносинами характерно почуття розчарування, страху, відчаю, постійна зміна настроїв. Етап обмірковування можливості розлучення найбільше пов'язаний з внутрішньоособистісними конфліктами, що викликають депресії, амбівалентність почуттів, напруженість, відчай. Емоційний стан подружжя на етапі ліквідації сімейної системи характеризується палітрою різних почуттів: гнівом, смутком, страхом, почуттям провини, злості, бажанням відплати, депресією, відчуттям безпорадності,

жалю до себе, розгубленістю, почуттям втрати. На етапі перебудови багатом подружнім парам притаманні різкі перепади настрою, в ході яких жаль про загублене минуле, сприйняття розлучення як трагедії, почуття сильної прихильності до колишнього партнера змінюються оптимізмом, піднесенням настрою, почуттям ненависті або байдужості до колишнього чоловіка чи дружини. Однак слід зауважити, що в реальному житті відсутнє чітке розмежування етапів розлучення, а тому і психічний стан не може просто прийти і потім зникнути — воно переходить в інший стан, трансформується або залишається незмінним. Так, наприклад, на етапі ліквідації сімейної системи у подружжя все ще можуть бути невирішені внутрішньоособистісні конфлікти, розчарування, амбівалентність почуттів і бажань [3; 4; 6; 8–11].

Окремий інтерес представляють наукові концепції, що постулюють зв'язок індивідуальних особливостей подружжя з тим, як вони переживають ситуацію розлучення. Згідно з дослідженнями Danna Vannoy (1995, 2000), подружжя з високими показниками особистісної сили, для яких характерні висока самомотивованість, автономність, цілісність своєї особистості, прагнуть зберегти шлюб, оскільки вони усвідомлюють свою відповідальність за те, що відбувається в їхній сім'ї і вважають, що необхідно зробити все від себе залежне задля порятунку шлюбу. Такі чоловіки та дружини рідко виступають ініціаторами розлучення, а тому шлюбозлучний процес є для них більш емоційно травмуючим, ніж для їх шлюбних партнерів. Крім того, ініціатори розлучення, як правило, мають значну кількість внутрішніх протиріч і амбівалентність почуттів у період усвідомлення проблем і роздумів про розлучення, однак дані характеристики значно знижуються після оприлюднення свого рішення і власне після розлучення. Навпаки, не ініціаторам розлучення властиві внутрішні конфлікти і амбівалентність почуттів в період після подачі заяви про розлучення і після нього, а до цього моменту у них спостерігаються раціоналізація і заперечення як захисні механізми, пригнічений настрій, агресія по відношенню до партнера, самозвинувачення, депресія, відчуття несправедливості. Серед індивідуальних особливостей, що впливають на переживання розлучення, виділяють також локус контролю. Інтерналі проводять багато часу, роздумуючи про розлучення, мають більший стрес під час прийняття рішення про розлучення, ранній стресовий пік, але адаптація після розлучення у них проходить успішніше, ніж у екстерналів. Останнім, навпаки, властиві низькі показники стресу в період прийняття рішення, наростання стресу по мірі просування пари до власне розлучення, а звідси — стресовий пік припадає на построзлучний період, що характеризується малоадаптивністю. Крім цього, James J. Ponzetti & Rodney M. Cate (1988) вказували, що орієнтованість на соціум у ситуації розлучення пов'язана з високим показником внутрішньоособистісних конфліктів, надмірною лабільністю бажань, сильним емоційним напруженням. Мала орієнтованість на соціум, навпаки, передбачає незначну внутрішню боротьбу, прагнення до створення нової ідентичності, малий показник емоційної напруженості [5; 7; 11; 12].

Таким чином, на сучасному етапі розвитку психології в теоретичному та практичному відношенні актуальним є вивчення переживань подружжям свого розлучення.

У зв'язку з цим метою проведеного нами дослідження стало виявлення і пояснення зв'язку особистісних характеристик жінок, котрі розлучаються, з особливостями їхніх переживань в ситуації розлучення.

У дослідженні взяли участь 42 жінки, які перебувають у ситуації розлучення. Результати, викладені в цій статті, були отримані в ході використання таких методик як «Метод колірних виборів» М. Люшера в модифікації Л. М. Собчик, «Основні параметри психічного стану» А. А. Карманова, «Тривога і депресія» К. К. Яхіна, Д. М. Менделевича, «16-факторний особистісний опитувальник» Р. Кеттела (форма С).

Результати дослідження свідчать про наявність зв'язку між індивідуальними особливостями жінок і їхнім переживанням ситуації розлучення (кореляційний зв'язок доведено за допомогою r -критерію Пірсона).

В ході дослідження було виявлено зворотній зв'язок особистісного фактора «емоційна нестійкість — емоційна стійкість» з показником депресії в ситуації розлучення ($r_{xy} = -0,326$; $p < 0,05$). Таким чином, у жінок емоційно зрілих, стійких в інтересах, орієнтованих на реальність, не мінливих в настроях, з високою толерантністю по відношенню до подразників, в ситуації розлучення не спостерігаються ослаблення життєвого тону, зниження настрою, брак енергії, звуження контактів з навколишнім світом, почуття безрадісності та самотності. Цей зв'язок є закономірним, тому що емоційно стійка людина в ситуації розлучення намагається контролювати свої емоції, об'єктивно сприймати життєві труднощі, з якими зіткнулася, не піддаватися впливу негативних факторів, пов'язаних з розлученням. Внутрішньособистісні конфлікти, які є при розлученні основною причиною депресії, також не властиві емоційно стійким жінкам, бо вони здатні тверезо оцінити наявні альтернативи і раціонально підійти до вибору однієї з них, не шкодуючи про свої уподобання.

Також був виявлений зв'язок між вегетативним коефіцієнтом Шмішека і фактором «розслабленість — напруженість» ($r_{xy} = -0,303$; $p < 0,01$). Жінки, для яких характерне постійне незадоволення власних прагнень, високий ступінь мотивації, напруженість і збудженість, в ситуації розлучення демонструють високий показник фрустрованості, занепокоєння і невдоволення собою і оточуючими. На кожному етапі розлучення їх почуття загострені, їх думки неспокійні, а бажання не знаходять здійснення в реальному житті, що створює негативний психічний стан, в якому вони змушені функціонувати. Так як ресурси людини не безмежні, відповідно, на момент їх розлучення фізіологічні, енергетичні та психологічні ресурси потребують відновлення, наявне домінування парасимпатичного відділу нервової системи. Провідними стають перевтома, неготовність до подолання стресових ситуацій, а значить більш або менш пасивне реагування на труднощі, установка на мінімізацію власних зусиль.

Показники депресії виявилися пов'язаними з товариськістю ($r_{xy} = -0,261$; $p < 0,10$) і уявою ($r_{xy} = 0,271$; $p < 0,10$). Загальновідомим є той факт, що наяв-

ність соціальної сітки дозволяє подружжю, що розлучається, ефективніше адаптуватися до негативних життєвих змін. Для жінок особливо важливі контакти з людьми, які надають підтримку і розуміння. Тому жінки, яким властива легкість в особистих контактах, готовність до них і відкритість, мають досить широку соціальну сітку, за рахунок якої нівелюється почуття безрадісності, самотності, підвищується життєвий тонус. Навпаки, у жінок, які зазнають труднощів у встановленні і підтримці соціальних зв'язків, замкнута, схильних до суворої оцінки інших людей, спостерігається прагнення до усамітнення, очікування критики з боку оточуючих, відчуження від соціальних контактів. Неможливість отримання терапевтичної допомоги з боку оточуючих людей обумовлює ще більше зниження настрою, відчуття покинутості та безнадії. Прямий кореляційний зв'язок уяви з депресією можна пояснити тим, що для мрійливих, романтичних жінок, поглинених своїми ілюзорними ідеями, ситуація розлучення пов'язана з падінням власних ілюзій. Вони не здатні реально подивитися на те, що відбувається, підійти до вирішення пов'язаних з розлученням проблем з практичної точки зору, а, навпаки, малюють в уяві наслідки розлучення, що часто не мають ніякого відношення до реальності, нерідко перебільшують свої власні почуття і переживання, потопують у власних внутрішніх сумнівах, неврівноважених, експресивних імпульсах, будучи нездатними до самоконтролю, розсудливості. Відповідно, такі жінки в ситуації розлучення мають проблеми зі сном (безсоння або гіперсомнію), зниження задоволення від життя та енергійності і збільшення стомлюваності, у них можливі навіть суїцидальні тенденції.

У жінок такий параметр психічного стану як спонтанність — полізалежність має зв'язок з підозрою ($r_{xy} = -0,261$; $p < 0,10$) і самоконтролем ($r_{xy} = 0,271$; $p < 0,10$). Недовірливі, занурені в себе жінки, що відрізняються незалежністю в соціальній поведінці, в ситуації розлучення приймають рішення керуючись власними переконаннями, їх дії породжуються зсередини, майже не орієнтуються на соціальне схвалення і підтримку. Навпаки, для жінок з високими показниками самоконтролю властива екзогенна природа дій в ситуації розлучення. Цей факт пояснюється тим, що жінки, котрі контролюють свою поведінку і емоції, прагнуть відповідати загальноприйнятим стандартам, тому вони значною мірою враховують громадську думку з приводу того, як має поводитися жінка, що переживає розлучення, і що вона повинна відчувати. Таким чином, жінки знімають з себе відповідальність за вчинки і почуття, оскільки повністю орієнтуються на соціальні установки. Крім того, вони нерідко втрачають індивідуальний стиль переживання ситуації, оскільки піклуються про соціальну репутацію, не дають своїм справжнім емоціям, думкам і почуттям виявити себе, чим зводять нанівець цілощю функцію переживань, заганяють себе в кут не відчуваних переживань і невирішених проблем.

Параметр психічного стану ригідність — транс має кореляційний зв'язок з підозрілістю ($r_{xy} = -0,34$; $p < 0,05$) і чутливістю ($r_{xy} = 0,313$; $p < 0,05$). У тому випадку, якщо у жінки, яка розлучається, є розвинуте абстрактне мислення, достатній рівень реактивності, тоді при розлученні вона прагне

проаналізувати свої вчинки і вчинки шлюбного партнера, не демонструє закостенілості у власних переконаннях і самооцінці, володіє широким діапазоном способів адаптації до змін у своїй ідентичності. Розлучення стає для таких жінок можливістю особистісної трансформації, причому як позитивної, так і негативної, тому для них вкрай важливою умовою ефективною адаптації стає вміння вибірково відноситися до особистісних змін, наявність не тільки інтелекту, але і селективності мислення. Навпаки, нездатність проаналізувати свій внутрішній стан в ситуації розлучення, а значить і неспроможність прийняти необхідні зміни власної особистості, в своїх установах та у взаємодії з чоловіком притаманні жінкам, у арсенал особистісних якостей яких входять романтизм, вразливість, художнє сприйняття світу. Дана особливість обумовлюється тим, що чутливі жінки схильні занурюватися в дрібниці, вони відрізняються практичним підходом у вирішенні проблем, а тому і в ситуації розлучення дуже захоплені своїми почуттями і думками, не думаючи про те, як отримати з них користь для особистісного розвитку.

У жінок було також виявлено прямий зв'язок між самоконтролем і показником вегетативного коефіцієнта ($r_{xy} = 0,346$; $p < 0,05$), що припускає наступне: у жінок із сильною волею, які вміють контролювати свої емоції і поведінку, при розлученні спостерігається націленість на активну діяльність, за допомогою якої вони намагаються подолати дану критичну ситуацію, дії їх носять доцільний характер, швидкість прийняття рішення досить висока. Однак саме цей тип жінок схильний до дій, що здійснюються не стільки заради знаходження особистісної гармонії в ситуації розлучення, але швидше для того, щоб розрядитися, оскільки рівень їх напруження може бути дуже високий. Дана метушливість, надмірна діяльність може призвести до того, що дії і емоції врешті-решт виходять з-під контролю, перетворюючись на необдумані вчинки і гарячкові реакції.

Узагальнюючи результати дослідження жінок, які переживають ситуацію розлучення, слід зробити висновок, що такі негативні особливості переживання ними ситуації розлучення як зниження настрою, внутрішні конфлікти, зниження порогу порушення по відношенню до зовнішніх факторів, почуття занепокоєння і безвиході притаманні жінкам напруженим, схильним до тривожності, нереалістичним, непрактичним, потопаючим у власних гіпертрофованих проблемах, що мають високу мотивацію, задовольнити яку досить складно. У той же час наявність великої соціальної сітки, що підтримує і розуміє, робить корисний вплив на стан жінки в період розлучення, дозволяючи їй підтримувати фізичний і психічний баланс, знайти внутрішні ресурси і позбутися відчуття покинутості і безпорадності. Орієнтація на відповідність соціальним стандартам і очікуванням, а внаслідок цього підвищений самоконтроль, детермінують полізалежну поведінку в ситуації розлучення, коли дії і нерідко почуття визначаються передусім установками соціального оточення. Відповідно, спонтанність поведінки в ситуації розлучення властива жінкам підозрілим, чиї рішення мають ендогенну природу. До трансформації своїх індивідуальних особливостей, установок, зміни самооцінки і Я-ідентичності з

готовністю ставляться жінки з розвиненими аналітичними здібностями, разом з тим не схильні копатися в деталях. Проте вектор особистісних змін — у бік прогресу або регресу — як правило, залежить від сукупності факторів індивідуального характеру, подружніх відносин з колишнім чоловіком, поведінки подружжя в період безпосередньо розлучення і від різних зовнішніх умов, які супроводжують цю життєву ситуацію. Крім того, жінки, які прагнуть взяти під контроль власні емоції і дії, нерідко реалізують це прагнення за допомогою активної діяльності, яка може здійснюватися в різних сферах життєдіяльності, однак своєю метою мати зменшення стресу при розлученні. Поступово підвищена активність може стати єдиним засобом розрядки зростаючого внутрішнього збудження і, вийшовши з під контролю, спровокувати реакції метушливості, безладних і нервозних дій.

Таким чином, особистісні характеристики жінок мають незаперечний зв'язок з особливостями переживання ними ситуації розлучення, впливаючи зокрема на їхні дії та почуття, показники депресії і тривоги, рівень мобілізації внутрішніх ресурсів. Представлені в статті результати можуть бути використані в консультативній психології з метою профілактики психічного стану жінок, що проходять через розлучення, а також з метою корекції їх наявного стану і підвищення їх адаптивної спроможності.

Список літератури

1. Гришуніна Е. В. Когнитивно-емоціональна структура переживаній складних ситуацій (на приємері міграції и развода) // Консультативная психология и психотерапия. — 2011. — № 4. — С. 130–150.
2. Духновский С. В. Переживание дисгармонии межличностных отношений: Монография. — Курган: Изд-во Курганского гос. ун-та, 2005. — 175 с.
3. Карабанова О. А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования: Учебное пособие. — М.: Гардарики, 2005. — 320 с.
4. Крактохвил С. Психотерапия семейно-сексуальных дисгармоний: Пер. с чешского. — М.: Медицина, 1991. — 336 с.
5. Седелников С. С. Позиции супругов и типологические особенности реакции на развод // Социологические исследования. — 1992. — № 2. — С. 38–46.
6. Amato P. R. Research on divorce: continuing trends and new developments // Journal of marriage and family. — 2010. — Vol. 72. — P. 650–666.
7. Barnett, H. S. Divorce stress and adjustment model // Journal of divorce and remarriage. — 1990. — Vol. 13. — № 3. — P. 93–110.
8. Gottman J. M. A theory of marital dissolution and stability // Journal of Family Psychology. — 1993. — Vol. 7. — № 1. — P. 57–75.
9. Hetherington M., & Clingempeel, G. Coping with marital transitions // Monographs of the Society for research in child development — 1992. — vol. 57. — serial № 227.
10. Montgomery, H.,Svenson O. Process and structure in human decision making. — John Wiley & Sons, 1989. — p.336.
11. Parker, B. L., Drummond-Reeves, S. J. The death of a dyad // Journal of divorce and remarriage — 1994. — vol.21. — № 1/2. — p.95–120.
12. Ponzetti, Jr. Jr., Rodney, M. C. The divorce process: toward a typology of marital dissolution // Journal of divorce and remarriage —1988. — vol.11. — № 3/4. — p. 1–20.
13. Vannoy, D. A Pardigm of roles in the divorce process // Journal of divorce and remarriage — 1995. — vol.24. — № 3/4. — p.71–87.

Джабраилова А. В.

аспірант кафедри психології
Донецького національного університета

ОСОБЕННОСТИ СВЯЗИ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ ХАРАКТЕРИСТИК ЖЕНЩИН С ПЕРЕЖИВАНИЕМ ИМИ СИТУАЦИИ РАЗВОДА

Резюме

В статье изложена актуальность исследований, посвященных изучению развода. Приведены научные концепции зарубежных и отечественных авторов относительно особенностей переживания человеком ситуации развода. Раскрыта связь между индивидуальными характеристиками разводящихся женщин и параметрами их психического состояния.

Ключевые слова: ситуация развода, переживание, тревожность, депрессия, параметры психического состояния.

Dzhabrailova A. V.

postgraduate student at the Department of Psychology
of Donetsk National University

THE PECULIARITIES OF THE CONNECTION BETWEEN WOMEN INDIVIDUAL CHARACTERISTICS AND THEIR EMOTIONAL EXPERIENCE IN THE SITUATION OF DIVORCE

Summary

The article highlights actuality of researches devoted to investigation of divorce. Scientific conceptions of foreign and domestic authors concerning peculiarities of person's emotional experience in situation of divorce are given. The connection between individuality of women who are divorcing and characteristics of psychological state is disclosed.

Key words: situation of divorce, emotional experience, anxiety, depression, characteristics of psychological state.

УДК 81'246.3'373.7

Джелилов А. А.

кандидат филологических наук
старший преподаватель кафедры психологии и гуманитарных дисциплин
ГВУЗ «Запорожский национальный университет»

ФРАЗЕОСЕМАНТИЧЕСКОЕ МИКРОПОЛЕ ВООБРАЖЕНИЕ В КРЫМСКОТАТАРСКОМ, АНГЛИЙСКОМ И УКРАИНСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье рассматриваются фразеологические единицы, характеризующие процесс воображения в крымскотатарском, английском и украинском языках. Приводится классификация фразеологических единиц в соответствии с видами воображения — активным и пассивным.

Ключевые слова: воображение, фразеология когнитивной деятельности человека, активное воображение, пассивное воображение.

Актуальность темы. Фразеология представляет собой стройную и достаточно автономную систему, входящую в более сложную многоуровневую систему языка, в рамках которой она реализует связи и взаимоотношения с лексикологией, семасиологией, грамматикой и стилистикой.

Фразеологические единицы, характеризующие познавательную сферу человека, становятся объектами другой науки — когнитивной лингвистики.

В связи с возвращением крымских татар на их историческую родину возникла острая нехватка учебных пособий, переводных и специальных словарей. Фразеология когнитивной сферы человека в крымскотатарском языке нуждается в серьезном исследовании как в общем, так и в сопоставительном планах.

Цель статьи: выявить и охарактеризовать семантическую группу идиом, обозначающих процесс воображения в крымскотатарском, английском и украинском языках.

В методологическом отношении одним из сложных и актуальных аспектов остается исследование фразеологических единиц когнитивной сферы человека в сопоставительном плане.

Функционирование и роль человеческого фактора в языке, способы его выражения на фразеологическом уровне всегда привлекали внимание многих исследователей. Среди трудов, посвященных этому вопросу, следует упомянуть работы А. М. Эмировой, Ю. Ф. Прадида, К. Р. Галлиулиной, В. Н. Телии, З. Д. Поповой, И. А. Стернина, А. В. Масловой, И. В. Войцехович [1; 2; 5–10].

Семантическое поле «когнитивная сфера человека» включает в себя идиомы, обозначающие различные когнитивные процессы: воображение, ощущение, восприятие, память, мышление и речь [9, с. 70].

В когнитивной психологии воображение играет особую роль. Если при помощи восприятия и мышления человек узнает о свойствах, связях и от-

ношениях вещей, явлений, существующих реально, то в воображении отражается и то, что было, но свидетелем чего человек не мог быть, и то, что есть, но недоступно по каким-либо причинам, и то, чего нет, но что может быть. В воображении находит отражение и то, что никогда не произойдет, никогда не случится.

Воображение в собственном своем специфическом смысле слова может быть только у человека, который как субъект общественной практики реально преобразует мир и развивает подлинное воображение. В процессе развития оно сначала — следствие, а затем и предпосылка той деятельности человека, посредством которой он реально изменяет действительность.

В каждом действии, которым человек изменяет мир, присутствует доля фантазии, и развитие воображения как преобразования действительности в сознании тесно связано с реальным преобразованием ее в практике, хотя часто неизмеримо далеко выходит за его пределы. В своих фантазиях человек может выходить за пределы реального мира во времени и в пространстве. Он может соединять и разъединять неразложимое и несоединимое, перемещать вещи, события, процессы из настоящего в будущее, в прошлое, из одного пространства в другое [5, с. 8].

Всякое воображение порождает что-то новое, изменяет, преобразует то, что нам дано в восприятии. Это изменение, преобразование, отклонение от данного может выразиться, во-первых, в том, что человек, исходя из знаний и опираясь на опыт, вообразит, то есть создаст себе картину того, чего в действительности сам он никогда не видел. Воображение может совершить и такой отлет от действительности, который создает фантастическую картину, ярко отклоняющуюся от действительности. Но и в этом случае оно в какой-то мере отражает эту действительность. И воображение тем плодотворнее и ценнее, чем в большей мере оно, преобразуя действительность, отклоняя от нее, при этом все же учитывает ее существенные стороны и наиболее значимые черты.

В заключении и в этой форме, отклоняющейся от действительности вплоть до фантастики, воображение не порывает связь с действительностью. В своих высших творческих формах воображение совершает отлет от действительности, чтобы глубже проникнуть в нее. Воображение в итоге является не абстрактной функцией, а закономерно выступающей стороной сознательной деятельности. На этой основе развивается затем определенная способность, по мере того как воображение формируется в какой-нибудь конкретной творческой деятельности.

В терминах когнитивной психологии под воображением (по кр.-тат. — *тасагур*; англ. — *imagination*; укр. — *уява*) понимается психический процесс создания и оперирования образами (представлениями) и синтеза новых образов [16, с. 59].

Воображение — это способность вызывать образы. При помощи его человек отражает реальную действительность, но в иных, необычных, часто неожиданных сочетаниях и связях. Воображение преобразует действительность и создает на этой основе новые образы. Оно тесно связано с мышле-

нием, поэтому способно активно преобразовывать жизненные впечатления, полученные знания, данные восприятия и представления.

Являясь когнитивным процессом, воображение имеет в своей основе аналитико-синтетическую деятельность человеческого мозга. Анализ помогает выделить отдельные части и признаки предметов или явления, синтез — объединить в новые, до сих пор не встречавшиеся комбинации. В результате создается образ или система образов, в которых реальная действительность отражается человеком в новом, преобразованном, измененном виде и содержании.

Физиологической основой воображения является образование новых сочетаний из временных нервных связей, уже сформировавшихся в коре больших полушарий мозга.

В когнитивной психологии выделяют пассивное и активное воображение [16, с. 59; 7, с. 82–86].

Идиомы, относящиеся к семантической группе воображение, характеризуют большей частью пассивное (непроизвольное) воображение.

Пассивное или непроизвольное воображение — это новые образы, возникающие под воздействием малоосознанных или неосознанных потребностей.

Обрывки воспоминаний прошлого причудливо сочетаются в сновидениях, они рождаются непреднамеренно, вступают в неожиданные, иногда совершенно бессмысленные сочетания. Даже в полусонном, дремотном состоянии может происходить схожее.

В данной работе в основу рубрикации фразеологических единиц положена разработанная профессором А. М. Эмировой классификация, соответствующая номенклатуре когнитивных процессов [9, с. 70–76]. Языковой материал выбирался из толковых, переводных и фразеологических словарей крымскотатарского, английского и украинского языков [13–15; 17]. Идиомы репрезентируются следующим образом: инвариантная форма ФЕ, ее буквальное значение и толкование.

ФЕ, обозначающие пассивное воображение:

1) в крымскотатарском языке — *коклерде [авада] учмакъ [кезбек]* (букв. летать [прогуливаться] в облаках [воздухе]) 'пребывать в мечтательном состоянии, предаваясь бесплодным фантазиям, не замечая окружающего' и др.;

2) в английском языке — *to stand in one's mind's eye* (букв. предстать перед мысленным взором кого-л.) 'предстать в воображении'; *to have in one's mind* (букв. иметь в чьем-л. сознании) 'мысленно представлять себе, стоять перед глазами'; *to be in the chapter of possibilities* (букв. быть в части возможностей) 'представляться возможным, можно себе представить' [14, с. 141] и др.;

3) в украинском языке — *витати [літати] в хмарах [в небесах, в емпіреях]* (букв. витать [летать] в облаках [небесах, эмпіриях]) 'предаваться несбыточным мечтам'; *припливти до голові кому* (букв. приплыть в голову кому) 'появляться в воображении (о мыслях, размышлениях и т. п.)'; *снуватися в голові [в думках]* (букв. сновать в голове [мыслях])

'возникать в воображении'; *сипати зайцям сіль на хвіст* (букв. сыпать зайцам соль на хвост) 'мечтать о чем-либо нереальном' и др.

Активное или произвольное воображение — это процесс преднамеренного построения образов в связи с сознательно поставленной целью в той или иной деятельности. Необходимость построить свое поведение в соответствии с принятой на себя ролью требует активной работы воображения [16, с. 59].

ФЕ, характеризующие процесс активного воображения:

1) в крымскотатарском языке — *сув корьмеден, папуч чыкзармакъ* (букв. не увидев воды, снимать туфли) 'заглядывать вперед'; *козь алдына [огюне] кетирмек* (букв. представить перед глазами) 'представлять себе'; *булляр кошюклер къурмакъ* (букв. строить хрустальные башни) 'воображать, представлять себе' и др.;

2) в английском языке — *to have a wishful thinking* (иметь желаемое восприятие) 'стремление видеть все как хочется, а не таким как оно есть в действительности'; *to think a lot of somebody* (букв. думать много о ком-л.) 'быть высокого мнения о ком-либо, не замечать недостатки, идеализировать кого-л.'; *to be clear in one's mind* (букв. быть чистым в чьем-л. сознании) 'ясно представлять себе отчет' [14, с. 503]; *to limn on water* (букв. писать на воде) 'предаваться несбыточным мечтам'; *to build castles in the air [Spain]* (букв. строить замки в воздухе [Испании]) 'пустые мечты, этим. с франц. яз. *chateaux en Espagne*' и др.;

3) в украинском языке — *думки забігають вперед* чиї (букв. мысли забегают вперед) 'кто-либо мечтает о чем-либо, представляет то, что должно наступить, случиться позже'; *багатіти думкою [думками]* (букв. богатеть мыслью [мыслями]) 'утешать себя намерениями, мыслями, представлениями и т. д.'; *будувати повітряні замки* (букв. строить воздушные замки) 'придумывать неосуществимые планы, оторванные от жизни планы, мечтать о чем-либо недосыгаемом' и др.

Вывод. Воображение является психическим процессом создания образов предметов, ситуаций, обстоятельств путем приведения имеющихся у человека знаний в новое сочетание. Фразеологические единицы, характеризующие процесс воображения, обозначают пассивное и активное воображение. В семантико-грамматическом отношении большая часть рассмотренных фразеологических единиц относится к предикатным и глагольным единицам.

В структуру фразеосемантического микрополя «Воображение» входят две семантические группы, характеризующие активную и пассивную разновидности процесса воображения. Количественная характеристика групп представлена в таблице 1.

И таблицы явствует, что фразеосемантическая группа, обозначающая активное воображение, представлена практически одинаковым количеством ФЕ в крымскотатарском, английском и украинском языках. Это может свидетельствовать о высоком уровне интеллекта и здоровом функционировании ментальных процессов представителей трех этносов.

Таблиця 1

Количественная характеристика фразеологических единиц, входящих во фразеологическое микрополе «Воображение»

Семантические группы, характеризующие виды воображения	Количество ФЕ / Соотношение в %		
	к.-т. яз.	англ. яз.	укр. яз.
Активное воображение	5 / 55 %	5 / 50 %	5 / 55 %
Пассивное воображение	4 / 45 %	5 / 50 %	4 / 45 %
Общее количество ФЕ	9	10	9

В семантической группе «Пассивное воображение» количество ФЕ преобладает в английском языке. В крымскотатарском и украинском языках численность их одинакова.

В основу идиом, обозначающих фразеологическое микрополе «Воображение», положены образы «хрустальных замков», «полета в облаках, небесах», «голова», «глаз». Подавляющее большинство ФЕ содержит такие компоненты: в крымскотатарском языке — *козь 'глаз', баш 'голова', булльор кошюклер 'хрустальные замки', кок 'небо'*; в английском языке — *an eye 'глаз', a head 'голова', mind 'память', castles 'замки'*; в украинском языке — *очі, голова, думки, хмари, кришталеві замки*.

Результаты идеографического анализа фразеологии познавательной сферы человека таких разных в генетическом отношении языков, как крымскотатарский, английский и украинский, представляют несомненный интерес для когнитивной лингвистики, этнопсихолингвистики и лексикографии, а также при составлении специальных тематических и переводных фразеологических словарей.

Список литературы

1. Войцехович И. В. Практическая фразеология современного китайского языка [текст] / И. В. Войцехович. — М.: АСТ: Восток — Запад, 2007. — 509 с.
2. Галиуллина К. Р. Сопоставительный анализ фразеологических единиц, ориентированных на человека в русском и английском языках [текст] / К. Р. Галиуллина, Г. А. Николаева. — Казань: Издательство КГУ, 2003. — Т. 2. — С. 121–123.
3. Куркчи У. Сёз бирикмелери [текст] / У. Куркчи // Ёылдыз. — Ташкент. — 1987. — № 1–4, 6; 1988. — № 1, 3, 4; 1989. — № 1, 2.
4. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика: Учебное пособие [текст] / В. А. Маслова. — Минск: ТетраСистемс, 2004. — 256 с.
5. Максименко С. Д. Загальна психологія: Навч. посібник [текст] / С. Д. Максименко, В. О. Соловієнко. — К.: МАУП, 2000. — 256 с.
6. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика [текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. — М.: АСТ: Восток — Запад, 2007. — С. 3–5.
7. Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) [текст] / НАН України, Ін-т української мови; Ю. Ф. Прадід. — К.; Сімферополь, 1997. — 252 с.
8. Телия В. Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты [текст] / В. Н. Телия. — М., 1996. — 286 с.
9. Эмирова А. М. Русская фразеология в коммуникативном аспекте [текст] / А. М. Эмирова. — Ташкент: ФАН, 1988. — 92 с.
10. Эмирова А. М. Аспекти сопоставительного изучения фразеологической семантики [текст] / А. М. Эмирова // Проблеми зіставної семантики: Збірник наукових статей. Випуск 7 / Відп. ред. Кочерган М. П. — К.: Вид. центр КНЛУ, 2005. — С. 252–256.

11. Janssen T. Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology [text] / T. Janssen, G. Redeker. — Berlin; N. Y.: Mouton de Gruyter, 1999. — 270 p.
12. Rosh E. Cognitive representation of Semantic Categories [text] / E. Rosh // Journal of Experimental Psychology. — 1975. — 104. — P. 27-48.
13. Русско-крымскотатарский учебный фразеологический словарь [текст] / [авт.-сост.: Эмирова А. М.]. — Симферополь: Доля, 2004. — 176 с.
14. Большой англо-русский фразеологический словарь: Около 20 000 фразеологических единиц [текст] / [авт.-сост. Кунин А. В.]. — 6-е изд., исправл. — М.: Живой язык, 2005. — 944 с.
15. Словник фразеологізмів української мови [текст] / [уклад.: В. М. Білоноженко та ін.]. — К.: Наук. думка, 2003. — 1104 с.
16. Современный психологический словарь [текст] / [под. ред. Б. Г. Мещерякова и др.]. — СПб.: Прайм-Евро-Знак, 2007. — 490 с.
17. Широков В. А. Словники України [Електронний ресурс] / В. А. Широков, О. Г. Рабулець, І. В. Шевченко, О. М. Костишин, К. М. Якименко. — 80 min / 700 MB. — Київ: Інститут мовно-інформаційних досліджень НАН України, 2003. — 1 електрон. опт. диск.(CD-ROM); 12 см. — Систем. вимоги. Intel Pentium — II / 300, 64 Mb RAM ; Windows 95, 98, 2000, XP ; MS Word 97-2007. — Назва з контейнера.

Джелілов А. А.

кандидат філологічних наук,

старший викладач кафедри психології і гуманітарних дисциплін

ДВНЗ «Запорізький національний університет»

ФРАЗЕОСЕМАНТИЧНЕ МІКРОПОЛЕ УЯВА В КРИМСЬКОТАТАРСЬКІЙ, АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Резюме

У статті розглядаються фразеологічні одиниці, що характеризують процес уяви в кримськотатарській, англійській та українській мовах. Приводиться класифікація фразеологізмів відповідно до видів уяви — активної та пасивної.

Ключові слова: уява, фразеологія когнітивної діяльності людини, активна уява, пасивна уява.

Dzhelilov A. A.

Ph. D (General Linguistics)

Senior Lecturer, Department of Psychology and the Humanities

SHEE «Zaporizhzhya National University»

SEMANTIC MICROFIELD OF PHRASEOLOGICAL UNITS DENOTING PERCEPTION PROCESS IN THE CRIMEAN TATAR, ENGLISH AND UKRAINIAN LANGUAGES

Summary

The article deals with phraseological units, characterizing imagination process in the Crimean Tatar, English and Ukrainian languages. It shows the classification of phraseological units according to the types of imagination — active and passive.

Key words: imagination, phraseology of person's cognitive processes, semantic groups of phraseological units denoting active and passive imagination.

УДК 159.923–044.372

Дзюба Т. М.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

ДУХОВНА КРИЗА В ЖИТТЕВОМУ ПРОСТОРИ ОСОБИСТОСТІ

У статті проаналізовано сутність і особливості духовної кризи в життєвому просторі особистості; обґрунтовано психологічний зміст духовності; наведено дані емпіричного дослідження зазначеного феномену серед студентів-випускників ВНЗ.

Ключові слова: життєвий простір особистості, криза, духовна криза, духовність, цінності особистості, сенс життя.

Постановка проблеми. У сучасних стрімко змінюваних умовах життєвий простір особистості доволі часто супроводжується розмаїттям кризових станів, значуще місце серед яких займає особистісна криза. Досвід, який отримує людина при зіткненні з особистісною кризою, має суттєвий вплив не лише на становлення її особистості, а й на формування психологічних новоутворень у процесі переживання особистісної кризи [10]. Відтак, особистісна криза висуває перед людиною необхідність вирішувати завдання, пов'язані з творчим пристосуванням до нових умов існування, способи вирішення яких відсутні в її індивідуальному досвіді.

Детермінантами особистісних криз стають такі важливі події, як закінчення навчального закладу, працевлаштування, створення сім'ї, народження дитини, зміна місця проживання, безробіття та інші зміни індивідуальної біографії людини. Такі зміни соціально-економічних, тимчасових і просторових умов супроводжуються значними суб'єктивними труднощами, психічною напругою, перебудовою свідомості й поведінки.

Одним з варіантів особистісної кризи є духовна криза — криза еволюції свідомості, трансформації особистості (Р. Ассаджіолі, С. Гроф, К. Гроф, Т. Йоманс, В. В. Козлов, К. Г. Юнг, К. В. Карпінський). Пусковими механізмами духовної кризи можуть бути будь-які події індивідуального життєвого шляху особистості.

Отже актуальність дослідження проблеми особистісної кризи зумовлена масштабом впливу, який така криза здійснює на людину, перериваючи звичний хід її життєдіяльності.

Зважаючи на широту актуальності проблеми *метою дослідження* стало: вивчення сутності й особливостей духовної кризи в життєвому просторі особистості та дослідження тенденцій духовної кризи серед студентів-випускників ВНЗ.

Сучасний простір життєвого шляху особистості сповнений розмаїттям порушень, які мають суто духовне походження.

Духовність — особлива якість особистості, яка розвивається на рівні конкретного індивіда у процесі його особистісного становлення під впли-

вом як раціональних чинників процесу соціалізації, так і стихійних, неінтенціональних, соціальних і особистісних чинників [5, с. 16–21].

Аналіз наукових досліджень проблеми духовності особистості дозволяє виділити ряд *основних контекстів*, у яких *поняття духовності* найчастіше вживається.

Перший контекст — *проблема особистісних цінностей і життєвих пріоритетів*: духовні, моральні цінності як протилежність цінностей матеріальних. Мова йде про безкорисливість, альтруїзм як опозиції гедонізму і прагматизму.

Другий контекст — *духовна творчість, творчість в культурі*: створення та сприйняття духовних цінностей, ідей, смислів, творів мистецтва. Початок дослідженням світу людського духу під цим кутом зору поклав К. Г. Юнг, який присвятив багато робіт аналізу духовної культури Заходу і Сходу, у тому числі художньої творчості, філософсько-релігійних вчень, а також такого своєрідного феномену західноєвропейської духовної культури як алхімія, через призму відображення в них архетипових структур колективного несвідомого.

Третій контекст — *трансценденція до чогось вищого, вихід за межі індивідуальної особистості*. Найчастіше духовність в цьому контексті отожднюється з релігійністю, сходженням до Бога. Іншим варіантом є різні версії трансперсональної психології, в яких духовність пов'язується з:

- рівнем надсвідомого або вищого несвідомого, що є джерелом інтуїції і творчого натхнення (Р. Ассаджолі);
- трансперсональним переживанням єдності із Всесвітом, відкритості космічним енергіям (С. Гроф) та ін.

Однак, як зазначає Д. О. Леонт'єв, не варто ототожнювати духовність ні з безкорисливістю, ні з творчістю, ні з моральністю, ні з релігійністю. Серед причин такої недоцільності автор називає:

1) *духовність не тотожна безкорисливості*, оскільки остання може бути наслідком різних психологічних основ і механізмів як зрілих, так і вельми спрощених;

2) *духовність не тотожна творчості*, оскільки творчість, в тому числі у вищих загальноновизнаних своїх проявах, може цілком уживатися з гедоністичним, егоїстичним або вольовим, ціннісно-індиферентним стилями поведінки. Не всі великі митці є в однаковій мірі зрілими інтегрованими особистостями; історія культури нам дає різні приклади;

3) *духовність не тотожна моральності*, оскільки моральність може набувати ригідно-фанатичних, твердолобих, позбавлених духовності форм;

4) *духовність не тотожна релігійності*, яка може бути і нерідко є її основою, але це не єдино можлива основа. Сама по собі релігійна орієнтація не визначає рівень особистісного розвитку, вона виконує функцію медіатора, смислової опори, але не рушійної сили особистісного розвитку. Зауважимо: яка особистість, така в неї і віра. Релігійність може як сприяти розвитку особистості, так і, навпаки, консервувати і гальмувати розвиток особистості. Людині, яка прагне бути суб'єктом власного життя і будувати своє життя за найвищими законами на основі духовності, релігійна віра

часто служить в цьому підтримкою, допомагаючи реалізовувати життя таким чином. Але і людина, яка, навпаки, прагне зняти з себе відповідальність за своє життя і жити за принципом конформізму у бездуховній пасивності, також нерідко знаходить опору в релігійній вірі, яка допомагає їй здійснити і цей вибір. Релігійність, таким чином, не є первинною, вона може підтримувати і вибір духовного розвитку, і вибір стагнації і пристосовництва [5].

Характеризуючи психічну сутність духовності людини як суб'єкта життєдіяльності, О. М. Леонт'єв зазначає, що тільки на основі духовності може знайти втілення основна формула розвитку особистості: спочатку людина діє, щоб підтримати своє існування, а потім підтримує своє існування, щоб діяти, робити справу свого життя [4].

Одним із ґрунтовних психологічних підходів, який розглядає поняття духовності як специфічної реальності, є підхід В. Франкла [8]. Учений визначає духовність як один із базових «екзистенціалів» людського буття і пов'язує його з іншими аспектами життєдіяльності людини. Він вказує на наявність *трьох вимірів, або рівнів людини, які співвідносяться з різними етапами еволюції*.

1. *Біологічний, тілесний*: ним обмежується існування рослинного світу.

2. *Психологічний, душевний*: функціонує у тваринному світі.

3. *Духовний або ноетичний*: існує лише в людини. Його В. Франкл пов'язує, насамперед, з орієнтацією на смисли. Людина інтегрує всі три рівні функціонування. «Людина — це більше, ніж психіка. Людина — це дух» [8].

В. Франкл приділяє особливу увагу духовному несвідомому, концентрованим виявом якого є *совість* — орган, за допомогою якого людина опановує істинні смисли. Совість відкрита не стільки суцього, скільки потрібному і можливому, це духовне передбачення того, чому належить бути в майбутньому.

Дещо інший психологічний аспект тлумачення духовності представлено в роботах Ж. Юзвак, Авторка розуміє духовність як «творчу здатність людини до самореалізації і самовдосконалення, зумовлену такими особливостями *когнітивно-інтелектуальної, чуттєво-емоційної та волевої* сфер, які сприяють успішному формуванню й реалізації потреби у цілеспрямованому пізнанні та ствердженні в її життєдіяльності істини, загальнолюдських етичних та естетичних цінностей, усвідомлення єдності себе та Всесвіту» [10].

Українські дослідники М. Д. Прищак, Л. М. Левчишина зазначають, що духовність — це процес самотворчості особистості. Саме психічні процеси, стани і властивості особистості виступають тією структурою, тим механізмом, через який «духовне реалізується».

У дослідженнях Д. О. Леонт'єва представлено *мультирегуляторну модель особистості*, на основі якої описано *основні риси духовності як механізму саморегуляції* [5, с. 3–34].

1. *Заснована на духовності дія завжди є вчинком*, тобто «дія, зміст і наслідки якої визначаються не з наявної ситуації». Не випадково 30 років

потому О. М. Леонтьєв писав: «Психологічний механізм життя-подвигу потрібно шукати в людській уяві» [4, с.159]. Дійсно, тільки в уяві можна вийти за межі ситуації смертельної небезпеки, в якій я перебуваю, і знайти психологічну опору, яка дозволить мені повести себе не так, як повела б мене на моєму місці будь-яка нормальна тварина. Подвиг — це дія парадоксальна, невинуватана з точки зору нижчих біологічних регуляторів, але унікальна, цінна і гранично осмислена з погляду вищих людських цінностей, інтересів і позаситуативних регуляторів.

2. *Поняття духовності належить до поведінки, яка мотивується потребами, а не цінностями.* Ці дві основні групи джерел мотивації людини виконують одну й ту ж функцію в мотивації поведінки, але мають різні структурні особливості, різні механізми. Потреби складаються на основі моїх відносин із світом «один на один»; як суб'єкт потреби я завжди самотній і ізольований. Цінності, навпаки, я засвоюю як член різних соціальних груп і спільнот, від сім'ї до людства в цілому, у функціонування яких я включений. Як суб'єкт цінностей, я ніколи не самотній, бо я завжди взаємодію зі світом через цінності, не як одинак, а як представник певних груп. Потреби штовхають мене зсередини; цінності, навпаки, притягують мене ззовні [4, с. 228].

Отже, на реальну духовність людини вказують такі факти:

1) особистість не кожен раз у вибраних раз і назавжди сенсах і цінностях, а залишає їх відкритими для розвитку і діалогу з іншими смислами і цінностями;

2) смисли та цінності особистості не залишаються на рівні просто слів, а утворюють особистісні структури, на основі яких людина змінює свою поведінку. Іншими словами, людина спроможна до саморегуляції власної поведінки;

3) духовний розвиток в життєвому просторі особистості відбувається в результаті переживання нею проблемно-конфліктної ситуації, наслідками якої доволі часто стає духовна криза особистості.

Сучасні наукові дослідження не пропонують однозначного визначення такого явища, як духовна криза. Говорять про «психодуховну кризу» [3], «трансперсональну духовну кризу» [1], «екзистенціальну кризу» [1; 2] тощо.

Найбільш відомою вважають концепцію трансперсональної духовної кризи С. Грофа, яка ґрунтується на спостереженнях, накопичених у різних галузях клінічної та експериментальної психології, сучасних дослідженнях свідомості, емпіричній психіатрії, антропології та інших науках, духовну кризу не правильно плутати з психічними захворюваннями, які мають біологічні причини й потребують медичного втручання [1]. Тому трансперсональна духовна криза розуміється науковцями як неординарний стан розуму, як позитивний потенціал, який досягає психотичних масштабів. С. Гроф порівнює цей стан із тими станами, які описуються в містичних традиціях всього світу [1].

Водночас, таке розуміння духовної кризи, на думку Л. В. Шутової [9], є обмеженим, оскільки існує ряд даних про те, що переживання трансфор-

мації внутрішнього світу можливо і у відсутності будь-яких містичних переживань (дослідження А. Г. Амбрумової, В. В. Козлова, І. Ялома та ін.).

Російський науковець В. В. Козлов використовує термін «психодуховна криза», наповнюючи його провідними патернами переживань, характерних для цього виду кризи: роздуми про сенс життя, зміна системи цінностей, почуття самотності й відчуття несправедливості життя [3].

Отже, в узагальненому розумінні духовна криза особистості — це втрата сенсу життя, стан переживання втрати людиною буттєвої основи існування, що виникає як відповідь на емоційну реакцію стосовно індивідуально-значущої події чи явища і супроводжується порушенням процесу пошуку сакрального. Проживання цієї кризи призводить до побудови нової системи життєвих орієнтирів, заснованої на набутті життєвого досвіду.

Духовна криза характерна не тільки для дорослих, вона особливо гостро виявляється у молоді, оскільки швидка зміна соціокультурних складових не сприяє стабільності в процесі дорослішання.

Маніфестаціями духовної кризи студентів-випускників, на нашу думку, можуть бути конфліктні стани, зумовлені такими категоріями як страх можливого безробіття по закінченні вузу, самотність, незадоволеність, відповідальність, безглуздість, свобода. Зазначені категорії складають основу проєктивної методики «Духовна криза» Л. В. Шутової, А. В. Ляшук, яку ми використали у пілотажному дослідженні тенденцій духовної кризи серед студентів-випускників ВНЗ [9]. Вибірка досліджуваних складала 48 осіб, середній вік яких — 22 роки. Математична обробка даних та графічна презентація результатів здійснювалася за допомогою комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS (версія 12.0). Для обробки результатів використовувався кількісно-якісний аналіз, достовірність визначалася за допомогою Т-критерію Стьюдента.

Аналіз результатів опитування показав, що:

- у 11,8 % опитаних студентів вірогідність духовної кризи складає понад 70 %;
- у 35,3 % — вірогідність духовної кризи складає понад 50 %;
- 47,1 % респондентів мають тенденцію духовної кризи понад 30 %;
- і лише у 5,9 % студентів — вірогідність духовної кризи виявляється меншою за 10 %.

Окрім того, методика дозволяє визначити домінуючу тенденцію духовної кризи шляхом послідовного порівняння часових коефіцієнтів (позиція минулого, теперішнього і майбутнього). Результати порівняльного аналізу свідчать, що серед студентів-випускників:

- 35,3 % мають *пікову тенденцію*, яка вказує, що людина відчуває розчарування від життя;
- 23,3 % показують *«низинну» тенденцію*, яка свідчить, що людина, періодично входить в стан особистісної кризи, але заперечує справжність і цінність своїх переживань;
- 17,6 % обирають *стагнаційну тенденцію* духовної кризи, тобто знаходяться в «прикордонному» стані, коли людина розуміє безглуздість життя, але прагне позбутися його, «втікає» в роботу й повсякденні турботи;

– у 6,8 % спостерігається посилення виявлення духовної кризи в суб'єктивному часі, що вказує на незадоволеність життям, прагнення вийти на новий рівень свого розвитку;

– лише 17 % мають *регресивну тенденцію*, що свідчить про зниження виявлення духовної кризи, вказує на творче зростання досліджуваного: людина по-новому дивиться на життя, у неї виявляється усвідомлена мета і сенс життя; людина не намагається бути «такою як всі».

Висновок. Проведений теоретико-емпіричний аналіз досліджуваного феномену показав, що духовна криза є подією індивідуального життєвого шляху особистості. Незалежно від того, які життєві обставини (зовнішні чи внутрішні) стали пусковим механізмом, духовна криза — подія суто внутрішня. Духовна криза не лише «руйнує» попередню структуру індивідуальної життєдіяльності, але внутрішньо трансформує саму особистість, тобто має властивість «персоногенності» [2].

Результати емпіричного дослідження доводять, що основними психологічними характеристиками життєвих криз студентів-випускників стають почуття безпорадності, самотності, страху, зміни системи цінностей, незадоволеності, що супроводжуються підвищеною тривожністю та агресивністю.

З позицій кризової психології духовна криза як подія життєвого шляху має перманентний характер і стає «кумуляцією» об'єктивних життєвих протиріч: різко втручається в життя людини й перериває її ліричний характер. Відтак, кризи в життєдіяльності людини — це особливі події — «вузлові моменти й поворотні етапи життєвого шляху, коли з прийняттям того чи іншого рішення на більш чи менш тривалий період визначається життєвий шлях людини» [7].

Список літератури

1. Гроф С. Современный глобальный кризис есть, в сущности, кризис духовный: Интервью Московскому психотерапевтическому журналу / С. Гроф // Консультативная психология и психотерапия. — 2007. — № 4. — С. 68–81.
2. Карпинский К. В. Опросник смысложизненного кризиса: монография / К. В. Карпинский. — Гродно: ГрГУ, 2008. — 108 с.
3. Козлов В. В. Работа с кризисной личностью: Методическое пособие. — М.: Изд-во Института психотерапии, 2007. — 336 с.
4. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Смысл; Академия, 2004.
5. Леонтьев Д. А. Симбиоз и адаптация или автономия и трансценденция: выбор личности в непредсказуемом мире // Личность в современном мире: от стратегии выживания к стратегии жизнетворчества / Под ред. Е. И. Яцуты. — Кемерово: ИПК «Графика», 2002. — С. 3–34.
6. Леонтьев Д. А. Духовность, саморегуляция и ценности / Д. Леонтьев // Гуманитарные проблемы современной психологии: Известия Таганрогского государственного радиотехнического университета. — 2005. — № 7. — С. 16–21.
7. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: В 2 т. / С. Л. Рубинштейн. — М.: Педагогика, 1989. — Т. 2. — 328 с.
8. Франкл В. Э. Психотерапия на практике / В. Э. Франкл. — СПб.: Речь, 2006. — 256 с.
9. Шутова Л. В. Духовный кризис: проблема определения и диагностики / Л. В. Шутова, А. В. Ляшук // Психологическая диагностика: Ежеквартальный научно-методический и практический журнал. — 2005. — № 1. — С. 51–70.
10. Юзвак Ж. М. Духовність як психологічний феномен: структура та чинники розвитку / Ж. М. Юзвак // Філософська думка. — 1999. — № 5. — С. 139–150.

Дзюба Т. М.

кандидат психологических наук, доцент кафедры психологии
Полтавского национального педагогического университета
имени В. Г. Короленко

ДУХОВНЫЙ КРИЗИС В ЖИЗНЕННОМ ПРОСТРАНСТВЕ ЛИЧНОСТИ

Резюме

В статье проанализированы сущность и особенности духовного кризиса в жизненном пространстве личности; обоснованно психологическое содержание духовности; приведены данные эмпирического исследования указанного феномена среди студентов-выпускников вузов.

Ключевые слова: жизненное пространство личности, кризис, духовный кризис, духовность, ценности личности, смысл жизни.

Dziuba T. M.

Assoc. Prof., PhD (Psychology)
Department of Psychology,
V. G. Korolenko Poltava State Pedagogical University
Poltava, Ukraine

A SPIRITUAL CRISIS IN THE LIVING SPACE OF THE PERSONALITY

Summary

The article analyzes the essence and features of the spiritual crisis in the life space of the individual; substantiates the psychological content of spirituality; presents data of empirical research of the mentioned phenomenon among the graduate students.

Key words: living space of the personality, crisis, spiritual crisis, spirituality, values, personality, sense of life.

УДК 159.923.2:316.628:304.444

Дмитрук О. Є.

аспірантка кафедри психології

Львівського національного університету імені Івана Франка

ЖИТТЄВА ПЕРСПЕКТИВА ЯК ОСОБИСТІСНИЙ КОНСТРУКТ: МОТИВАЦІЙНИЙ, СИТУАТИВНИЙ ТА ЦІННІСНИЙ ПІДХОДИ

У статті окреслено детермінанти життєвої перспективи як важливого конструкту самосвідомості особистості. Здійснено аналіз та співставлення підходів до визначення життєвої перспективи, проаналізовано закономірності та механізми взаємозв'язків цінностей, мотивації та ситуації як детермінант бачення особистістю свого життєвого шляху, ставлення до життя та майбутнього як джерела мотивації.

Ключові слова: життєва перспектива, життєві цілі, мотивація, цінності.

Життєва перспектива особистості є складним інтегративним поняттям, що конструюється крізь призму особистісних якостей, та, опираючись на минулий досвід особистості, вибудовує бачення та пріоритети майбутнього. Це поняття не є статичним, а змінюється впродовж життя людини, постійно перебуває у певній динаміці залежно від особистісного зростання, особистісних досягнень, життєвих ситуацій. Життєва перспектива — життєтворчий конструкт, який, виходячи із можливостей, досягнень людини та її ціннісних пріоритетів задає рух у конструювання позитивного майбутнього. Особистісне сприйняття шляху свого життя, майбутнього та перспектив загалом взаємообумовлене низкою особистісних якостей, культуральних традицій, ситуативних факторів, що в сукупності накладають відбиток на особистість та характер сприйняття минулого, теперішнього та майбутнього. Людина проектує своє майбутнє, виходячи із сприйняття оточення, світу, себе самої. Поняття майбутнього має різне смислове навантаження для кожної людини і в самосвідомості кожної людини конструюється, виходячи із особистісних якостей та досвіду.

Як невід'ємна складова самосвідомості, життєва перспектива відображає сприймання особою власного життя як сукупності подій та смислів, створює бачення можливостей життєвого просування, забезпечує інтеграцію людини в соціумі та цілісність континууму «минуле — майбутнє». Кожна людина створює для себе власний просторово-часовий континуум. Життєва перспектива є важливою передумовою розкриття особистісного потенціалу, пошуку ресурсів, набуття соціальних компетенцій, підвищення активності та діяльності, спрямованої на досягнення бажаних цілей. Активна позиція особистості як чинник життєтворчості забезпечує інтеграцію різних періодів життя людини, формує впевненість у майбутньому, задоволеність теперішнім та є одним із аспектів прийняття відповідальності за власне життя.

Життєва перспектива включає сукупність подій та умов життя, які за всіх рівних умов створюють особистості можливість для оптимального життєвого просування [1], це спосіб структурування особистістю близького та віддаленого майбутнього за допомогою ціннісних орієнтацій, життєвих цілей та програм, які є її структурними одиницями [15]. Перспектива разом із поняттями ціль, план, орієнтація відображає ставлення до майбутнього. Самі ж цілі, плани, орієнтації, програми можна назвати *ядром життєвої перспективи* [8].

Життєва перспектива детермінована низкою чинників, що часто є взаємообумовленими та взаємодоповнюваними. Ф. Зімбардо, розглядаючи часову перспективу особистості як ситуативно-детермінований процес, що є важливим аспектом життєвої перспективи, як головні її чинники виділяє сенсорні, біологічні та соціальні стимули [9]. Сенсорні стимули можна пов'язати із особливостями сприймання часу як когнітивного психологічного процесу; біологічні стимули пов'язані із функціональним станом організму особистості; соціальні ж стимули зумовлені культуральними традиціями та оточенням. К. А. Абульханова-Славська стверджує, що життєва перспектива визначається професійним, сімейним та віковим самовизначенням, які залежить від соціально-психологічної та психологічної зрілості та активності [1].

Майбутнє має не лише єдину функціональну площину для людини. М. Р. Гінзбург виділяє смислове або особистісне майбутнє, яке належить до ціннісної площини та часове майбутня, основною функцією якого є планування діяльності [5]. Схожу класифікацію пропонує А. І. Епіфанцева, яка поділяє життєву перспективу на зовнішню об'єктивну ціль, котра є стимулом людської діяльності та внутрішній особистісно-значущий образ цієї цілі, що породжує мотив діяльності (за [13]). Таким чином, майбутнє має зовнішній (поведінковий) аспект та внутрішній (ціннісно-смиловий), де поведінка та діяльність спрямовані на досягнення того, що є вартісним.

Сприйняття часу, оцінка часових перспектив пов'язані із індивідуальними характеристиками сприйняття часу як когнітивного психологічного процесу, особистісними характеристиками, досвідом людини. А. Кронік, Є. Головаха, Б. Цуканов визначають особистісні характеристики сприймання часу крізь призму понять індивідуальних «квантів» фізичного часу та власної одиниці часу індивіда [7; 20]. В сприйнятті часової перспективи безперечно важливу роль відіграють індивідуальні особливості когнітивних психологічних процесів.

Антиципація майбутніх подій та ретроспекція по відношенню до подій, які відбулись, є важливими показниками у сприйнятті особистістю свого життєвого шляху. Будь-яка подія на когнітивному рівні співставляється із минулим досвідом та очікуваннями результату в майбутньому. Таким чином, життєва перспектива містить когнітивні елементи пояснення ситуації та на когнітивному рівні подій різних часових перспектив. Не менш визначальним у сприйнятті життя та ставлення є емоційний компонент життєвої перспективи особистості. Завдяки емоціям людина переосмислює різні частини, періоди життя. Емоції успіху-неуспіху слугують в якості

«...універсального механізму, який підключається до процесу регуляції діяльності і на основі досвіду, який накопичується, сповіщає індивіда про досягнення цілі і виправданості активності» (цит.: [4]). Тому важливим є емоційний фон при поясненні подій життя та індивідуальне сприйняття та пояснення ситуації.

Спрямованість у майбутнє як центральне психологічне новоутворення юнацького віку залежить від конкретного змісту соціальної ситуації розвитку особистості. Життєві можливості, що й визначаються ситуацією розвитку, залежать від таких чинників: можливостей самої людини, життєвої позиції (активної чи пасивної), умов соціальної підтримки, специфіки регіонального розвитку [3]. Життєва перспектива, за визначенням О. М. Ненчук, залежить від індивідуальних інтелектуально-психологічних особливостей, специфіки життєвого середовища, стану розвитку суспільства та людства загалом [12].

Чим більше наповнена часова перспектива подіями, планами та надіями, тим більш інтенсивне та змістовне життя людини.

Можна визначити життєву перспективу як фактор, який, ґрунтуючись на цінностях особистості, задає мотиви в діяльності. Проте не лише ціннісними аспектами визначена життєва перспектива. Як динамічне поняття, життєва перспектива переосмислюється особистістю у кожен віковий період життя, коли змінюються пріоритети особистісного зростання та залежить від соціальної ситуації розвитку, кризових моментів життя, різноманітних непрогнозованих ситуацій та загалом самоствалення та динаміки особистісного зростання.

Різні підходи до визначення категорії життєвої перспективи, зосереджуючись на поясненні одного із ключового аспекта, визначають життєву перспективу як конструкт, що несе певне функціональне навантаження: життєва перспектива мотивує, задає смисл, допомагає спрогнозувати рух в певному напрямку. Описуючи життєву перспективу в окремих категоріях, необхідно враховувати цілісність цього конструкту та комплементарний зв'язок чинників, котрі детермінують її.

Життєва перспектива як інтегративне утворення визначається мотиваційними та ціннісними чинниками та залежить від ситуації, тому доцільно розглянути підходи до визначення мотивації, цінності та ситуації в контексті перспективи.

Мотиваційний підхід до вивчення життєвої перспективи представлений напрацюваннями Ж. Нюттена, К. Левіна, П. Фресса, Н. Фрезера, Л. Франка.

Проекція мотиваційної сфери особистості проявляється у вигляді різного роду усвідомлених сподівань, планів, проєктів, прагнень що пов'язані із більш чи менш віддаленим майбутнім [18]. Майбутнє — це одне із основних джерел нашої мотивації. Наші цілі, надії і страхи відносяться до майбутнього [9].

Ж. Нюттен у своїх теоретичних напрацюваннях виділяє поняття часової перспективи та перспективи майбутнього. Майбутнє — це простір мотивації [14, с. 388]. Концепція майбутнього як мотиваційного фактору

у поведінці індивіда представлена також і в теоретичних напрацюваннях А. Адлера та в його понятті фіктивного фіналізму — ідеї про те, що поведінка індивіда підпорядкована наміченим цілям по відношенню до майбутнього [19].

Часова перспектива як поняття існує в трьох аспектах: по-перше як характеристика, що позначає глибину, протяжність, насиченість, структурованість реалістичності; другим аспектом є часова установка, що визначає позитивне та негативне ставлення суб'єкта до подій минулого, теперішнього та майбутнього; і нарешті, третім аспектом часової перспективи є часові орієнтації, що містять у собі поведінкові аспекти і характеризуються домінуючою спрямованістю на події минулого, теперішнього та майбутнього [14]. Когнітивні процеси у сприйнятті часової перспективи відіграють ключову роль. Важливим поняттям у теорії Ж. Нюттена є ціль, адже її досягнення потребує певних затрат часу та побудови планів (короткотермінових чи довготривалих) у її досягненні. Саме перспектива майбутнього, яка пов'язана із часовою перспективою, у його мотиваційній теорії передбачає досягнення певної мети, на яку спрямована поведінкова активність.

На думку П. І. Яничева, психологічне майбутнє по відношенню до психологічного сьогодення мотивує і додає цінність, або позбавляє смислу і знецінює (за [13]).

Ціннісний підхід до визначення конструкту життєвої перспективи розкривається через функціональне значення цінності, смислу для механізмів конструювання життєвої перспективи. Будь-яка діяльність особистості спрямована на ціннісні її аспекти. Цінності виступають на перший план у побудові життєвої перспективи тоді, коли старі плани вже досягнуті і потрібно сформулювати нові. Цінність виконує глибинну регулятивну функцію у побудові життєвих планів. Ціннісна орієнтація на минуле, теперішнє чи майбутнє залежить як від індивідуальних чинників, так і від ціннісної орієнтації соціуму, в якому людина перебуває.

Ціннісна сфера людини напряму пов'язана із потребами. Є. Головаха співставляє поняття соціальних цінностей та домінуючих потреб особистості. Орієнтуючись у широкому спектрі соціальних цінностей, індивід обирає ті з них, які найчастіше пов'язані із його домінуючими потребами. В ієрархії ціннісних орієнтацій відбивається вибіркова спрямованість на задоволення певної групи потреб [6]. З допомогою ціннісних орієнтацій особистість визначає значущість для себе певного предмету чи події. Таким чином, ціннісна сфера особистості є спонукальним аспектом до діяльності, до задоволення домінуючих потреб, мотивації.

Ж. Нюттен, розмежовуючи поняття часової перспективи, часової орієнтації і часового атитюду, зазначає, що у категорії часової орієнтації (а це є спрямованість особистості на минуле, теперішнє чи майбутнє як сферу особистісних смислів) перетинаються час та цінності [11]. Цінності та послідовність у їх дотриманні впливає на сприйняття часу, побудову планів та життєвих орієнтацій, досягнення бажаного.

Взаємозв'язок життєвої перспективи із цінностями можна простежити, давши визначення останнім. Узагальнюючи визначення цінностей зару-

біжних теоретиків, Ш. Шварц і В. Білські виділяють такі основні характеристики в них: цінність — це переконання (думка); цінності — це бажані людиною цілі і образ поведінки, який сприяє досягненню цих цілей; цінності не обмежені визначеними діями і ситуаціями; цінності виступають як стандарти, які керують вибором чи оцінкою вчинків, людей, подій; цінності впорядковані по важливості стосовно одна одної (за [10]). Усі ці визначення цінностей розкривають їх значення у побудові життєвої перспективи. Цінності окреслюють життєві цілі, вибудовують пріоритети та створюють життєві алгоритми у діяльності.

Вагомий вплив на побудову життєвої перспективи та оцінку своїх можливостей у проектуванні власного майбутнього мають значення когнітивні переконання. М. Рокіч саме під цінностями розуміє види переконань (beliefs), що мають центральне положення в індивідуальній системі переконань. Цінності є керуючими принципами життя (за [10]). Тому тут провідне місце має когнітивний компонент до пояснення ситуації та сприйняття себе в цій ситуації та житті загалом. Переконання особистості в її ціннісній системі можуть бути потужним рушієм до діяльності, активності, або ж стагнації. Окрім когнітивного компоненту, на побудову життєвої перспективи впливають потреби та мотиви. Мотивація, часто керуючись потребами особистості, є чинником у побудові життєвої перспективи особистості.

Ш. Шварц, оперуючи поняттями цінностей, мотивів та потреб виходив з того, що найбільш суттєвий змістовий аспект, що лежить в основі відмінностей між цінностями, — це тип мотиваційних цілей, які вони виражають. Він згрупував окремі цінності в типи цінностей у відповідності із спільністю їх цілей. Базові людські цінності, що з високою ймовірністю присутні всім культурам, — це ті, які представляють універсальні потреби людського існування (за [10]). Життєву перспективу індивід будує згідно своїх потреб та того, що для нього та соціуму є цінним.

Розглядаючи часову перспективу як чинник сприйняття часу, ставлення до свого минулого, сьогодення та майбутнього, варто зазначити, що час сам по собі для багатьох людей, та й загалом у сучасному суспільстві є цінністю. Цінності відображають значущість та смислову наповненість часу.

Цінності мають смислову природу, в процесі соціалізації вони виконують регулятивну функцію у плануванні власного життя, вибудовуючи пріоритети у діяльності та загалом ставлення до життя та подій, що відбуваються у ньому.

Ситуативний підхід доцільно визначати через поняття *ситуація*. Життєва перспектива є динамічним, гнучким поняттям і вона, окрім мотивації, цінностей та особистісних якостей, часто зумовлена кризь призму ситуації розвитку кожного індивіда.

Ситуацію можна розглядати як явище, що базується на принципах синергетики. У житті є завжди чинники, котрі не можна спрогнозувати, життєва ситуація залежить не лише від подій запланованих, а й від чинників ситуативних, від яких хід розвитку життєвих подій може набувати іншого керунку.

Представники соціально-психологічної теорії взаємовпливу людини та ситуації Л. Рос та Р. Нісбет при визначенні опирались на поняття соціальної психології, де людина, перебуваючи в соціумі, керується соціальними феноменами у ставленні до соціальної дійсності: стереотипами, груповим мисленням, вибірковим сприйняттям ситуації. На кожну людину як соціальну істоту поширюються принципи ситуативізму, суб'єктивної інтерпретації та уявлення про напружені системи. За визначенням Л. Роса та Р. Нісбета, ці принципи названі трьома китами соціальної психології, залежно від яких детермінується поведінка залежно від ситуації, яка склалась [17].

Ситуація може запускати в дію багато автоматизмів і стереотипних реакцій і є ефективним інструментом зміни не лише поведінки, але й таких особистісних конструктів, як система цінностей. Діяльність особистості, планування її життя не може виключити врахування ситуації, оскільки між людиною і умовами її життя присутній нерозривний зв'язок.

У найбільш загальному вигляді під *ситуацією* розуміють природний сегмент соціального життя, що визначається залученістю в неї людей, місцем дії, суттєвістю діяльності і ін. [2]. Визначальну роль у сприйнятті ситуації отримують особистісні чинники. Середовище є лише зовнішнім стимулом і цей стимул у взаємодії із особистістю породжує сприйняття ситуації та пояснення індивідом подій. Індивідуальні особливості сприйняття, накладаючись на індивідуальні особливості оцінки ситуації, зумовлюють суттєво різні життєві пріоритети до майбутнього загалом та впевненість у ньому людей із об'єктивно схожими умовами життя. Взаємообумовлений вплив особистості, ситуації та перспективи розкривається у принципі «компонентної перспективи», згідно якому поведінка людини є функцією особистості, ситуації і їх взаємодії. Ситуація включає в себе діючих персон, діяльність, яка здійснюється ними, її часові і просторові аспекти (за [2]). Ситуативні чинники набувають значення при переході з одного вікового етапу в інший, при переживанні кризових ситуацій, тобто тоді, коли організм як система через зміни найбільше піддається впливу зовнішніх факторів і ситуація часто може бути вирішальною у побудові подальших планів. Окрім цього, на кожному новому етапі життя видозмінюються цінності, сприймання оточення та себе, і життєва ситуація може «пропонувати» декілька варіантів життєвого просування, або ж жодного оптимального. Ситуації соціального благополуччя (згідно класифікації ситуацій соціального благополуччя Л. Бурлачука та Н. Михайлової) значно розширюють можливості особистості та її погляд на майбутнє. Саме у контексті ситуації життєві перспективи набувають своєї динамічності і апріорі не можуть бути статистичним поняттям.

Попри ґрунтовні підходи до опису життєвої перспективи та цілісність понять мотивації, цінностей, когніцій, впливу ситуації, життєву перспективу не можна окреслити, опираючись лише на єдиний підхід до її розуміння. Поняття життєвої перспективи потребує комплексного підходу до його розуміння. Теоретичні напрацювання в контексті визначення життєвої, часової перспективи, життєвого шляху, цілей та планів розроблені

ґрунтовно, велика кількість напрацювань присутня у вітчизняній і зарубіжній психології, проте понятійна база потребує більшої систематизації, розмежування схожих понять та смислового підпорядкування одних понять іншим.

Низка досліджень спрямована на визначення детермінант життєвої перспективи: індивідуальні особливості особистості, біологічні чинники, досвід, особливості сприйняття, когнітивні та емоційні компоненти сприйняття, умови життя, можливості самої людини, культуральні впливи ситуацій.

Життєва перспектива є особистісним конструктом, в який включають когнітивні процеси інтерпретації та сприйняття ситуацій, що забарвлюються емоційними конструктами. Ціннісні орієнтації, як особистісний та культуральний фактори, є глибинними регуляторами поведінки до досягнення певної цілі, на яку спрямована мотивація досягнення. Орієнтація на майбутнє, життєва перспектива можуть розглядатись у двох площинах: зовнішній (як поведінкова діяльність) та внутрішній (смислова площина, значення ситуації для людини).

Узагальнюючи підходи до розуміння життєвої перспективи, можемо виділити наступне: цінності задають смислову наповненість подіям, є регуляторами поведінки і мають функціональне навантаження при вибудовуванні нових планів та нових життєвих перспектив. Цінності тісно пов'язані із поняттям мотивації та потреб. Ціннісні орієнтації систематизують діяльність, мотивацію, надають їй чіткої спрямованості на досягнення бажаного результату, тобто є внутрішніми регуляторами у побудові життєвої перспективи. Ситуація як площина, в якій перебуває людина, здійснює регуляцію людської поведінки відповідно до зовнішніх подій.

Як складова самосвідомості, життєва перспектива детермінована індивідуальними особливостями та ситуативними подіями, культуральними чинниками, ціннісними орієнтаціями; має зовнішні та внутрішні компоненти і утворює інтегративне поняття, що потребує більш детального дослідження компонентів чинників та їх взаємозв'язку.

Список літератури

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. — М. : Мысль, 1991. — 299 с.
2. Бурлачук Л. Ф., Коржова Е. Ю. Психология жизненных ситуаций: учебное пособие / Л. Ф. Бурлачук, Е. Ю. Коржова. — М. : Российское педагогическое агенство, 1998. — 263 с.
3. Васильева Н. В. Жизненные планы молодых инвалидов в современной России: социологический анализ / Н. В. Васильева. — М. : Изд-во Моск. гуман. у-та, 2007. — 110 с.
4. Вилюнас В. К. Психологические механизмы мотивации человека / В. К. Вилюнас. — М. : МГУ, 1990. — 283 с.
5. Гинзбург М. Р. Личностное самоопределение как психологическая проблема / М. Р. Гинзбург // Вопросы психологии. — 1988. — № 2. — С. 36–41.
6. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и ценностные ориентации личности / Е. И. Головаха // Психология личности в трудах отечественных психологов / под ред. Л. Куликова. — СПб. : Питер, 2000. — С. 256–269.

7. Головаха Е. И., Кроник А. А. Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. — К. : Наукова думка, 1984. — 209 с.
8. Гуляс І. Життєва перспектива особистості як предмет теоретико-методологічного аналізу / І. Гуляс // Проблеми сучасної психології. — 2011. — Вип. 12. — С. 315–324.
9. Зимбардо Ф., Бойд Дж. Парадокс времени: новая психология времени, которая улучшит вашу жизнь / Ф. Зимбардо, Дж. Бойд. — СПб. : Речь, 2010. — 352 с.
10. Карандашев В. Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности / В. Н. Карандашев. — СПб. : Речь, 2004. — 70 с.
11. Мамедова Ж. С. Взаимосвязь ценностных ориентаций и временной перспективы личности (на примере делинквентных подростков): Автореф. дис ... канд. психол. наук: 19.00.01. — М., 2007. — 28 с.
12. Ненчук О. М. Життєва перспектива особистості в умовах сучасного українського суспільства. [Цит. 2013, 10 січня]. Доступний з: <http://www.nbuv.gov.ua/>.
13. Норчук Ю. В. Дослідження конструкту «життєва перспектива» в психології / Ю. В. Норчук // Вісник Одеського національного університету. Психологія. — 2011. — Т.16, № 17. [Цит. 2012, 22 грудня]. Доступний з: <http://www.nbuv.gov.ua/>.
14. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / Ж. Нюттен ; под ред. Д. А. Леонтьева. — М. : Смысл, 2004. — 608 с.
15. Підручна І. Б. Психологічний аналіз категорії життєвої перспективи особистості / І. Б. Підручна // Психологічні перспективи. — 2010. — Вип. 18. — С. 204–212.
16. Ральникова И. А. Жизненные перспективы личности в научной парадигме психологического знания / И. А. Ральникова // Педагогика и психология. [Цит. 2012, 30 грудня]. Доступний з: <http://izvestia.asu.ru/>.
17. Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Уроки социальной психологии / Л. Росс, Р. Нисбетт. — М. : Аспект Пресс, 2000. — 429 с.
18. Толстых Н. Н. Роль временной перспективы в развитии личности и индивидуальности в юношеском возрасте / Н. Н. Толстых // Научные основы прикладной психологии. — М., 1989. — С. 151–152.
19. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. — СПб. : Питер, 2007. — 607 с.
20. Цуканов Б. И. Время в психике человека / Б. И. Цуканов. — Одесса : Астропринт, 2000. — 220 с.

Дмитрук Е. Е.

аспирантка кафедры психологии

Львовского национального университета имени Ивана Франко

ЖИЗНЕННАЯ ПЕРСПЕКТИВА КАК ЛИЧНОСТНЫЙ КОНСТРУКТ: МОТИВАЦИОННЫЙ, СИТУАТИВНЫЙ И ЦЕННОСТНЫЙ ПОДХОДЫ

Резюме

В статье определены детерминанты жизненной перспективы как важного конструкта самосознания. Осуществлен анализ и сопоставление теоретических подходов к пониманию жизненной перспективы, проведен анализ закономерностей и механизмов взаимосвязи ценностей, мотивации и ситуации как детерминант отношения личности к своему жизненному пути, отношения к жизни и будущему как источнику мотивации.

Ключевые слова: жизненная перспектива, жизненные цели, мотивация, ценности.

Dmytruk O. Y.

Ivan Franko National University of Lviv
graduate department of psychology

**LIFE PERSPECTIVE AS A PERSONAL CONSTRUCT:
MOTIVATIONAL, SITUATIONAL AND EVALUATIVE APPROACHES**

Summary

The article describes the determinants of life perspective as an important construct of self-identity. The analysis and comparison of approaches to the definition of life perspective were made. Analyzed the regularities and mechanisms of relationships values, motivation and situation as determinants of individual vision of his ownlife, attitude to life and the future as a source of motivation.

Key words: life perspective, life goals, motivation, values.

УДК 159.9

Єрмоєнко С.

здобувач кафедри диференціальної і спеціальної психології
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХОЛОГІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ ЗДОРОВ'Я

Стаття присвячена розкриттю основних структурних компонентів психологічно здорової особистості. Особливого значення набуває проблема саморегуляції, яка багато в чому залежить від бажання людини керувати власними емоціями, відчуттями, переживаннями і як наслідок — поведінкою. Виділяються наступні рівні: інформаційно-енергетичний; мотиваційний; емоційно-вольовий; індивідуально-особистісний.

Ключові слова: здоров'я, психологічне здоров'я, саморегуляція, особистісна зрілість, реалізація Я, мотивація.

Оскільки людське життя є вищою цінністю суспільства, то сукупність властивостей, якостей, станів людини є цінністю не тільки самої людини, але і суспільства. Саме це перетворює здоров'я індивіда на суспільне багатство.

В. О. Ананьєв вважає, що головним продуктом психології здоров'я повинне стати вдосконалення особистості, через це — зміцнення здоров'я і через все разом узятє — підвищення рівня якості життя [1].

В даний час існують лише одиничні дослідження соціальних уявлень про здоровий спосіб життя. Крім того, навіть само поняття «здоров'я» трактується різними авторами по-різному. В. М. Панкратов [5], В. О. Ананьєв [1] указували на те, що психологічна складова — основа здоров'я особистості: якщо людина навчиться усвідомлювати і контролювати свою поведінку, емоції, думки, то зможе навчитися гармонізувати сімейні і сексуальні відносини, позбавлятися від звичок, що заважають повноцінно жити. Тобто, шляхом пізнання і поліпшення психологічної складової здоров'я можна удосконалювати й саму особистість [5].

Але не дивлячись на велику цінність здоров'я, саме це поняття не мало конкретного наукового визначення. І в даний час існують різні підходи до його визначення.

Згідно К. Ясперсу, психіатри розглядають здоров'я як здатність реалізувати природний природжений потенціал людського покликання. Існують і інші формулювання: здоров'я — отримання людиною свого самозвеличання, «реалізація Я», повноцінна і гармонійна включеність в співтовариство людей. К. Роджерс також сприймає здорову людину як рухома, відкрита, а не таку, що постійно використовує захисні реакції, незалежну від зовнішніх впливів і самостійну. Оптимально актуалізуючись, така людина постійно живе в кожен новий момент життя. Ця людина рухома і добре пристосовується до змінних умов, терпима до інших, емоційна і рефлексивна.

Ф. Перлз розглядає людину як єдине ціле, вважаючи, що психічне здоров'я пов'язане із зрілістю особистості, що виявляється в здібності до усвідомлення власних потреб, конструктивної поведінки, здорової адаптивності і уміння приймати відповідальність за саму себе. Зріла і здорова особистість автентична, спонтанна і внутрішньо вільна.

З. Фрейд вважав, що психологічно здорова людина — це та, хто здатна погоджувати принцип задоволення з принципом реальності. За К. Г. Юнгом, здоровою може бути людина, що асимілює зміст свого несвідомого і вільного від захоплення будь-яким архетипом. З точки зору В. Райха, невротичні і психосоматичні порушення трактуються як наслідок застою біологічної енергії. Отже, здоровий стан характеризується вільним протіканням енергії.

А. Я. Іванюшкин пропонує 3 рівні для опису цінності здоров'я:

1) біологічний — початкове здоров'я припускає досконалість саморегуляції організму, гармонію фізіологічних процесів і, як наслідок, мінімум адаптації;

2) соціальний — здоров'я є мірою соціальної активності, діяльного ставлення людини до світу;

3) особистісний, психологічний — здоров'я є не відсутність хвороби, а швидше заперечення її, у сенсі подолання. Здоров'я в цьому випадку виступає не тільки як стан організму, але як «стратегія життя людини» (цит. за: [6]).

Шліх відзначає, що здоров'я створює можливість адаптуватися до зовнішнього середовища, яке змінюється, до зростання і старіння (цит. за: [6]). Здоров'я як здатність адаптуватися до умов навколишнього середовища, що є результатом взаємодії з середовищем, розглядали й Р. М. Бавеський і А. П. Берсенева [2].

І. І. Брехман підкреслював, що здоров'я — це не відсутність хвороб, а фізична, соціальна і психологічна гармонія людини, доброзичливі відносини з іншими людьми, з природою і самим собою [3]. Він пише, що «здоров'я людини — це здатність зберігати відповідну зросту стійкість в умовах різких змін кількісних і якісних параметрів триєдиного джерела сенсорної, вербальної і структурної інформації» [3, с. 27].

Розуміння здоров'я як стану рівноваги, балансу між адаптаційними можливостями (потенціал здоров'я) людини і постійно змінними умовами середовища запропоновано В. П. Петленко (цит. за: [6]).

Один із засновників валеології Т. Ф. Акбашев називає здоров'я характеристикою запасу життєвих сил людини, яка задається природою і реалізується або не реалізується людиною.

В. П. Казначеев указує, що здоров'я індивіда може бути визначене як динамічний стан (процес) збереження і розвитку біологічних, фізіологічних і психологічних функцій, оптимальної працездатності і соціальної активності при максимальній тривалості життя, як «валеологічний процес формування організму і особистості (цит. за: [2]). На його думку, в цьому визначенні врахована повноцінність виконання основних соціально-біологічних функцій і життєвих цілей індивіда. Разом із здоров'ям окремої людини

В. П. Казначеев пропонує розглядати здоров'я популяції, яке він розуміє як процес соціально-історичного розвитку життєздатності — біологічної і психосоціальної — населення у ряді поколінь, підвищення працездатності і продуктивності колективної праці, зростання екологічного домінування, вдосконалення виду *Homo sapiens*. Критерії здоров'я людської популяції, окрім індивідуальних властивостей людей, що складають її, включають рівень народжуваності, здоров'я потомства, генетичну різноманітність, пристосованість населення до клімато-географічних умов, готовність до виконання різноманітних соціальних ролей, вікову структуру і т. п.

І. І. Брехман, кажучи про проблему здоров'я, відзначає, що воно дуже часто займає в ієрархії цінностей людини далеко не перше місце, яке відводиться матеріальним благам життя, кар'єрі, успіху і так далі [3]. В. П. Казначеев розглядає можливу ієрархію потреб (цілей) у тварин і людини, указуючи, що у людини на першому місці стоїть виконання соціально-трудова діяльності при максимальній тривалості активного життя. Таким чином, автор підкреслює, що здоров'ю повинне належати перше місце в ієрархії потреб людини.

Кожній людині необхідно повірити в те, що вона володіє всіма можливостями для посилення власного життєвого потенціалу, підвищення стійкості до різних хвороботворних, стресогенних чинників. Дж. Рейнуотер, підкреслюючи відповідальність людини за власне здоров'я і великі можливості кожного у формуванні останнього, указує, що те, яке здоров'я має кожен з нас, багато в чому залежить від нашої поведінки у минулому — від того, як ми дихали і рухалися, як ми харчувалися, яким думкам і відносинам віддавали перевагу.

Формування психічного здоров'я передбачає гігієну тіла і психогігієну, самовиховання, самоорганізацію.

Під психологічною самоорганізацією (саморегулюванням) розуміються свідомі дії людини на властивих їй психічних явищах (процеси, стани, властивості), виконувану нею діяльність, власну поведінку для підтримки або зміни характеру їх протікання [2]. Психічна самоорганізація і саморегуляція співвідносяться між собою як ціле і частина: організація включає регулювання. Перехід від самоорганізації до саморегуляції — це перехід від задуму, ідеї до втілення їх в життя. Якщо саморегуляція, як правило, підпорядкована вирішенню завдань найближчого майбутнього, то самоорганізація може бути націлена на більш довгострокову перспективу — вибір життєвого шляху, постановку завдань самоудосконалення, конкретизацію цілей, самовиховання.

У сучасних психологічних дослідженнях поняття «саморегуляція» трактується по-різному. Серед основних підходів виділяються декілька. Саморегуляція — це:

- особливий рівень програмування діяльності на основі процесів передбачення;
- управління людиною своїми емоціями, відчуттями, переживаннями;
- цілеспрямована зміна як окремих психофізіологічних функцій, так і нервово-психічних станів в цілому;

- цілеспрямований свідомий вибір характеру і способу дій;
- «внутрішня» регуляція поведінкової активності людини;
- взаємодія зовнішнього і внутрішнього в поведінці і діяльності індивіда і т. д.

З практичної точки зору важливо з'ясувати, що саморегуляція багато в чому залежить від бажання людини керувати власними емоціями, відчуттями, переживаннями і як наслідок — поведінкою.

У психологічній науці існує безліч підходів до класифікації рівнів психічної саморегуляції. Розглянемо рівні психічної саморегуляції з позицій психофізіолога Л. П. Грімака [4]. Виділяються наступні рівні: інформаційно-енергетичний; мотиваційний; емоційно-вольовий; індивідуально-особистісний.

Інформаційно-енергетичний рівень саморегуляції забезпечує необхідний ступінь енергетичної мобілізації фізіологічних систем для оптимального функціонування психіки. Режим роботи психіки визначається тим завданням, яке вирішується в даний момент, та її відповідним енергетичним забезпеченням. Надмірна психічна активність, що виникає в результаті надлишку нервової енергії, приводить до її розрядки через мовні, рухові, фізіологічні реакції внутрішніх органів. Брак психічної активності супроводжується включенням механізмів мозку, що викликають місцеву або загальну напругу скелетних м'язів, які виробляють велику кількість нервових імпульсів, що поступають в головний мозок, підвищуючи рівень його бадьорості.

Мотиваційний рівень саморегуляції.

Будь-які процеси саморегуляції починаються з саморегуляції мотивації. У психологічному плані можна виділити три групи основних чинників, що визначають відмінності в мотиваційній саморегуляції людей.

1. Індивідуально-особистісні чинники.
2. Чинники, що забезпечують стан загальної незадоволеності собою.
3. Сміслоутворюючі чинники.

Емоційно-вольовий рівень саморегуляції.

До даного рівня психічної регуляції прийнято відносити властивості, особливості, можливості людини, які вона реалізує за участю вольових процесів. Іншими словами, ця сфера самовладання — уміння володіти собою, своїми діями і вчинками, переживаннями і відчуттями, здатність свідомо підтримувати і регулювати своє самопочуття і поведінку в екстремальних ситуаціях. Самовладання можна розглядати як баланс емоційного і вольового компонентів психіки за панування волі над емоціями, незалежно від чинників часу.

Вольовою дією є кінцевий результат складної «обробки самого себе», тобто результат спілкування з собою. Автокомунікація лише передумова до вольового, логічного вчинку. Для реального вчинку людина повинна мати в своєму розпорядженні розвинені механізми самоконтролю і саморегуляції.

Залежно від ситуації або завдання істотно міняються способи і види роботи над собою. Розглянемо основні типи психічної саморегуляції на даному рівні:

1. Самосповідь.
2. Самопереконання.
3. Самонаказ.
4. Самонавіювання
5. Самопідкріплення.

Індивідуально-особистісний рівень саморегуляції.

Даний рівень мобілізується, коли треба «переробляти» самого себе, свої особові цінності і психологічні установки, а не обставини.

До основних методів індивідуально-особистісного рівня відносяться:

1. Самоорганізація.
2. Самоствердження.
3. Самодетермінація.
4. Самоактуалізація.

Отже, здоров'я розглядається як інтеграційна характеристика особистості, що охоплює як її внутрішній світ, так і всю своєрідність взаємин з оточенням і включає фізичний, психічний, соціальний і духовний аспекти; як стан рівноваги, балансу між адаптаційними можливостями людини і постійно змінними умовами середовища. Причому його не слід розглядати як самоціль; воно є лише засобом для якнайповнішої реалізації життєвого потенціалу людини.

Список літератури

1. Ананьев В. А. Психология здоровья — новая отрасль человекознания. — СПб., 1998.
2. Баевский Р. М., Берсенева А. П. Донозологическая диагностика в оценке состояния здоровья // Валеология: Диагностика, средства и практика обеспечения здоровья. — СПб., 1993. — С. 33–48.
3. Брехман Н. Н. Введение в валеологию — науку о здоровье. — Л., 1987.
4. Гримак Л. П. Резервы человеческой психики. — М., 1989.
5. Панкратов В. Н. Искусство управлять собой (Практическое руководство). — М.: Изд-во Института психотерапии, 2001.
6. Психология здоровья /Под ред. Г. С. Никифорова. — СПб., 2003.

Еременко С.

соискатель кафедры дифференциальной и специальной психологии
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СОСТАВЛЯЮЩЕЙ ЗДОРОВЬЯ

Резюме

Статья посвящена раскрытию основных структурных компонентов психологически здоровой личности. Особое значение приобретает проблема саморегуляции, которая во многом зависит от желания человека управлять собственными эмоциями, ощущениями, переживаниями и как следствие — поведением. Выделяются следующие уровни: информационно-энергетический; мотивационный; эмоционально-волевой; индивидуально-личностный.

Ключевые слова: здоровье, психологическое здоровье, саморегуляция, личностная зрелость, реализация Я, мотивация.

Eremenko S.

Competitor of department of differential and special psychology
ONU of the name of I. I. Mechnikova

DESCRIPTION OF PSYCHOLOGICAL CONSTITUENT OF HEALTH

Summary

The article is devoted opening of basic structural components psychologically to healthy personality. The special value is acquired by the problem of self-regulation, which in a great deal depends on the desire of man to manage own emotions, feelings, experiencing, and as a result — by a conduct. The followings levels are selected: information- power; motivational; emotionally-volitional; individually-personality.

Key words: health, psychological health, self-regulation, personality maturity, realization I, motivation.

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Журнал «Вісник Одеського національного університету. Психологія» має мету інформувати читачів про нові наукові дослідження у сфері психологічної науки. У журналі друкуються статті та короткі повідомлення, в яких наведені оригінальні результати теоретичних досліджень і огляди з актуальних проблем за тематикою видання.

Статті публікуються українською, російською або англійською мовами.

Матеріали для публікації повинні бути оформлені таким чином:

- у першому рядку ліворуч вказують індекс УДК (жирний прямий); у кожному наступному рядку:

- (у називному відмінку виділити жирним прямим) **Прізвище, Ім'я, По батькові**, науковий ступінь, учене звання, посада, місце роботи автора (без скорочень); якщо авторів декілька, відомості про кожного подаються окремими рядками;

- (по центру прописними літерами, виділити жирним) **НАЗВА СТАТТІ**;

- (по центру виділити жирним) **Анотація**;

- (з абзацу) текст анотації українською мовою;

- (з абзацу) **Ключові слова**: (перелік ключових слів — бажано від трьох до восьми, не виділяти жирним);

- текст статті;

- (по центру виділити жирним) **Список літератури**

- Список використаних джерел оформляється відповідно до стандартів ДСТУ ГОСТ 7.1:2006, ДСТУ 3582-97, ГОСТ 7.12-93;

- анотація російською мовою у такому порядку й вигляді: **Прізвища та ініціали авторів** (виділити жирним курсивом); **Назва статті** (по центру виділити жирним прямим); **Анотація** (по центру виділити жирним); (з абзацу) текст анотації; (з абзацу) **Ключевые слова**: (перелік ключових слів — бажано від трьох до восьми, не виділяти жирним).

- анотація англійською мовою у такому порядку й вигляді: **Прізвища та ініціали авторів** (виділити жирним курсивом); **Назва статті** (по центру виділити жирним прямим); **Summary** (по центру виділити жирним); (з абзацу) текст анотації; (з абзацу) **Key words**: (перелік ключових слів — бажано від трьох до восьми, не виділяти жирним).

- у структурі статті повинні бути відображені обов'язкові елементи згідно з вимогами ВАК України до наукових статей, а саме:

- постановка проблеми* у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій*, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;

- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми*, котрим присвячується стаття;

- формулювання цілей статті* (постановка завдання);

виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
висновки з даного дослідження;
перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

2. **Текст статті** має бути набраний шрифтом Times New Roman, 13 кеглем через 1,5 інтервали; верхнє і нижнє поле — 2 см, лівє — 2,5 см, правє — 1,5 см; абзац — 1,25 см. Назви розділів в тексті статті — по центру, назви підрозділів — з абзацу, таблиці — по центру. Не допускається форматування за допомогою пустих рядків.

3. **Рисунки та графіки** у статтю вставляють в одному з форматів (jpeg, bmp, tif, gif) з роздільною здатністю не менше ніж 300 dpi (подавати якісні оригінали). Написи на рисунках виконують шрифтом основного тексту та розміру. Рисунки підписують і нумерують (якщо їх більше ніж один) під рисунком по центру тексту — шрифтом розміру 12 накреслення *Курсив (Italic)*. Всі об'єкти в простих рисунках, які зроблені у Word, мають бути обов'язково згруповані. Текст статті не повинен містити рисунків і/або текста в рамках, рисунків, розташованих поверх/за текстом й т. ін., тобто текст повинен форматуватися таким чином, щоб для всіх об'єктів було встановлено розміщення «у тексті». Складні, багатооб'єктні рисунки з нашаруваннями готувати за допомогою графічних редакторів (CorelDraw, PhotoShop та ін.).

4. **Таблиці** подають як окремі об'єкти у форматі Word з розмірами, приведеними до сторінки складання. Основний кегль таблиці 11, заголовок 12. Заголовки таблиць розміщують по центру сторінки, накреслення п/ж, пряме, а нумерація таблиць (якщо їх більше ніж одна) — по правому краю сторінки.

5. **Формули** подають у форматі *Microsoft Equation 3.0 (4.0)*, вирівнюють по центру посередині тексту і нумерують в круглих дужках з правого краю. Шрифт за визначенням Word: *звичайний* — 13 пт, *великий індекс* — 9 пт, *маленький індекс* — 6 пт, *великий символ* — 14 пт, *маленький символ* — 10 пт.

6. Окремий файл — відомості про автора:
- прізвище, ім'я, по батькові;
  - учене звання, посада місце роботи автора (установа, підрозділ);
  - адреса; електронна пошта; телефон.

7. Стаття має бути прорецензована і рекомендована до друку та подаватися з рецензією керівника, консультанта або фахівця з проблеми, що досліджується, а також з рекомендацією відділення, оформленою як витяг із протоколу засідання відділення або Вченої ради установи.

8. Редакція, за погодженням з автором, може редагувати матеріал. Відповідальність за зміст статті несе автор. В одному номері може бути опублікована тільки одна стаття автора.

Редакційна колегія журналу

«Вісник Одеського національного університету. Психологія»
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2,
м. Одеса, 65082

Електронну версію статті
можна надіслати електронною поштою за адресою
visnyk_psy@onu.edu.ua

Відповідальний редактор (контактна особа)
Кононенко Оксана Іванівна — канд. психол. наук, доцент
oksana.kroshka@gmail.com
тел. 067-796-40-10

Українською, російською та англійською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 11457-330р від 07.07.2006 р.

Вища атестаційна комісія України визнала журнал
фаховим виданням з психологічних наук.
Постанова Президії ВАК України № 1-05/5 від 18 листопада 2009 р.

Затверджено до друку вченою радою
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
Протокол № 7 від 26.03.2013 р.

Адреса редколегії:
65082, м. Одеса, вул. Дворянська, 2
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Тираж 100 прим. Зам. № 255.

Видавництво і друкарня «Астропринт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 37-07-95, 37-24-26, 33-07-17, 37-14-25
www.astroprint.odessa.ua; www.fotoalbom-odessa.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.